

Türkbilig

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI

ISSN : 1302-6011

2022 / 44

Ankara <Güz> 2022

Türkbilg

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI

ISSN : 1302-6011
Kuruluş Tarihi: 2000

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Bülent GÜL

YAYIN DANIŞMA KURULU / PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Sema BARUTCU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ts. BATTULGA [MOĞOLİSTAN] • Dr. Ankbay DANUU [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Tumurtogoo DOMİH [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şakir İBRAYEV [KAZAKİSTAN] • Prof. Dr. Yuriy Nikolayeviç İSAYEV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Juha JANHUNEN [FİNLANDIYA] • Prof. Dr. G. JORİGT [Ç MOĞOLİSTAN-ÇİN] • Prof. Dr. Michael KNÜPPEL [ALMANYA] • Prof. Dr. Alexis MANASTER RAMER [ABD] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Irina NEVSKAYA [ALMANYA] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Alfinna SİBGATULLİNA [RUSYA] • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Jens WILKENS [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter ZIEME [ALMANYA]

YAYIN HAKEM KURULU / BOARD OF REFEREES

Prof. Dr. Mehmet AÇA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Hakan AKÇA • Prof. Dr. Nuray ALAGÖZLÜ • Dr. Öğr. Ü. Fatma ALBAYRAK • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Dr. Kenan AZILI • Prof. Dr. F. Sema BARUTCU-ÖZÖNDER • Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Dr. Öğr. Ü. Meltem CAN • Dr. Öğr. Ü. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU • Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU • Dr. Ankbay DANUU • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR • Prof. Dr. Şener DEMİREL • Doç. Dr. Kemalettin DENİZ • Dr. Deniz DEPE • Prof. Dr. Abide DOĞAN • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ • Prof. Dr. Tuba İşnusu İsen DURMUŞ • Dr. Öğr. Ü. Mutlu ER • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLİSUN • Prof. Dr. Mevlüt ERDEM • Prof. Dr. Ruhu ERSOY • Dr. Öğr. Ü. Genç Osman GEÇER • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. İsmail GÖRKEM • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ • Prof. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Doç. Dr. Erkan HIRİK • Doç. Dr. Seçil HIRİK • Dr. Öğr. Ü. Ali İLGIN • Prof. Dr. Şahika KARACA • Dr. Öğr. Ü. Arda KARADAVUT • Dr. Öğr. Ü. M. Yasin KAYA • Dr. Serkan KEÇECİ • Dr. Öğr. Ü. Filiz KILIÇ • Dr. Ayşe KILIÇ CENGİZ • Prof. Dr. Ayşe KIRAN • Doç. Dr. Adem KOÇ • Dr. Aziz Tolga KOÇ • Prof. Dr. Yunus KOÇ • Dr. Öğr. Ü. Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU • Prof. Dr. Abdullah KÖK • Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR • Dr. Öğr. Ü. Murat KÜÇÜK • Prof. Dr. Cafer MUM • Dr. Öğr. Ü. Ayşegül NACAK • Prof. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT • Doç. Dr. Serdar ODACI • Dr. Öğr. Ü. Nühket OKUTAN DEVLETOV • Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL • Prof. Dr. Fatma ÖZKAN • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN • Prof. Dr. Özgür ÖZTEKİN • Dr. Öğr. Ü. Ali Emre ÖZYILDIRIM • Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM • Prof. Dr. Fatih SAKALLI • Doç. Dr. Musa SALAN • Doç. Dr. İsa SARI • Doç. Dr. Neriman SAYGILI • Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN • Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Prof. Dr. Mete TAŞLIOVA • Prof. Dr. Nezir TEMUR • Prof. Dr. İsenbike TOĞAN • Prof. Dr. Tuğut TOK • Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Prof. Dr. Lokman TURAN • Dr. Öğr. Ü. Burak TÜFEKÇİOĞLU • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Dr. Öğr. Ü. Esra Bilge SAVCI • Dr. Öğr. Ü. Melike ÜZÜM • Prof. Dr. Alemdar YALÇIN • Dr. Öğr. Ü. Süleyman Kaan YALÇIN • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Talip YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ • Doç. Dr. Gökçe YÜKSELEN ABDURRAZAK PELER • Doç. Dr. Erkan ZENGİN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Baş Editör / General Editor

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Editör / Editor

Prof. Dr. Bülent GÜL

İngilizce Editörü

Buket Nur KIRMIZIGÜL • Gözde SALUR

YAYIN KURULU ÜYELERİ / MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Bülent GÜL [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Doç. Dr. Haydar YALÇIN [Ege Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Meltem CAN [Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi] • Dr. Esin AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Hasan GÜZEL [Hacettepe Üniversitesi] • Dr. Öğr. Ü. Arda KARADAVUT [Bülent Ecevit Üniversitesi] • Uzm. İsmail İLGIN [Bülent Ecevit Üniversitesi] • Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Uzm. Saffet Alp YILMAZ [Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi] • Öğr. Gör. Gözde SALUR [Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi]

Kapak Tasarım: Mehmet FİDANCI

İç Tasarım: Bülent GÜL

Yayının Türü

Türkbilg, hakemli, yaygın, uluslar arası, süreli (altı aylık) yayındır.

**

Taranan İndeksler / İndekses

Türkbilg, MLA (Modern Language Association) International Bibliography, EBSCO The Belt and Road Initiative Reference Source, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Ulrich's Periodicals Directory, Ideal Online, Sobiad Sosyal Bilimler Atf Dizini ve ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

***

Türkbilg'de yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmadan tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imli tercihi yazarlarına aittir. Başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri yerlerin yazılarda kullanılması sorumluluğu yazarına aittir.

İLETİŞİM ADRESİ / INFORMATION ADDRESS

Prof. Dr. Bülent GÜL

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 06800 Beytepe/Ankara TÜRKİYE

web sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilg>

e-posta: turkbilgdersisi@gmail.com

Türkbilg, 2022/44, Etkileşim Basım Yay. Tan. Ltd. Şti. Basımevi'nde (Devrez Sok. No. 1 Altındağ / ANKARA Tel: 3843136, Sorumlu Müdür: Yusuf AVAN) basılmıştır.

Ankara <Güz> 2022

Türkbilig'ten Merhaba,

Değerli okuyucular, Türkbilig Dergisi bugün 44. sayısı ile karşınıza ulaşma olanağı bulmuştur. Bu sayımızda da çok değerli orijinal makaleleri yayımlamaya gayret ettik. Çok önemli konularda alan uzmanlarının makaleleri ile sizleri buluşturduk. Bu sayımızda Peter ZIEME, Michael KNÜPPEL, Arzu ARICAN, Burak SOLMAZ, İrem KADIOĞLU, Saidbek BOLTABAYEV, Selin BAYRAK, Borbala OBRUSANSZKY, Cemalettin YAVUZ, Saffet Alp YILMAZ, Kadriye TÜRKAN, Nilüfer SERİN, Hüseyin ALTINALAN, İsmail EKİCİ gibi alan uzmanlarının yazılarına yer verdik. Orijinal yazılar ile Türkolojiye katkı sunmak birinci amacımızdır, bu sayıda da bunu gerçekleştirdiğimizi düşünüyorum.

Türkbilig dergisi hiçbir kurumdan destek almadan ve yazarlarından da yayın ücreti gibi taleplerde bulunmadan Türkoloji alanına bilimsel katkı sağlamaya çalışmaktadır. Çalışma arkadaşlarımıza, hakemlerimize ve yazarlarımıza ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

Yayımlanması için dergimize gönderilen yazıların çokluğu nedeniyle maalesef istediğimiz hâlde hepsini yayımlamamıza imkân bulunmamaktadır. Gönül ister ki, hakemlerimizden onay alan bütün makaleleri hemen okuyucu ile bulşturalım. Ancak, bu mümkün olamamaktadır. Bu nedenle yazarlarımıza uzun bekleme sürecinde gösterdikleri anlayıştan dolayı teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Değerli okuyucular, gelecek sayıda buluşmak umuduyla sağlık ve esenlikler dilerim. Hoşça kalınız.

Dursun YILDIRIM
Genel Yayın Editörü

Türkbilgi Yayın İlkeleri

1. Türkbilgi'nin Amacı:

- Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel ve modern alanlarına ait yeni ve orijinal bilimsel çalışmaları Türkoloji alanının hizmetine sunmak.
- Türkoloji alanındaki çalışmaları, modern teoriler çerçevesinde yorumlayıp yerelden, ulusal, ve uluslar arası düzeye taşıyarak evrensel dilbilim, edebiyat bilimi ve kültür bilimi alanlarına katkıda bulunmak.

2. Türkbilgi'nin Kapsamı:

Türk dillerinin ve edebiyatlarının betimsel, teorik, eşzamanlı, artzamanlı ve karşılaştırmalı yönleriyle/sorunlarıyla ilgilenen **Türkbilgi**, bunların yanı sıra halk bilimi, bölgesel ilişkiler, tarih, din gibi Türk dili ve edebiyatı ve kültürü ile ilgili diğer alanlardan da yazıları kabul etmektedir.

3. Türkbilgi Genel İlkeleri:

- Türkbilgi**, 2000 yılında yayın hayatına başlamış uluslararası hakemli bir dergidir.
- Türkbilgi**, Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.
- Türkbilgi** yayın ilkelerine uygun yazılar, turkbilgidergisi@gmail.com e-posta adresine gönderilir veya <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilgi> adresinden sisteme yüklenebilir.
- Türkbilgi**'te yayımlanan makalelere **ücretsiz** olarak <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilgi> adresinden ulaşılabilir.
- Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın ilkelerine uygun olmak koşuluyla İngilizce, Almanca, Fransızca veya Rusça dillerinde yazılar yayımlanır. Ancak Türkçe-İngilizce başlık, özet ve anahtar sözcükler yazıya eklenmelidir.
- Aşağıda belirlenen yazım koşullarına uygun olmayan yazılar değerlendirmeye kesinlikle alınmaz.**

4. Türkbilgi Yayın Etiği:

- Türkbilgi**, yayın etik kurallarına bağlıdır ve yayınlarında da bu kurallara uygun yayın yapar. **Türkbilgi**, bilimsel yayın etiğini en yüksek standartlarda uygulamayı ve *Committee on Publication Ethics* (COPE) tarafından dergi editörleri için geliştirilen temel uygulamaların aşağıdaki ilkelerine, yayın etiği akış şemalarında yer alan izleneye <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>) ve **Türkbilgi**'in yayın hayatına başladığı 2000 yılından bugüne geliştirdiği ve örnek alınan ilkelerine uymayı taahhüt eder.
- Türkbilgi**'e gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmamış, yayın programına dâhil edilmemiş, ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmemiş olması gerekmektedir. Gönderilen her bir yazının orijinal olup olmadığı ya da alana katkılı olup olmadığı yayın kurulu tarafından incelendikten sonra en az iki hakem tarafından kör değerlendirmeden geçirilir.
- Türkbilgi**, benimsemiş olduğu çift kör hakem süreci gereği, sunulan yazıların hakem değerlendirmesine gönderilme sürecinde, yazarların ve hakemlerin anonimliğini garanti altına alır. Yazara dair bilgilerin gizliliği derginin sorumluluğundadır. Ancak bu bilgiler, muhtemel suüstimal taşıyan yazıları soruşturmak amacıyla açılacak olası bir soruşturmada paylaşılabilir.
- Hakemlerden birinin olumsuz raporlaması halinde, ilgili yazı üçüncü hakeme gönderilir; yazı, üçüncü hakemin kararı doğrultusunda karara bağlanır. Hakemlerden "olumlu / yayımlanabilir" olarak raporlanan yazılar, dergide yayımlanma hakkı kazanmış olur. Ancak yayın kurulu ya da hakemler tarafından intihal, daha önce yayınlanmış olma, yazıların başkalarına ait olma durumları tespit edilen yazılar asla yayımlanmaz. Keza başka araştırmalardan kopyalanarak / dilimlenerek oluşturulmuş yazılar ile telif hakkı ihlali olan yazılar da etik dışı davranışlar olarak kabul edilir ve bu tür yazılar da yayımlanmaz. **Türkbilgi**'e gönderilen yazılar intihal açısından *iThenticate* programına sokulur, yazarlardan da ayrıca intihal raporu istenebilir.
- Türkbilgi**'e gönderilen makale, anket, ölçek, saha araştırması gibi telif hakkı olan ve etik sözleşme gerektiren yazılarda, yazarın **Etik Komisyon İzni** alması ve yayın kuruluna makale ile birlikte göndermesi zorunludur. Etik Komisyon İzni olmayan yazılar, hakem değerlendirme sürecine dahil edilmez. **Türkbilgi**, başvuru yapan yazardan makalesi ile ilgili *Etik Komisyon İzni, Gönüllü Katılımcı Formu*, 18 yaşından küçük çocuklarla ilgili yapılan araştırmalarda *Aile İzni Formu* ve ibraz edilmesi gereken belgeleri talep etme yetkisine sahiptir.
- Yayımlanan yazıların telif hakkı **Türkbilgi** dergisine devredilir. Makale ve çevirilerde fikri, ilmi ve hukuki sorumluluk, yazarlara / çevirmenlere aittir. Dergide makaleleri / çevirileri yayımlanan bütün yazarlar / çevirmenler bu maddeyi kabul etmiş sayılır. **Türkbilgi**, makalelerde yazarların ifade özgürlüğünü her koşulda savunur. **Türkbilgi**'te yayımlanacak makalelerde ırkçı, cinsiyetçi, ayrımcı her tür içerik reddedilir. **Türkbilgi**, bu içerikteki yazıların sürece sokmadan reddetme hakkını kullanır.
- Dergide yayımlanan yazılar, fotoğraflar, tablolar ve grafikler kaynak gösterilerek kullanılabilir.
- Editör, yayım aşamasındaki yazılarda esasa yönelik olmayan imlâ, noktalama gibi hususlar ile ilgili düzeltme yapma hakkına sahiptir.
- Türkbilgi**'e gönderilen yazılar için, değerlendirmelerde bulunan yayın kurulu üyeleri ve hakemler ile yazarlara herhangi bir ücret ödenmez; makaleleri yayımlanan yazarlardan da herhangi bir **ücret talep edilmez.**
- Türkbilgi** dergisinde yayım değerlendirme sürecini tamamlamış yazılar, yayımlanmak üzere sıraya konulur. Ancak, konu önceliği ve güncelliği gibi sebeplerden dolayı yayın akışında değişiklikler yayın kurulu tarafından yapılabilir.

5) Türkbilig Yayım Kuralları:

- a) Makalenin yazarı, adını, soyadını, görev yaptığı kurumu, akademik unvanını ve **ORCID** numarasını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini vermemelidir.
- b) Yazıların başında kısa birer Türkçe ve İngilizce özet (en çok 100 sözcük) ile Türkçe ve İngilizce anahtar sözcükler (en çok 10 sözcük) bulunmalıdır (İtalik olarak ve Times 9 punto ile yazılmalıdır).
- c) Yazılar, Times 10 puntoyla ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.
- d) Metin içinde göndermeler ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek: (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve trnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.
- e) Dipnotlar sayfa altında, numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır. Kaynakça için dipnot kullanılmamalıdır.
- f) **Kaynakça sistemi olarak APA 6. Versiyon kullanılmalıdır.**

Türkbilg Publishing Principles

1. Purpose of Türkbilg:

- a) To present new and original scientific studies of the historical and modern fields of Turkish language, literature and culture to the service of the field of Turcology.
- b) To contribute to universal linguistics, literature science and cultural science fields by interpreting the studies in the field of Turcology within the framework of modern theories and taking it from local to national and international level.

2. Scope of Türkbilg:

Türkbilg, which deals with the descriptive, theoretical, simultaneous, diachronic and comparative aspects / problems of Turkish languages and literatures, also accepts papers from other fields related to Turkish language and literature and culture such as folklore, regional relations, history, religion.

3. Türkbilg General Principles:

- a) Türkbilg is an international refereed journal that started its publishing in 2000.
- b) Türkbilg is published twice a year, Spring (June) and Fall (December).
- c) Papers in accordance with Türkbilg publishing principles are submitted to the e-mail address of turkbilgdergisi@gmail.com or can be uploaded to the system at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilg>
- d) Papers published in Türkbilg can be accessed free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilg>
- e) The language of the journal is Turkish. Papers are published in English, German, French or Russian languages, provided that they comply with the principles of publication. However, Turkish-English titles, abstracts and keywords must be included in the article.
- f) **Papers that do not comply with the writing conditions specified below are strictly not evaluated.**

4. Türkbilg Publishing Ethics:

- a) Türkbilg adheres to the rules of publication ethics and carries out its publications according to these rules. **Türkbilg** is committed to applying the scientific publication ethics to the highest standards and following the principles of the basic practices developed by the *Committee on Publication Ethics* (COPE) for journal editors, the flowcharts on publication ethics <https://publicationethics.org/resources/flowcharts> and the principles that it has developed and pioneered since 2000 when Türkbilg started its publishing life.
- b) The papers to be sent to Türkbilg must not have been published before, must not be included in the publishing program, or must not have not been in the evaluation process to be published in another journal. Whether each paper submitted to is original or whether it has been contributed to the field is reviewed by the editorial board and all papers are subject to the double-blind peer-review process.
- c) Türkbilg guarantees the anonymity of the authors and the referees in the process of sending the submitted articles to the referee evaluation due to the double-blind referee process it has adopted. The confidentiality of the information about the author(s) is the responsibility of the journal. However, this information can be shared in a possible investigation to investigate possible abusive papers.
- d) If one of the referees reports negatively, the related paper is sent to the third referee; the paper is decided based on the resolution of the third referee. The papers reported as “positive / publishable” from the referees are entitled to be published in the journal. However, in cases of plagiarism, previously published, and belonging of papers to others determined by the editorial board or the referees are never published. Likewise, papers created by copying / slicing from other studies and papers with copyright infringement are also considered as unethical behaviors and such papers are not published. Papers sent to Türkbilg are evaluated by *iThenticate* program in terms of plagiarism, and plagiarism report can also be requested from the authors.
- e) In manuscripts that are copyrighted and require an ethical contract, such as papers, questionnaires, scales, field researches sent to Türkbilg, the author must obtain an **Ethical Commission Permission** and send it to the editorial board along with the paper. Papers without Ethical Commission Permission are not included in the referee evaluation process. **Türkbilg** has the authority to request the *Ethical Commission Permit, Volunteer Participant Form, the Family Consent Form* in the researches conducted for the children under the age of 18 and the documents that must be submitted from the applicant author.
- f) The copyright of the published papers is transferred to Türkbilg journal. Intellectual, scientific and legal responsibility in papers and translations belongs to the authors / translators. All authors / translators whose articles / translations are published in the journal are deemed to have accepted this article. Türkbilg defends the freedom of expression of the authors in all conditions in the papers. In the papers to be published in Türkbilg, all kinds of racist, sexist and discriminatory content are rejected. Türkbilg uses the right to reject the papers in this content without starting the process.
- g) Papers, photos, tables and graphics published in the journal can be used by citing the source.
- h) The editor has the right to make corrections regarding the issues such as spelling and punctuation, which are not essential for the papers in the publishing stage.
- i) For the papers submitted to **Türkbilg**, no fee is paid to the members of the editorial board, the referees and the authors making evaluations; **No fee is requested** from the authors whose papers are published.

i) Papers that have completed the publication evaluation process in **Türkbilig** journal are put in order for publication. However, changes in the publication process can be made by the editorial board for reasons such as subject priority and timeliness.

5) Türkbilig Publishing Rules:

a) The author of the paper must state his / her name, surname, institution, academic title and ORCID number completely and clearly, and provide a full address, telephone number and e-mail address that can be contacted directly.

b) There must be a short Turkish and English abstract (maximum 100 words) and Turkish and English keywords (maximum 10 words) at the beginning of the articles (must be written in Italic and Times 9 font size).

c) Manuscripts must be written with Times 10 font size and 1.5 line spacing. Tab key must not be used at the beginning of paragraphs and enter key must not be used between paragraphs.

d) References in the text must be indicated in parentheses as name and date and / or page. Example: (Tanpınar 1985) or (Tanpınar 1985: 316). Quotations less than three lines must be given between the lines and in quotation marks, and quotes longer than three lines must be given one centimeter in the left and right of the line, in blocks, with 9 font size, with single line spacing.

e) Footnotes must be numbered at the bottom of the page and used for explanations only. Footnotes must not be used for the reference.

f) **APA Version 6th should be used as the reference system.**

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türkbilig'ten Merhaba / iii

Yazılar / Articles

Peter ZIEME

Some notes on the terms *öjdi* and *töjdi* in the Kutadgu Bilig
Kutadgu Bilig'deki öjdi ve töjdi Terimleri Üzerine Bazı Notlar / 1-8

Michael KNÜPPEL

Unbekannte Werbeanzeigen von Ph. J. v. Strahlenbergs „Das Nord= und Ostliche
Theil von Europa und Asia“ (1730)
*Philipp Johann von Strahlenberg'in „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“ (1730) Adli
Eserinin Tanıtım İlanları* / 9-17

Arzu ARICAN

Budist Uygur Metinlerinde *men* / *mensiz* Kavramları Üzerine
On the Concepts of men / mensiz in Buddhist Uyghur Texts / 19-29

Burak SOLMAZ

Eski Türkçede “Tınlıg” Kavramının Anlam Haritası Üzerine
On The Meaning Map Of The Concept Of “Tınlıg” In Old Turkic / 31-44

İrem KADIOĞLU

Türkçede K-S Ses Denkliği
K-S Sound Equivalence in Turkish / 45-63

Saidbek BOLTABAYEV

Orta Asya Tefsirinin Söz Varlığında Sorunlu Bazı Kelimeler Üzerine Notlar
Notes on Some Problematic Words in the Vocabulary of Central Asian Tafsir / 65-79

Selin BAYRAK

Kırım Tatar Türkçesinde Kadını İfade Eden Sözcüklere Eklenen Bir Morfem Üzerine
On A Morphem Attached to Words Expressing Women In Crimean Tatar Turkic / 81-85

Borbala OBRUSANSZKY

Revealing the Mongolian Sections of the Silk Road
İpek Yolu'nun Moğol Kısımlarını Tespit / 87-96

Cemalettin YAVUZ

Çuvaşlar ve Emir Timur: Folklor, Edebiyat ve Kimlik
Chuvashes and Tamerlane: Folklore, Literature and Identity / 97-110

Saffet Alp YILMAZ

Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Yavru Adları
Baby Animal Names in Azerbaijan Turkic / 111-119

Kadriye TÜRKAN
Nasreddin Hoca Fıkralarında Cimrilik Algısı
The perception of Stinginess in Nasreddin Hodja Anecdotes / 121-134

Nilüfer SERİN
Özgür Balpınar'ın Eserlerine Ekoeleştirel Bir Yaklaşım
An Ecocritical Approach to Özgür Balpınar's Novels / 135-152

Hüseyin ALTINALAN
İkinci Karabağ Savaşında Ermeni Propagandası ve Medya
Armenian Propaganda and Media During The Second Karabakh War / 153-176

Tanıtmı / Reviews

İsmail EKİCİ
Ed. Osman Fikri SERTKAYA, Günay KARAAĞAÇ, Mesut ŞEN, Ceval Kaya Armağanı.
Akçağ Yayınları, Ankara, 2022, 570 sayfa. ISBN: 978-605-342-721-6. / 177-181

SOME NOTES ON THE TERMS *ön̈di* AND *tön̈di* IN THE KUTADGU BILIG

Peter ZIEME*

Abstract: *In this paper, I would like to discuss a minor point that does not alter any of the great issues connected to the study of the Kutadgu Bilig. I used mainly the translation of Robert Dankoff which has already inspired many scholars who are engaged in the study of the Karakhanid literature. Although well-known, I would like to mention that R. Dankoff's introduction, too, gives full justice to Yusuf's masterpiece. Working on the Old Uigur fragments I always had an eye open to the Karakhanid literature in the western region of Turkistan to find something worth to compare with the East. This time, I am able to present a small piece that opens the curtain a little bit.*

Keywords: *Karakhanid Literature, Kutadgu Bilig, Wisdom of Royal Glory, ön̈di, tön̈di.*

Kutadgu Bilig'deki ön̈di ve tön̈di Terimleri Üzerine Bazı Notlar

Öz: *Bu yazıda, Kutadgu Bilig çalışmalarıyla ilgili büyük konuların hiçbirini değiştirmeyen küçük bir noktayı tartışmak istiyorum. Çalışmada esas olarak Robert Dankoff'un Karahanlı Edebiyatını inceleyen pek çok bilim insanına ilham vermiş olan çevirisini kullandım. Çok iyi bilinmekle birlikte R. Dankoff'un eserindeki giriş kısmının Yusuf'un şabeserinin hakkını verdiğini de belirtmek isterim. Eski Uygur fragmanları üzerinde çalışırken Doğu ile karşılaştırmaya değer bir şey bulmak için Türkistan'ın batı bölgesindeki Karahanlı Edebiyatına her zaman bir gözüm açıktı. Bu sefer perdeyi biraz aralayan küçük bir parça sunabilmekteyim.*

Anahtar Sözcükler: *Karahanlı Edebiyatı, Kutadgu Bilig, Wisdom of Royal Glory, ön̈di, tön̈di.*

At first sight, it seems that the words *ön̈di* and *tön̈di* are known only from the *Kutadgu Bilig* (KB).¹ Á. Vámbéry and W. Radloff considered *tön̈di* of the word pair as the opposite of *ön̈di* “rule, law”, i. e. “turmoil, revolt” (Vámbéry 236b; Radloff, 1910: 401 / 134/2). Today most scholars regard both words more or less as synonyms. So far, for *tön̈di* the KB remains the only source. The words belong to the same semantic field (law, custom) as *törö/törü* on which many contributions exist (Başer, 1990; Bergil, 1999).

I. The terms *ön̈di* and *tön̈di* in the KB

I.1. *tön̈di*

In contrast to the many examples of *ön̈di* there are only two verses that contain the word *tön̈di*.

KB 1547 (A, B, missing in C)

(A, B) bu kurtga kılınçı bu ol ön̈disi

(B) kerek ön̈di tutgil kerek tön̈disi

(A) özi semridür em özi yegüçi

“He fattens someone or he himself eats.”

The version in A seems to be based on a proverb of the sense “Eating alone makes fat”. R. R. Arat translated the version of B: “Bu dünya acüzesinin huyu ve âdeti budur;

* Prof. Dr., BBAW. (ALMANYA). E-posta: ziemepe@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-8090-7707.

¹ Cp. ED 176-177 *ön̈di* “pec[uliar] to KB”.

ister beğen, ister beğenme” (Arat, 1959: 119). So did R. Dankoff, too: “That is the habit of this ancient hag—take it this way or take it that” (1983: 90).

The same idea that the world is bad and everybody cares only for oneself, is expressed in a little different way in

KB 4720 (A, B, C)

bu yağlıg turur bu ajuñ öñdisi
kerek öñdisi tut kerek töñdisi²

R. Dankoff’s translation: “This is the way of the world—take it this way or take it that” (1983: 194).

I. 2. **öñdi** “custom”

In the Indeks of the *Kutadgu Bilig* the verb *öñ-* “kasdetemek”³ is listed. In his comment S. Tezcan mentions that the word is missing in Clauson’s dictionary, but there is a reference to a verb *on-* (ED 168). He also refers to Kirg. *öñ-* “sessizce yaklaşmak, gafil avlamak” as well as to *öñ-* “beklemek, gözetlemek, pusuya düşürmeye çalışmak” (DS 3341) etc. (Tezcan, 1981: 55-56). But it remains unclear how all these different meanings come together. Of course, one could derivate *öñdi* from such a verb, although semantically it seems to be doubtful.

The Indeks lists 24 occurrences for *öñdi*: KB 1456, 1459, 1460, 1547, 1931, 2111, 2179, 2490, 3049, 4016, 4309, 4918, 4605, 4606, 4720, 5735, 5737, 5765, 6344, 6492, 6588, 6593, 6594, 6595, but only one for *öñdü*: KB 3077.

I. 2.1. **öñdi** “custom” as a single term

KB 1456

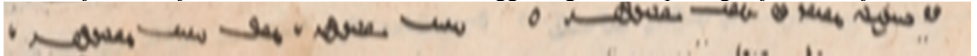
isiz öñdi⁴ urma⁵ törü edgü ur
künün edgü bolgay kutuñ бага kur⁶

“Do not establish bad customs, establish good laws! Your days will be good, and Fortune will fasten its belt to you.”⁷ R. Dankoff : “Establish justice and good laws. Then your day will be bright and Fortune will fasten its belt to you” (Dankoff, 1983: 87).

KB 1459-1460

isiz öñdi urma ay elçi bügü
isiz bolsa bolmaz ajuñug yegü
isiz öñdi ursa özi öz üdin
isiz kodtı atın özinde kedin

² Both *öñdi* and *töñdi* are written with a final /w/ suggesting variant spellings *öñdü* and *töñdü*.

³ Indeks, *öñ-er* KB 4265. Cp. also the verb *öñdür-* “kurmak” KB 5971.

⁴ A has here *ondu* or better *öñdü*, spelled ’wñkdw.

⁵ A: *turgil* Imperative. If this is correct, *isiz* cannot mean “bad”. But C has *isiz öñdi buzgil* “Destroy the bad customs!”

⁶ The second half is acc. to A: *kudun vak-a kur* (qwdwn v’q-’ qwr), as if the scribe did not fully understand the Ms. in Arabic script. No reading for this in Arat’s edition.

⁷ Following Dankoff’s translation.

“Do not lay down bad law, O sage ruler! If it is bad, you cannot enjoy the worlds’ (blessings). He who leaves a legacy of good law thereby plants his name firm and upright.” R. Dankoff : “And do not lay down bad law, O sage ruler, for then you cannot enjoy the worlds’ blessings. He who leaves a legacy of good law thereby plants his name firm and upright” (Dankoff, 1983: 87).

I.2.2. **önđi** “fate”

KB 6344

ajun önđisi bu telimde berü
isiz edgü erter neçe yillasa

KB 3049

bu yañlıg turur bu ajun önđisi
saranka söküşi akı ögdisi

R. Dankoff : “This is ever the course of the world: to curse the miser and to praise the generous” (Dankoff, 1983: 140).

I.2.3. **önđi** “law”

KB 2179

ilin itse bassa tüz önđi urup
isinse er at köñli edgü bulup

R. Dankoff : “How can he best direct the government and administer its laws? How can he stay on good terms with the military?” (Dankoff, 1983: 111).

KB 6588

nelük artadı halk negü önđi kodtı
kayu ödke tuştum ya kayda turayı

R. Dankoff ; “How have people become so corrupt, abandoning law and custom? What times have I befallen, what place do I inhabit?” (Dankoff, 1983: 257).

I.3. **önđi** in compounds

I.3.1 **önđi** as first element of the word pair **önđi törü**

KB 1931

bu beglik işin barça begler bilir
törü önđi kılq yañ olardıñ kelir

R. Dankoff : “Only princes know what it is to be a prince. Law and custom and protocol derive from them” (Dankoff, 1983: 103).

KB 2111

neteg tutsa begler kör önđi törü
budun boldı andaq ol önđi körü

R. Dankoff : “Whatever customs the prince adopts, the people follow his example” (Dankoff, 1983: 109).

KB 2490

törü hem toku önđi yinçke tapug
ulug hacib itse açar yol kapug

R. Dankoff : “It is a delicate office to administer the rules and customs and ceremonies of the court. If the grand chamberlain arranges matters correctly, he opens the way and the door” (Dankoff, 1983: 121).

KB 4016

biz emdi bu öjdi törü ursamız
negü teg yaraşur törü buzsamız

“If we establish these customs and laws, how would it be suitable to break the law.”
R. Dankoff : “Since this is so, it would not be seemly to break with royal custom”
(Dankoff, 1983: 170). Similar examples are KB 4018, 4605, 5737, 6593, 6594.

I.3.2. **öjdi** as second element of the word pair **törü öjdi**

KB 4309

idi yakşı aymış törü bilmiş er
törü öjdi birle budun tüzmiş er

“A man who knows the LAW spoke very well, one who governs the people with LAW.” R. Dankoff : “Thus pronounced one who governed his folk by royal custom”
(Dankoff, 1983: 179).

KB 4606

kılıksız törü öjdi bilmez kişi
kişike katılsa itilmez işi

R. Dankoff : “But if he fails to observe the norms and codes of society, his affairs will never prosper” (Dankoff, 1983: 190).

KB 5735

törü öjdi edgü uruldı tükel
isiz yitti ilde kodup hile al

R. Dankoff : “Now good laws are firmly established, while the wicked have disappeared from the realm” (Dankoff, 1983: 226).

KB 5765

ajun boldı erse törü öjdisi
kişike kişilik bolur belgüsi

R. Dankoff : “And it is the law and custom since the world began that to treat others with humanity is the sign of being human” (Dankoff, 1983: 227).

KB 6492

kamug tegşürüldi törü öjdiler
karalı ürüñli bir ök boldılar

R. Dankoff : “All the old laws and customs have been perverted. Black and white now have become the same” (Dankoff, 1983: 252).

1.4. One example of **ögdü**

KB 3077

bu yañlıg turur bu ajun ögdüsi
yayıg dünya devlet çavıkar küsi

R. Dankoff : “Such is the custom of the World, such the repute of fickle Fate” (Dankoff, 1983: 141).

Much more often the word *törü* is used in the same meaning. This is a very old word in the meanings of “law, customs, habits” etc. There are about 150 examples of *törü/törö*, in a few cases in a compound with *öñdi*. From this short overview it becomes evident that the word *öñdi* is a usual term of “law, customs” similar to *törü/törö*.

Problems of the etymology of öñdi

After presenting the result of an analysis of the semantics of the term we shortly look into possible etymological connections. C. Brockelmann listed *öñdi* simply under the rubric of words with the ending *di*⁸ (Brockelmann 1954: §22). But M. Erdal did not include this word in his respective section (OTWF 339-340). According to Clauson’s dictionary both words are difficult to explain (ED 176-177).

Old Uigur literature

Despite the religious differences the Old Uigur literature offers parallel and contrastive material for several words present in books of the Karakhanid literature. It concerns words that are listed in the *Dīvan lugāt at-türk* only once. When they turn up in Old Uigur texts of Eastern Turkistan their state can be confirmed. To some extent this is also true for words of the KB.

From Old Uigur texts two different words carrying the meaning of “bowing down” are known. A Buddhist text that belongs to the *Abhidharma* literature explains the verb *yükünmāk* “to venerate” by the biverb *äñitmāk töñitmāk* both meaning “to bow”: *yükünmāk tegüči savta nägü tep yörüg’ol tep tesär munda äñitmāk töñitmāk tep yörüg’ol* “When one asks what is the explanation of *yükünmāk*, the explanation is here *äñitmāk töñitmāk*.”⁹

In literary works “frozen converbs” of these verbs are well attested in parallel expressions: *äñitā ätözin* and *töñitā töpön*. This type of inner alliteration very often is used in poetical works or in prose texts mixed with poetical passages. Here are two examples in their contexts:

(a)

019 [tizi]mizni čökütip
 älgimizni 020 kavšurup
 äñitā ätözin
 töñitā 021 töpün
 [a]gır ulug süzök 022 kertgünč köñülin
 ayayu ağırlayu 023 yinčürü yükünü täginür-män .. (DKPAM I, p. 234.)

“Bending our [knees],
 putting together our hands,
 bowing the body,
 bending the head,

⁸ Formans *di*.

⁹ The biverb is attested in Shōgaito, 2008: 678 *äñitmāk töñitmāk* 1327, 1330.

(thus) in great belief

I venture to venerate and to bow down.”

____(b)

töš-lärin basa : töñitü :

ärin-lärin 04 yapınu äñitü

alkıŝ-lıg yamgur yagıtdı-lar : (Zhang and Zieme, 2011: 138).

“Pressing the breast, bowing down,

closing the lips and bending,

(thus) they pured the rain of praises.”

How are these two verbs related to the discussed words of the KB? Apparently they belong to the semantical sphere of human behaviour, of etiquette, and from this basis one can assume a more general meaning like “habits”, “customs”.

The verb *töñit-* “to bow down” is the base for *töñitä* and *töñitü*. A variant is the verb *töñüd-* known i. a. from a line to line translation of the Koran: *kiriñ kapugka töñüdüp ya eglip* “Go in through the door and bow down!” (Üşenmez, 2013: 556).

In the same way the verb *äñit-* is recorded as *äñitä* and *äñitü*. The different converb vowel is a marker of dialect variants.

Another dialect marker is the interchange of *ä* and *ö* in some lexemes. The alternation of *ä* and *ö* is a rare phenomenon in the history of the Turkic languages, but was noticed already before, e. g. in Sevortjan’s Etymological dictionary (Sevortjan, 1974: 556). The most famous example is the word for “bread” which is attested in Old Uighur as *äkmäk* or *ötmäk*. Other examples include the verb “to sing” which is either *ät-* or *öt-*¹⁰, *ärkäčlän-* or *örkäčlän-* as well as *äñäyük* ~ *öñäyük* “special”¹¹; *öñ* “colour” vs. *äñ* “complexion” (UWN II.2.1). In the Xuanzang Biography (HT V 1714) there is a compound interpreted as *yookta äyigtä* “über Klippen und Abgründe”, but the evidence for a noun *äyig* is scarce. Perhaps one should read *äyik* as a variant of *öyük* “quicksand, mound”¹² (ED 271-272).

Based on this *ä* ~ *ö* alternation one can suppose the verb *äñit-* with a possible variant **öñit-*.¹³ If the nominal suffix *-I* is attached to *töñit-* the final result would be *töñdi* (< **töñit-i*), and likewise *äñit-* would result in **äñdi* (< **äñit-i*). The act of bowing down can be used in different semantical connections, in a simple way of bowing down here and bowing down there, but perhaps from “bowing down” one may imagine as mentioned above a change to “following the customs”. From the latter phrase the noun can also be used in the meaning of “law, customs”.

Considering dialect variants one has to conclude that only the variant *öñdi* is used in this meaning. There is apparently no **äñdi* in this meaning.

One xample of öñdū in the Old Uigur literature

¹⁰ *öt-* “to sing” in KB, in Old Uighur both *öt-* and *ät-*.

¹¹ In UWN II.2.1 K. Röhrborn rejects the hypothesis that Kāšgarī’s *öñäyük* is due to a wrong vocalization. He argues that the change to *öñäyük* is influenced by *öñi* “different”.

¹² two lexemes *öyük*.

¹³ For *äg-*, *äg-it-*, *äg-il-* cp. OTWF 770.

Recently, I had the privilege to work on some newly found Old Uigur fragments collected by Paul Pelliot in the Mogao grottoes near Dunhuang in Gansu. From these materials, he had offered five pieces to Jean Deny for publication. But, apparently he did not find the time to work on these fragments, and thus they remained in his estate where they turned up recently.

Among these Old Uigur fragments there is a small booklet which is a miscellany and contains at least two different texts: one is a philosophical exposition on topics known from the *Abhidharma* literature, the other is a tractate on the four Āgamas that form one of the most ancient parts of Buddhist literature. In this tractate the compound *öñdü törü* appears: *öñdü* [’wnkdw] *törün mujadınçığ körk mäniz bütürür ärsär* “ Si on complète formes et figures merveilleuses en suivant la ligne directrice et la tradition”¹⁴ (Zieme, 2017: 6, 13, ll. 18-19).

Conclusion

Contrasting the Karahanid texts with Old Uigur texts of the same period is still a rather neglected field of studies. Since such comparative analysis work is promising to gain some new insights into the history of cultures and texts of the Middle Ages in Central Asia, hopefully more scholars will devote respective studies to these and similar fields.

References

- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig, Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig, Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Başer, S. (1990). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
 Bergil, M. S. (1999). Kutadgu Bilig’deki Hint Etkisi: Köni Olan Törü ile Şakti Bütünlüğü. *Bilim ve Ütopya*, 61, 54-55.
 Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik*. Leiden: Brill.
 BT XXXVII = Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvdānamālā, 1-3*. (Berliner Turfantexte XXXVII). Turnhout: Brepols.
 Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Publications of the Center for Middle Eastern Studies. Chicago and London: University of Chicago Press.
 DS = Derleme Sözlüğü.
 ED = Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
 HT V = Dietz, S., Ölmez, M. and Röhrborn, K. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
 HWAU = Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch - Deutsch - Türkisch // Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca - Almanca – Türkçe*. Göttingen.
 Indeks = Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, İndeks*. K. Eraslan, O. F. Sertkaya and N. Yüce (Ed.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
 Jamal, G. and Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.
 KB Kutadgu Bilig.
 OTWF = Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
 Radloff, W. (1900-1910). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschip aus Balasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo von Dr. W. Radloff, I. Lieferung: s. 2-95 der Wiener Handschrift*. St. Petersburg. s. XXIV + 228.

¹⁴ Now also in HWAU 534a.

- Sevortjan, É. V. (1974). *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov (Obščetjurkskie i mežturkskie osnovy na glasnye)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo 'Nauka'.
- Shōgaito Masahiro 庄垣内正弘 (2008). *Uigurubun abidaruma ronsho no bunkengaku teki kenkyū* ウイグル文アビダルマ論書の文獻學的研究 *Uighur Abhidharma Texts: A philological study*. Kyoto: Nakanishi Printing Co., Ltd.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 45(178), 23-78.
- Üşenmez, E. (2013). *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- UWN II = Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien - Neubearbeitung - II. Nomina Pronomina - Partikeln, Band 2: aš - äzüük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Vámbéry, Á. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem Uigurisch-Deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik*. Innsbruck.
- Zhang T. and Zieme, P. (2011). A memorandum about the king of the On Uyghur and his realm. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64, 129-159.
- Zieme, P. (2017). *Premières notes sur quelques fragments vieux-ouïgours de Paul Pelliot*. First published on academia.edu December 2017.

UNBEKANNTE WERBEANZEIGEN VON PH. J. VON STRAHLENBERGS „DAS NORD= UND OSTLICHE THEIL VON EUROPA UND ASIA“ (1730)

Michael KNÜPPEL*

Abstract: *In this article, the author discusses the rare and largely unknown advertising prints of Philipp Johann v. Strahlenberg's main work "Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia" as well as his map of Eurasia. v. Strahlenberg is considered today to be one of the pioneers of Ural-Altai theory and an early classifier of the linguistic world of Siberia. The advertising prints discussed in the article are significant in that they allow some conclusions to be drawn about the history of the printing of v. Strahlenberg's work and provide an insight into the contacts or social network that surrounded the author.*

Key words: *Philipp Johann v. Strahlenberg, „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“, advertisement, praenumeration, printings.*

Philipp Johann von Strahlenberg'in „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“ (1730) Adlı Eserinin Tanıtım İlanları

Öz: *Bu makalede, Philipp Johann von Strahlenberg'in ana eseri "Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia"nın nadir bulunan ve büyük ölçüde bilinmeyen tanıtım baskıları ile Avrasya haritası tartışılmaktadır. Strahlenberg, bugün Ural-Altay teorisinin öncülerinden biri ve Sibirya'daki dil dünyasının ilk sınıflandırıcısı olarak kabul edilir. Makalede tartışılan tanıtım baskıları, Strahlenberg'in eserinin basım tarihi hakkında bazı sonuçlara varılmasına olanak sağlaması ve yazarı çevreleyen bağlantılar veya sosyal ağ hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir.*

Anahtar Sözcükler: *Philipp Johann v. Strahlenberg, „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“, tanıtım, erken dönem abonelikli iş modeli / kitlesel fonlama, basım.*

Zu den zweifellos einflußreichsten Werken über Sibirien und den eurasischen Steppengürtel im 18. Jh. zählt Ph. J. v. Strahlenbergs „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“ (1730) – ein Werk, daß ebenso folgenreich wie (aufgrund der bisweilen wüsten etymologischen und historischen Spekulationen seines Vf.s) umstritten war. v. Strahlenberg (1677-1747),¹ der ursprünglich (bis zu seiner Standeserhebung durch König Karl XII.) „Tabbert“ hies (– den Namen „Strahlenberg“ überführte er gelegentlich in eine „deutsche“ Schreibweise: „von Strahlenberg“), stammte gebürtig aus Stralsund und war der Sohn eines Landvermessers. Letzteres eine Tätigkeit, der er sich als späterer Kartograph ebenfalls zuwandte. Zusammen mit seinem Bruder trat er in die schwedische Armee ein und nahm an verschiedenen Kampagnen resp. Schlachten des „Großen Nordischen Krieges“ teil. Nach der Schlacht von Poltava (1709) geriet er in russische Kriegsgefangenschaft und wurde – zusammen mit anderen schwedischen

---

* Prof. Dr., Arctic Studies Center (ASC), Liaocheng University (CHINA), E-mail: Michael.Knueppel@gmx.net / ORCID ID: 0000-0002-6348-5100.

¹ Zu Ph. J. v. Strahlenberg cf. Bratt, 1966: 73-92; Eren, 1998: 302-307; Jarosch, 1966: 215-220; Jarring, 1977b: 74-81; Novljanskaja, 1966; Sertkaya, 1987: 16-27 etc.

Offizieren – nach Sibirien deportiert. Dort war er an der Schule von Tobol'sk tätig und begleitete (zusammen Karl Gustav Schulmann [1702-1765]) den großen Sibirienreisenden Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685-1735)² auf der ersten Etappe von dessen Reise, während der er auch das Reisetagebuch führte. v. Strahlenberg wurde später nicht nur durch das erwähnte Werk bekannt, sondern auch vor allem für seine Festlegung des Grenzverlaufs zwischen Europa und Asien (Strahlenberg, Matern und Frisch, 1725). Zudem war er einer der ersten, die die Verwandtschaft der finno-ugrischen Sprachen erkannten (Stehr, 1957: 32-34), der vermutlich erste, der die Zusammengehörigkeit der samojedischen Sprachen mit den finno-ugrischen vermutete,³ die alttürkischen „Runen“-Inschriften beschrieb⁴ (die Aufzeichnungen des eigentlichen Entdeckers, D. G. Messerschmidt, waren unpubliziert geblieben) und mit der dem Werk beigegebenen „*Harmonia Linguarum*“ zum Wegbereiter der ural-altaischen Theorie wurde.⁵

Sein Hauptwerk kündigte Ph. J. v. Strahlenberg bekanntlich mit einem „Vorbericht“⁶ an und es ist zudem bekannt, daß er ein weiteres umfangreiches Werk – basierend auf Abū'l-Gāzī Bahādur Hāns (1603-1663) *Şajara-i Turk*⁷ – bereits für den Druck vorbereitet hatte. v. Strahlenbergs Manuskript des Letzteren gilt als verschollen, obgleich die Bearbeitung des genealogischen Werks Abū'l-Gāzī Bahādur Hāns gegründet auf eine Übersetzung Messerschmidts später erschien.⁸ Kenntnis von v. Strahlenbergs zweitem großen Werk

² Zu D. G. Messerschmidt cf. die demnächst erscheinende Biographie aus den Händen W. Lehfeldts, in der sich die gesamte Literatur zu Messerschmidt zusammengestellt findet.

³ v. Strahlenberg (1730), p. 36 f.: „Als ich dieses letztere Volck bey meiner Anwesenheit und Durchreise fragte: Ob sie vor alten Zeiten auch hier gewohnet? antworteten sie mir: Es hätten ihnen ihre Väter und Vor-Väter erzehlet, daß sie aus Souomissebla hieher gekommen, (welches Findland ist.) Scheinet also, daß die Samogäden mit den Hunnischen Völckern, oder der ersten hier erwehnten Classe, eines Herkommens anfänglich, und ein Theil derer Hyperborischen Völcker müssen gewesen seyn, davon die alten Scribenten so offft und viel erwehnet.“; cf. auch die Andeutung aus Dok. 1 (siehe unten).

⁴ Die Inschriften werden wohl erstmals in v. Strahlenbergs „Vorbericht“ aus dem Jahre 1726 erwähnt (Strahlenberg, Philipp Johann v.: *Vorbericht eines zum Druck gefertigten Werckes von der grossen Tartarey und dem Königreiche Sibirien; mit einem Anhang von Gross-Russland, worinnen von dem Autore die Einrichtung und vornehmsten Contenta desselben, vorgetragen werden*. Stockholm 1726, p. 12: „Drittens werden sich dabey finden einige Copeyen von alten Epitaphien mit Runischen Characteren, auch figurirte Rune-Steine, die man über 200 Meil in Osten der Stadt Tobolski gesehen“).

⁵ Cf. zu dieser – bisweilen in der Literatur etwa überbetonten – Rolle Manaster Ramer und Sidwell, 1997: 139-160.

⁶ v. Strahlenberg (1726).

⁷ Mit dem Werk haben sich in der jüngeren Vergangenheit Temiz, S. (1990) und Ölmez, Z. (2001, 2003) befaßt.

⁸ Messerschmidt, Daniel Gottlieb: *Hasain Kitap Schasack Turki*, das ist, Geschlechtbuch der Mungalisch=Mogulischen oder Mogorischen Chanen, nebst einigen, von ihnen sowol, als von Tattarischen Chanen abgeleiteten Stämmen: von einem, aus dem Zingischen Geschlechte abstammenden Charesmischen Chan Abulgasi Bagadur Chan. In der Charsemischen Hauptstadt Chiwa: im J. C. 1663. Aus einer Türkischen Handschrift ins Teutsche übersetzt vom sel. D. Messerschmidt. In: *Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen*. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Zwölfter Theil. Göttingen 1778, pp. 1-96; ders.: Fortsetzung von D. Messerschmidts deutscher Uebersetzung des Abulgasi Bagadur Chan. In: *Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen*. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Funfzehnter Theil, Göttingen 1780, pp. 1-96; ders.: Beschluß von D. Messerschmidts deutscher Uebersetzung des Abulgasi Bagadur Chan. In:

haben wir allerdings durch eine Werbeanzeige zu selbigem, welche gelegentlich von G. Jarring publiziert wurde (Jarring, 1977a: 224-228). Weithin unbekannt ist, daß auch zu seinem Hauptwerk (bzw. sogar zu einem Bestandteil des Selbigen) solche Werbeanzeigen gedruckt und in Umlauf gebracht wurden, was mit den Vorfinanzierungen solcher Druckerzeugnisse im 18. Jh. in Verbindung stand. Da derartige Werbeprospekte sich gemeinhin oftmals nicht erhalten haben, was sich aus ihrer Zweckbestimmung erklärt, liegt hier der glückliche Umstand vor, daß sich gleich zwei solche Anzeigen zu v. Strahlenbergs „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“ (eine davon zu der darin enthaltenen „Harmonia Linguarum“) bewahrt haben. Die beiden Stücke sollen hier nachfolgend bekannt gemacht werden.

Die erste der beiden Anzeigen (Dokument 1) ist dem Vf. gelegentlich als Digitalisat in die Hände gefallen. Die Herkunft ist unklar, jedoch wurde dem Vf. durch Herrn Prof. W. Lehfeldt mitgeteilt, daß sich wohl ein entsprechendes Stück in den Beständen des Messerschmidt-Nachlasses der Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg befindet, ein Exemplar der zweiten (Dokument 2) findet sich in den Beständen der Herzog-August-Bibliothek zu Wolfenbüttel, wo dieses unter der Signatur „Wt 1161.3 (18)“ geführt wird.⁹ Da der Druck aus konservatorischen Gründen nicht digitalisiert noch abphotographiert werden konnte, soll auch dieser hier zumindest dem Wortlaut gemäß erstmals nach beinahe drei Jahrhunderten wieder zugänglich gemacht werden, obgleich er sich nahezu wörtlich wiedergegeben auch bei J. G. Krause findet (1729: 405-408). Beide Stücke enthalten keinerlei Hinweis auf einen Urheber noch sind sie paginiert.

Dok. 1 ist für uns insofern interessant, als es zeigt, daß v. Strahlenberg einerseits offenkundig beabsichtigte, die „Harmonia Linguarum“, die später seinem Hauptwerk beigegeben wurde, separat zu veröffentlichen, und andererseits diese tabellarische Aufstellung mit Kartenmaterial zu den Siedlungsräumen, der Gruppen, aus deren Sprachen das vergleichende Material geschöpft wurde, zu versehen. Diese Karten fanden sich dann allerdings auch nicht in dem Band „Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia“.

Dok. 2 dient der Gewinnung von „Pränumeranten“ für das Hauptwerk sowie die Karte v. Strahlenbergs. Obgleich es im Hinblick auf die Inhalte des Werkes wenig aussagekräftig ist, ist es doch ein bedeutsames Zeugnis für die Historie der Drucklegung des v. Strahlenbergschen Werkes, so wird auf pp. [2-3] eine regelrechte Pränumerationsliste, die uns einen Einblick in die Kontakte v. Strahlenbergs, auch über den Kreis der Hallenser Pietisten hinaus, gegeben.

Man darf an dieser Stelle hoffen, daß sich noch weitere Werbeanzeigen zu den Werken v. Strahlenbergs finden, erlauben diese doch immerhin recht interessante Einblicke und liefern Details zum Werk des Sibirienreisenden und dessen Entstehungsumständen.

Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Sechzehnter Theil. Göttingen 1781, pp. 1148.

⁹ „18“ bezieht sich hier darauf, daß die Anzeige sich als achtzehntes Stück in einer Sammlung von Drucken aus dem 18. Jh. eingebunden ist.

Dokument 1

[1]

SPECIMEN ||
Einiger Zahlen und Wörter ||
Derer ||
Hunnisch=Juhorischen ||
und auch anderer ||
Ost= und Nordostlich Tattarisch ||
Siberischer Völcker, ||

In einer Tabelle von 25. unterschiedlichen || Sprachen oder auch Dialecten zusammen gebracht, wor= || aus nicht allein unter andern Merckmahlen, wie solche || etwa vor Zeiten sowol unter sich, als mit andern West= || lichen Völckern combiniret gewesen, sondern auch in de= || nen dabey gefügten kleinen General=Charten und Noten, ||

deren jetzigen Wohn=Stellen zu ersehen ||

seyn || möchte.

Imgleichen ||

Einiger Abrisse von alten Characteren und Medaillen glei= || che Platen, Epitaphien und Rune=Steinen, die sowol in denen Felsen || und Hölen, hin und wieder durch die grosse Tattarey, als auch Tumu= || lis Sepulchralibus des vom Marco Paulo erwehnten Gefilde Bargu, || allwo in alten Mappen der Tattarischen König Piramidische Begräb= ||

nisse (wiewol viel zu weit in Norden), auch sonst marqviret ||

sind gefunden worden. ||

Gegeben von ||

PHILIPP JOHANN von STRAHLENBERG. ||

[2] Es dienet hiebey zur Nachricht, || daß das Specimen so in Quarto || wird seyn, in vielen Columnen be= || stehe, worinn die Zahlen und || Wörter in unterschiedlichen || Sprachen angeführet, und wovon, um || den curieusen Leser eine etwanige Idee davon || zu geben, folgendes kürztlich mitgeteilet || wird, auf der ersten Seite sind 8. Dialecti be= || nandt, nemlich (1.) Ober=Ungersch, (2.) || Finnisch, (3.) Wogluwitsch, (4.) Mor= || duynsch, (5.) Scheremißisch, (6.) Permec= || kisch, (7.) Wotiakisch, (8.) Westlich Ostia= || kisch; Oben denen Columnen stehet: Diese || 8. Völckerschafften, wozu die Lappen und || Samojeden noch können hinzu gesetzt wer= || den, scheinen einerley Ursprung und Ab= || kunfft zu haben. Demnechst folget (9.) Crimisch und Siberisch Tattarisch, wie auch || Jakhutisch, wobey angeführet: zu diesen || zweyen gehören gar viele Völckerschafften so || fast einerley Dialect haben. Ferner (11.) Cal= || muckisch mit der Nachricht: Diese und die || Mungalen differiren gar wenig. Weiter (12.) || Kistim Kanskaisch, (13.) Kistim Tawgwisch, || [3] (14.) Kistim Oestlich Ostiackisch, (15.) Ki= || stim Khotowskisch mit dem Bedeuten: Zu || diesen vieren gehören noch anderen kleine Völ= || ckerschafften, so mit Ihnen einerley Dialect || haben. Rechtsdem folget (16.) Mangesysch= || Tungusisch, (17.) Sabatzi=Tungusisch oder || Lamutisch. Ferner (18.) Daurisch und Niu= || chäisch, oben über der Columnen stehet: Hie= || zu gehöret auch

ein Theil der Chinesischen || Tattern oder der so genandten Mandschuren: || Weiter (19.) Camacintzisch, (20.) Arintzisch || mit der Erklärung: Diese beyde Völcker || haben auch mit mehren andern einen Uhr= || sprung und Dialect. Sodann (21.) Chine= || sich=Manschurisch, wobey notiret: die Chine= || sische Sprache ist dreyerley, davon allhie nur || eine. Hienechst (22.) Camtschattki oder || Iesso=Koräikisch, oben stehet: Sind zweyer= || ley Sprachen, davon aber nur eine angefüh= || ret. Ferner (23.) Tangutisch oder Thibe= || tisch, welches eine aparte separirte Sprache || von der Indischen ist. Und endlich (24.) || Persisch & (25.) Mogul=Indisch, so beyde ei= || nen Ursprung haben. Unten und an den || Seiten der Columnen sind viele merckwürdige || [4] Annotata und Erläuterungen angeführet: als || E. G. auf der ersten Seite bey die 8. Völ= || ckerschafften steht folgende Erklärung. Wo || diese Völckerschafften hin und wieder in Ruß= || land und Siberien wohnen, wird aus der || Nachricht von der grossen Tattarey besser zu || ersehen seyn: Es sortiren aber selbige nicht || unter die Tattarische, sondern der alten Hun= || nisch=Juhorischen (Jougourischen) oder der zu || allererst so zugenandten Uigurrischen Nation, || welche in Unn, das ist Zehen und Nokos oder || Nogos, das ist Neun Uigurren in folgenden || Zeiten ertheilet worden. Und zu diesen Unn-Uigurren gehören die obgesetzte Völcker, da= || her entstehen von dem Worte Unn, die Nah= || men Ungaria, Unnorum Regio, das Land Un= || nien, die Unno=bundo Bulgari, vid. Cossm. Ind. || Pleust p. 131. Unter die Neun oder Nokos Ui= || gurren aber sortiren unterschiedliche sowol Si= || berische als auch Usbeckische so genandte Tat= || tarn, welche in folgenden Zeiten, theils die || Türcksche oder Tattersche, theils andere || Sprachen angenommen haben &c. Daß a= || ber die Hunnen, Ungarn und Finnen, in || vorigen Zeiten zusammen gegränztet, und || [5] ihre Sprachen eine Verwandtschaft, solches || hat schon der seel. Herr Geheime Raht Baron || v. Leibnitz statuiret, vid. Felleri otium Hannove= || ranum p. 157. §. 46. da die Worte lauten, Am= || mianus Marcellinus L. 31. Hunnis tribuit quæ Tacit= || tus Fennis, unde forte aliqva Hungaricæ seu Hun= || nicæ & Finnicæ lingvæ cognata &c. Cluverius di= || cit se putare Finnis olim vicinas fuisse sedes Hunno= ||

rum. Welches alles man mit viel mehrern ||
Curiositäten aus dem Wercke selbstn ||
ersehen wird. ||

Dokument 2

[1] AVERTISSEMENT. ||

Nachdem durch einen Anno 1726. in Stockholm aus= || gegangenen Prodromum bekant gemacht worden || wie ein Schwedischer Officier, Nahmens Philipp || Johann von Strahlenberg, welcher 13, Jahre || in Rußischer Gefangenschaft gewesen, gute Gelegen= || heit gehabt, biß in das dritte Jahr eine Reise durch Siberien und || die grosse Tartarey zu thun, welches dann demselben, weil er || in seiner Jugend gute fundamenta in der Zeichen=Kunst, Mathesi || und Historie gelegt gehabt, die beste Anleitung gegeben, sich nicht || allein von der Beschaffenheit der diesen grossen Theil des Erd= || kreises bewohnenden verschiedenen Völcker genau zu erkundigen, || sondern auch mit aller Accuratesse ein Chartre von dem gantzten || Rußischen Reich mit Siberien und der grossen Tartar= || rey zu verfertigen, diese Chartre, auch welche in der Zeichnung || grosse Mühe

gehabt, ehe sie zur völligen Perfection hat gebracht || werden können, nunmehr in der Königl. Residentz=Stadt Ber= || lin mit allem, was dazu gehöret, aufs sauberste in Kupffer ge= || stochen und die Beschreibung darzu gedruckt werden soll; so ist || der Autor entschlossen darauf an mehrern Orten subscribiren zu || lassen, gleichwie sich bereits viele Liebhaber in Schweden und || Pommern, durch erlegte prænumeration dieses kostbaren Wercks || gewiß und mit Vortheil habhaft zu werden, gefunden haben. || Man hat also dem Publico hiermit solches kund machen und zu= || gleich melden wollen, daß besagte Charte sowol mit einer aus= || führlichen curieusen Beschreibung, (davon der Titul hier am En= || de zu lesen, und deswegen also eingerichtet ist, weil man gewiß || erfahren, daß dasjenige Werck, so der Herr Bürgermeister || Wittsens¹⁰ seel. unter dem Titul Het Noorder en Ooster-gedeelte || van Asia en Europe ausgeben wollen, schwerlich das Licht || sehen wird, indem es eine hohe Puissance, da das Werck unter der || Presse war, gewisser Ursachen halber an sich gezogen) als auch || einer Tabula Polyglotta von zwey und dreyßig Sprachen || [2] (von welchen gedachter Herr Wittsens nur drey in dem Vater= || Unser an seel. Herrn Baron Leibnitzen communiciret, wie in || Miscell. Leibnitz zu sehen,) so die vornehmsten Zahlen und Wör= || ter derer im Nord=Ostlichen Asien wohnenden Völcker in sich || fasset, wird begleitet werden. Die Charte selbstn aber ist auf || zwey der allergrösten Real-Bogen und also doppelt so groß als || eine ordinaire gestellet. Sie fänget sich in Westen an bey den || Gräntzen von Polen, Lieff= und Finnland, und endiget sich in || Osten bey dem Freto zwischen des Insel Jetso, so jetzo Kamschatki || genennet wird, und dem Terre de la Compagnie, welches eine || Distance von 1300 teutsche Meilen Weges ist. Im Norden || aber nimmt sie ihren Anfang bey dem 75. Grad latit. oberhalb || Nova Zembla und dem Eiß=Meer, und endiget sich in Süden || bey dem 32. Grad latit. etwas über die Gräntzen von Persien, || Indien und China. Der Abriß der Charte ist nicht allein mit sol= || cher netteté gemacht und so propre gezeichnet, als je eine Charte || in Europa ans licht kommen, so daß diejenigen, welche das Ori= || ginal gesehen, kaum anders haben judiciren können, als es sey || ein Kupfferstich, sondern es ist auch wegen der compressen und || subtilen, jedoch leserlichen Schrift fast zweymal soviel reelles an || nahmhaftten Städten, Flecken, Strömen, Bergen, Völkern sc. || darin begriffen, als in andere dergleichen viel grösser formirt ge= || wesene Charten, zum Exempel des Herrn Nicolai de Witsens, || gebracht worden; und hat diß Werck bey der Königl. Preußi= || schen Societät der Wissenschaften in Berlin, vor welcher es || produciret worden, grosse approbation gefunden. Es verspricht || sich also der Autor, daß diese Sache auch an vielen Orten in || Teutschland und sonstn vornehme Gönner und curieuse Lieb= || haber finden werde, welche durch ihre Prænumeration die Be= || streitung der grossen Kosten erleichtern zu helffen belieben; und || geschicht die Prænumeration in Stockholm bey dem Upsalischen || Universitäts=Buchhändler Herrn Johaⁿ Heinrich Rußworm,¹¹ || in Stralsund bey dem Regier. und Raths Buchdrucker Herrn || Schindler,¹² in Berlin bey dem Herrn Rector Johann Leon= || [3] hard Frisch,¹³ belobter Societät Mitglied, in Brieg bey Herrn || Samuel Trautmann,¹⁴ in Züllichow bey

¹⁰ Hier der Rußlandreisende und Bürgermeister von Amsterdam Nicolaes Cornelis Witsen (1641-1717).

¹¹ Gemeint ist hier der Buchhändler J. H. Russworm (25.2.1679-10.6.1731), der vor allem durch die Herausgabe der „Acta litteraria Sveciæ“ (1721-1730) Bekanntheit erlangte.

¹² Hier Georg Christian Schindler.

¹³ Gemeint ist der Linguist und Entomologe Johann Leonhard Frisch (19.3.1666-21.3.1743), der als Rektor des „Grauen Klosters“ in Berlin amtierte.

¹⁴ Der Verleger S. Trautmann.

Herrn Gottlob || Benjamin Frommann,¹⁵ Buchhändler des Wäysenhauses, in || Jenä bey
Herrn Christian Franciscus Buch, Buchhändler || im Wäysenhouse, in Franckfurt am
Mayn bey Herrn Mi= || chael Jacob Gentzell¹⁶ gegen dem Sandhof über, in Nürn= || ber
bey Herrn Christoph Taubert, Schuldiener der armen || Wirthischen Schule im neuen
Spital, in Zürich bey Herrn || Johann Ludwig Steiner, in Leipzig bey Herrn Christian ||
Friedrich Gößner,¹⁷ Commissaire der Rußwormischen Buch= || handlung, wohnhafft in
der Ritterstrasse im Knöfelischen Hause, || in Halle bey Herrn Adolph Joachim Foßgraff,
Buchbin= || der in Glaucha, in Dreßden bey Herrn David Wentzel, || Accis Buchbinder
auf der kleinen Frohn=Gasse, in Sorau bey || dem Herrn Capitain von Wreech,¹⁸ und in
Hamburg bey Herrn || Richter und König, Buchhändler, in Braunschweig bey [...] ¹⁹ in
Helmstädt || bey [...] ²⁰ Von diesen Collecteurs || werden die Herrn Prænumeranten eine
von ihnen eigenhändig || unterschriebene gedruckte Quittung empfangen, wenn sie die ||
Helffte eines Species=Ducaten zahlen, welche ihnen dann auch || das kostbare Werck mit
dem Ausgang dieses Jahres gel. GOtt, || gegen fernere Erlegung eines halben Spe-
cies=Ducaten auslie= || fern werden. Bis zu Ende des Monats Julii, und länger || nicht,
wird prænumeration angenoßen. Leipzig den 26. April 1729.

Der Titul des Wercks lautet also: ||

Des Nord= und Ostlichen Theils von Europa und Asia || neue und accurate Histo-
risch=Geographische Beschreibung, || in soweit solches das gantze Rußische Reich mit
Siberien und || der grossen Tartarey in sich begreiffet. Worinnen unter an= || dern
curiösen Nachrichten gehandelt wird 1.) von der Grantz= || scheidung zwischen Europa
und Asia, welche sonst bey den Autoribus des neuesten Charten entweder sehr
unterschieden ist, || [4] oder aber, weil sie keine hinlängliche Nachricht gehabt, gar nicht
|| angemercket worden. Wobey auch von der generalen und natürlichen Eintheilung des
gantzen Nord=Ostlichen Asiens || vermittelt der aneinander hangenden Gebürge und
anderer || Scheidungs=Kennzeichen Erwèhnung geschicht. 2) Von dem || Rußischen
Reiche und dessen annectirten Ländern, wie solches || sowol nach der alten als neuen
Methode eingetheilet ist. Da= || bey ein und andere besondere Anmerkungen über Ruß-
lands || gegenwärtigen Zustand, samt vielen specialen Nachrichten in || Beschreibung der
Provinzen, die bißhero von den Geographis || nicht berührt worden, angeführet werden.
Insonderheit aber || 3) Von der grossen Tartarey, ihrer Ab= und Eintheilung in || Reiche,
Provinzien und Völckerschafften. Dabey nicht allein || eins und anders von der
Lebens=Art und Gewohnheiten derer im || Nord=Ostlichen Asien wohnenden Völcker,
samt einer Ta= || belle von 32. Sprachen, diese Nationes durch ihre Benennung der ||
Zahlen und vornehmsten Dinge zu unterscheiden, sich findet, son= || dern auch die
remarqvablesten Sachen, sowohl aus der Antiquität || als sonst angeführet werden,

---

¹⁵ Hier der Buchhändler und Verleger G. S. Frommann (1702-1741).

¹⁶ Gemeint ist Michael Jacob Gentzel, der von 1713-1738 als Faktor der Filiale der Buchhandlung des Waisenhauses in Frankfurt am Main wirkte.

¹⁷ Hier der Buchdrucker Christian Friedrich Gessner (1701-1756).

¹⁸ Gemeint ist der schwed. Offizier und ehemalige russ. Kriegsgefangene Curt Friedrich v. Wreech (?-1757), mit dem v. Strahlenberg auch über die Hallischen Pietisten verbunden war.

¹⁹ An dieser Stelle ist im Druck eine Lacune gelassen, um noch Namen zu einem späteren Zeitpunkt handschriftlich eintragen zu können. Bei J. G. Krause ist dieser Passus ausgelassen (Krause [1729], p. 407).

²⁰ Ebenso.

welche zu mehrer Illustration der || hierbey befindlichen neuen Charte von der grossen Tartarey zu || gleich dienen. Alles mit dem grösten Fleiß und Accuratesse durch || eigne Erfahrung und sichere Erkundigung treulich beschrieben und || mitgetheilet von Philipp Johann von Strahlenberg, Sr. || Kön. Maj. in Schweden Obrist=Lieutenant bey dem Süder= || mannländischen Regiment zu Fuß. NB. Es wird in groß Quarto || auf schön Pappier gedruckt werden, die Charte aber auf 2 Bogen Holländisch groß Real-Pappier kommen; und wird die Beschrei= || bung in der Warheit viel weitläufftiger und curieuser werden als ||

wie der Titel ausdrucket. Prænumerando kostets einen Spe= ||
 cies=Ducaten, wird aber hernach theurer ||
 Verkaufft werden. ||

Literatur

- Bratt, E. (1966). Karolinen Philipp Johann von Strahlenberg och hans sibirka karta. *Föreningen Armémusei vänner. Meddelande XXVII från Kungl. Armémuseum* in (pp. 73-92.). Stockholm.
- Eren, H. (1998). Strahlenberg (Stralenberg), Philipp Johann von. *Türklük Bilimi Sözlüğü. I: Yabancı Türkologlar* (pp. 302-307.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jarring, G. (1977a). Das Schicksal der zentralasiatischen wissenschaftlichen Erbschaft von Philipp Johann Strahlenberg. *CAJ*, 21, 224-228.
- Jarring, G. (1977b). Språkforskaren och orientalisten Philipp Johann von Strahlenberg. *Halland*, 60, 74-81.
- Jarosch, G. (1966). Tabbert-Strahlenberg als Reisegefährte Messerschmidts. *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas*, 15, 215-220.
- Krause, J. G. (Hrsg.) (1729). *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen des Jahrs MDCCXXIX*, Nr. XLIV. Leipzig.
- Messerschmidt, D. G. (1778). Hasain Kitap Schasack Turki, das ist, Geschlechtbuch der Mungalisch=Mogulischen oder Mogorischen Chanen, nebst einigen, von ihnen sowol, als von Tatarischen Chanen abgeleiteten Stämmen: von einem, aus dem Zingischen Geschlechte abstammenden Charesmischen Chan Abulgasi Bagadur Chan. In der Charsemischen Hauptstadt Chiwa: im J. C. 1663. Aus einer Türkischen Handschrift ins Teutsche übersetzt vom sel. D. Messerschmidt. In: *Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen*. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Zwölfter Theil. Göttingen. pp. 1-96. (ders.: Fortsetzung von D. Messerschmidts deutscher Uebersetzung des Abulgasi Bagadur Chan. In: *Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen*. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Funfzehnter Theil, Göttingen 1780, pp. 1-96; ders.: Beschluß von D. Messerschmidts deutscher Uebersetzung des Abulgasi Bagadur Chan. In: *Historisches Journal, von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen*. Herausgegeben von Johann Christoph Gatterer. Sechzehnter Theil. Göttingen 1781, pp. 1148).
- Manaster Ramer, A. und Sidwell, P. (1997). The truth about Strahlenberg's classification of the languages of northeastern Eurasia. *Journal de la Société Finno-ougrienne*, 87, 139-160.
- Novljanskaja, M. G. (1966). *Filipp Iogann Stralenberg, Jego raboty po issledovaniju Sibiri*. Moskva, Leningrad.
- Ölmez, Z. (2001). Şecere-i Türk'ün Sözcuarlığından Örnekler. *TDiA 11*(2001), 23-32.
- Ölmez, Z. (2003). *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (1987). Doğumunun 311 ölümünün 240. yıl dönümünde Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg (1676-1747). *Türk Kültürü*, 285, 16-27.
- Stehr, A. (1957). *Die Anfänge der finnisch-ugrischen Sprachvergleichung 1669-1771*. Diss. Göttingen (unveröffentlicht).
- Strahlenberg, P. J. v. (1726). *Vorbericht eines zum Druck verfertigten Werckes von der grossen Tartarey und dem Königreiche Sibirien; mit einem Anhang von Gross-Russland, worinnen von dem Autore die Einrichtung und vornehmsten Contenta desselben, vorgetragen werden*. Stockholm.

UNBEKANNTE WERBEANZEIGEN VON PH. J. V. STRAHLENBERGS „DAS NORD= UND
OSTLICHE THEIL VON EUROPA UND ASIA“ (1730)

- Strahlenberg, P. J. v. (1730). *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia: in so weit solches Das Gantze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tartarey in sich begreiffet. In einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekanntten Nachrichten vorgestellt, Nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Polyglotta von zwey und dreyssigerley Arten tartarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, Sonderlich aber Einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität betreffen; Bey Gelegenheit der Schwedischen Kriegs-Gefangenschaft in Russland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstatteten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgefertigt.* Stockholm (in Verlegung des Autoris) 1730. (Neudruck: With an introduction by J. R. Krueger. Ed. Judit Papp. Szeged, 1975 [SUA 8]).
- Strahlenberg, P.-J. v., Matern, T. A. und Frisch, P. F. (1725). *Nova Descriptio Geographica Tartariae Magnae tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territoriis una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa.* Paris.
- Temiz, S. (1990). *Zur Biographie des Abū-l-Gāzī Bahādur Xān.* Göttingen. [unveröffentlichte Abschlußarbeit].

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE *men / mensiz* KAVRAMLARI ÜZERİNE*

Arzu ARICAN**

Öz: Uygurların, Budizmi kabul etmesi sonucu çeviri faaliyetlerinin etkisiyle Türk dilinin söz varlığında değişiklikler meydana gelmiştir. Uygurlar, kabul ettikleri bu inanç sistemine ait dini kavramları, bazen kaynak dildeki sözcüklerle ifade etmiş, bazen de Eski Uygurca sözcükleri kullanmışlardır. Bu çalışmada da teklilik I. şabıs zamiri olarak kullanılan *men* sözcüğünün Budist bir terim olan *atta*, *atman*, *pruša*, *abamkara*, *puğgala* ‘benlik’ sözcüklerini; *men* zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi olan *mensiz* sözcüğünün ise *anatta*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya* ‘benliksiz’ terimlerini karşılamak için kullanılması incelenmiştir. Bunun yanı sıra *men* ve *mensiz* sözcükleriyle oluşturulan ve benlik kavram alanına ait terimlere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Budizm, benlik, benliksiz, ego

On the Concepts of men / mensiz in Buddhist Uyghur Texts

Abstract: As a result of the adoption of Buddhism by the Uyghurs, changes have occurred in the vocabulary of the Turkish language with the effect of translation activities. To express the concepts belonging to this belief system they accepted, the Uyghurs sometimes used words from the source language, and sometimes used words from Old Uyghur. In this study, it has been examined how Uyghurs used the word *men*, which is used as a singular first-person pronoun, in place of *atta*, *atman*, *pruša*, *abamkara*, *puđgala*, which are Buddhist terms meaning ‘self’; and how they used the word *mensiz*, which is the form of the pronoun *men* with the absence suffix +sXz, in place of *anatta*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya*, which mean ‘selfless’. In addition to this, some terms that have been created with the words *men* and the terms that *mensiz* and are related to the concept ‘self’ are included.

Key Words: Old Uyghur, Buddhism, self, selfless, ego

Giriş

Budizmde en çok üzerinde durulan konulardan biri ‘benlik’ kavramıdır. Buda’nın öğretilerinde benlik veya kişiye atıfta bulunduğu ifadeler sıklıkla geçmektedir. Buda vaazlarında birçok felsefi kavramı kesin bir dille ifade etmediği için ‘ben’ konusu da tartışmaya açık konulardan biri olmuştur. Genel olarak ‘benlik’, bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey olarak tanımlanmaktadır. Psikolojide ‘ben’ veya ‘benlik’ (ego) bireyin ihtiyaçlarını, isteklerini, yeteneklerini ve güdülerini içeren alandır ve bireyin davranışlarına yön verir. “Benlik sabit bir şey değil, oluşan, dağılan, dalgalanan ve değişen bir varoluş durumudur. Kişi yaşadığı sürece, ben olma ödevi karşısında bir tercih yapar, bir eylemde bulunur. Varoluş alanları da böyle bir tercihin ürünü olarak ortaya çıkar.” (Taşdelen, 2017: 98). Ancak, Harvey, Budizmdeki ‘ben’ kavramı ile Freudcu ‘ben’ (ego) kavramının aynı olmadığını belirtir (2013: 62). Modern felsefe kuramları ve Budist felsefenin benliğe bakış açısı temelde farklı olsa da bazı noktalarda

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ferruh Ağca danışmanlığında hazırlanan “Eski Uygurcada Zamirlerin Yapısal ve İşlevsel Bir İncelemesi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (TÜRKİYE), E-posta: arcanarzu.07@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-6144-6298.

kesişmektedir. Her ikisi de kişinin var olabilmesi için kendini eğitmesi, bilinçli ve iradeli olmasını öngörür. Budist felsefenin temelinde de kişinin bilinç seviyesine ulaşarak ‘uyanması’ amaçlanır. “İnsan, yaşadığı sürece varoluş içindedir ve varoluş benliğin de varoluşudur. Her şey değişirken, insan bir oluşum içinde yaşarken, bütün bu olup bitenlerin dışında ne ise o, nasılsa öyle kalan bir benlik yoktur.” (Taşdelen, 2017: 97). Budist felsefede reddedilen tam olarak böyle bir benlik algısına sahip olmanın yanlış olduğudur. Değişen durumlar ve olaylar karşısında sabit bir benliğe tutunmak hatalı görülür. Buda ‘ben’i fiziksel ve psişik güçlerin beş kümesinin (*skandha*) bileşiminden oluşur. Sözde *ātman* ‘ben’ ‘ruh’ veya ‘benlik’, değişen güçlerin bir bileşimidir. Bu kuvvetler beden veya maddeden (*rūpaskandha*), duyumdan (*vedanāskandha*), algıdan (*saṃjñāskandha*), zihinsel oluşumlardan (*saṃskāraskandha*) ve bilinçten (*vijñānaskandha*) oluşur (Eliade, 2003: 108-110). Varlıkların dünyada ızdırıp (*duhkha*) çekmesinin nedeni bu beş kümedir (*skandha*). Kişi de beş kümenin taşıyıcısı konumundadır. Ancak, Budizmde ebedî özne diye bir şey yoktur. Her şey değişim ve dönüşüm içerisindedir. Döngüsel varoluşta devam eden kalıcı bir benliğin (*attā, ātman*) hatalı fikri, tüm yanılsamaların kaynağıdır. Budizm, yalnızca geçici bir benliği kabul ederek, temel ilke olarak ben-olmayan (*anattā, anātman*) kavramını alır. Bu yüzden benliğe bağlı kalmak yanıltıcıdır (Harvey, 2013; Williams, 2008: 74). Budizm yüzyıllardır varlığını sürdüren ve zamanla çeşitli kollara ayrılan bir öğretilerdir. Zaman içerisinde Budizm ekolleri arasında fikir ayrılıkları söz konusu olmuştur. Bunlardan biri gerçek benliğin olup olmadığına ilişkin fikir ayrılıklarıdır. Ancak bu çalışmanın kapsamını, bu tartışmalardan ziyade benlik kavram alanını ifade etmek için kullanılan sözcükler oluşturmaktadır. İnsanlar geçmişten günümüze benlik kavramını ifade etmek için benzer sözcükler kullanmışlar ya da benzer süreçlerden geçen sözcükleri tercih etmişlerdir. İnsanların benlik kavramını ifade etmek için kullandıkları sözcükleri şu şekilde kategorize edebiliriz:

1. Birçok dilde benliği ifade etmek için, ‘öz, nefes, ruh, varoluş’ gibi anlamlara gelen sözcükler temel anlamlarının yanı sıra benlik için de kullanılmıştır: Skr. *ātman* ‘öz, ruh, nefes’ (Soothill-Hodous, 1978: 334), *sattva* ‘öz, ruh, nefes, varoluş’ (Soothill-Hodous, 1987: 390); Pali *attā* ‘ruh’; Fars. *nefs* نفیس ‘nefs’ ‘ten, beden; şahıs, zat; asıl; ruh; nefis’ (Kantar, 1993: 657).
2. Benliği ifade etmek için kullanılan sözcüklerden ikinci grubu ‘kişi, kişilik, insan, adam’ anlamına gelen sözcükler oluşturmaktadır. Skr. *pruṣa* ‘insan, kişi’, *puḍgala* ‘adam’ (Soothill-Hodous, 1987: 370); Alm. *Persönlichkeit, individualität* ‘kişilik, benlik, ego’ (Arda-Obruk, 2013: 263); İng. *personality* ‘kişilik’, *individuality* ‘kişilik’.
3. Benlik kavramını ifade etmek için kullanılan bir diğer yöntem ise ‘kendi’ anlamına gelen ve çoğunlukla dönüşlülük zamirlerinden oluşan sözcüklerdir: Skr. *sva* ‘kendi’, *svayam* ‘kendi’ (Soothill-Hodous, 1987: 218) *ātmiya*; Çin. 自 *zi* ‘kendi’ (Soothill-Hodous, 1987: 218); İng. *self* ‘kendi’.
4. Teklik I. şahıs zamiri ile oluşturulan sözcükler: Sanskritçe अहम् *aham* ‘ben’ (Williams, 1986: 124; Edgerton, 1953: 108), अस्मि *asmi* ‘ben’ (Williams, 1986: 123); Çince 我 *wǒ* ‘ben’ (Giles, 1912: 1574; Soothill-Hodous, 1987: 238), Latince *ego* ego ‘ben’ (Alova, 2013: 196), Almanca *ich* ‘ben, varlık, nefis’ (Arda-Obruk, 2013: 96/263), İngilizce *I* ‘ben’; Eski Uygurca *men* ‘ben’.

Günümüzde de Almanca, İngilizce, Türkçe gibi birçok dilde felsefe terimi olarak sıklıkla kullanılan ego sözcüğünün yanı sıra teklik I. şahıs zamiri benliği ifade etmek için kullanılmaktadır. Benlik kavramının ‘kişi, varlık, öz, nefes, kendi’ sözcükleri ve teklik I. şahısla ifade edilmesi yaygın bir kullanım göstermektedir. Kavramın Eski Uygurca Budist metinlerde kullanılışı aşağıda gösterilmiştir.

İnceleme

1.men

Budist Türk çevresinde ortaya konan metinlerde Skr. *ātman* ‘kişisel varoluşun temeli, benlik’ terimini karşılamak için Uygurca teklik I. şahıs zamiri *men* kullanılmıştır. Başta Skr. *ātman* ‘ruh, nefes, öz’ sözcüğü olmak üzere *pruša* ‘kişi’, *puḍgala* ‘adam’, *sva* ‘kendi’, *svayam* ‘kendi’, sözcükleri temel anlamlarının yanı sıra Budist felsefe kişinin kalıcı, değişmeyen benliğine atıfta bulunur. Budizm, döngüsel varoluşu savunduğu için kalıcı bir benliğin varlığı söz konusu değildir. Bütün varlıklar sürekli bir dönüşüm hâlinindedir. Bu yüzden *ātman* kavramı bir yanılsama olarak görülür (Soothill-Hodous, 1987: 334). Harvey (2013: 61), kişinin bilinçli ya da bilinçsiz, ‘benim’ olarak bir şeyle özdeşleşmesinin bir bağıllık kaynağı olduğunu ve böyle bir bağlanmanın, kişinin kendini özdeşleştirdiği şey, değişip arzularından farklı hâle geldiğinde hüsrana ve kayıp duygusuna yol açtığını ifade eder. Tokyürek (2019: 254), ‘kişi, öz, kişilik’ olarak tanımlanan ‘benlik’ kavramını bodisatvaların ve canlıların kurtulması gereken bir unsur olarak ifade etmiştir. Budist Uygurca metinlerde de ‘benlik’, insanları tutsak eden, hata yapmaya sürükleyen bir unsur olarak görülür. BT ID 78’de yer alan *m(e)nig adganmak igid ezüg titir* “Benliğe tutunmak yanıltıcıdır” örneğinde benliğe bağlı kalmanın yanıltıcı olduğu vurgulanmıştır. *yok men yok meniñlig* “Ben yok ve benim yok” (BT ID 33) Budist metinlerde benlik anlayışının olmadığını işaret eden örneklerdendir. Erdal (1991: 126), örneği “ne ben ne de dünyadaki yerimi doldurabilecek hiçbir şey yok” biçiminde yorumlamış ve ifadenin soyut bir bağlamdan geldiğini belirtmiştir. Ayrıca *men*’in bu şekilde kullanılmasını metalinguistik¹ bir kullanım olarak değerlendirmiştir. *men* Uygurcada tek başına ve farklı sözcüklerle kullanılarak Budist inanç sistemine ait terimleri karşılamak için kullanılmıştır. Budist çevrede yazılan eserlerin yanı sıra İslamî çevrede yazılan Kutadgu Bilig’de de *men* sözcüğünün, Uygurcada olduğu gibi ‘ben, ego’ kavramlarını karşılamak için kullanılması dikkat çekicidir. Bu durum, Uygurca eserlerle hemen hemen aynı dönemlerde yazılan Kutadgu Bilig ve Budist inanç sistemine ait metinlerin benzerlikler göstermesi açısından önemlidir. Tokyürek (2020: 210), “Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki” adlı çalışmasında benliğe ilişkin şu açıklamayı yapmıştır:

“Budizm’in en temel kuralı ‘ben’ yani ‘ego’ düşüncesini ortadan kaldırmaktır. Aytoldı da *menidin törümüş özüñ men teme/özüñ men tēse ay unu ornuñ ol* ‘Sen meniden türemişsin, ‘ben’ deme, sen ‘ben’ dersen bak, işte değer.’ (KB 5413), *menin kökseğüçi meni kalmadı/asıg kalmadı sü itiglig tolum* ‘Ben’ diyerek göklere yükselmek isteyen benliği kalmadı, silahlı ordular ona karşı kâr etmedi.’ (KB 4830) diyerek ‘ben’ düşüncesinden kurtulmak gerektiğini ifade eder.”

men sözcüğünün, tek başına ‘benlik’ kavramını karşılamak için kullanılmasının yanı sıra Budist terminolojide kullanılan ve benlik kavram alanına ait *ātma-grāha*, *ātma-trṣṇā*, *ātma-drṣṭi*, *asmimāna* gibi ifadeleri karşılamak için kullanılmıştır. Terimler Eski

¹ Türkçeye ‘üst dilbilim’ olarak tercüme edilen sözcük, dil ve dilin konuşurlar arasındaki kullanımı ve dil ile diğer kültürel faktörleri inceleyen bilim dalıdır.

Uygurcaya aktarılırken kaynak dildeki sözcüklerin Türkçedeki karşılıkları tercih edilmiştir. Budist Uygurca metinlerde benlik kavramı insanı, arzularının esiri eden, kişinin doğru yolu bulmasına ve bodisatva mertebesine ulaşmasına engel olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinlerde vurgulanmak istenen benliğe bağlı olmanın yanıltıcılığı, ben kibrine sahip kişilerin gerçek mutluluğa ulaşamayacağı, bireyin kişisel arzularından ve dünyevî hırslarından sıyrılıp doğru ile yanlış fark etmesini sağlamaktır. Birey öğretilere göre yaşamını düzenlerse ben kibrinden uzaklaşarak gerçek mutluluğa ulaşacaktır. Budist Uygurca eserlerde bulunan benlik kavramına ilişkin örnekler şu şekildedir:

1.1. *men atkağ*

men atkağ ‘benliğe tutunmak’. Budist terminolojide *ātma-grāha* ‘benlik kavramına tutunmak’ (Soothill-Hodous, 1987: 238) terimini karşılamak için kullanılmıştır. Skr. *ātma-grāha* teriminde yer alan *grāh* sözcüğü tek başına ‘tutmak, kavramak’ anlamlarına gelirken *ātma* ‘benlik’ sözcüğü ile kullanıldığında ‘benliğe tutunmak’ anlamına gelmektedir. Kendine bağımlık bireyin en büyük eksikliklerindedir. Olgular dünyasında her şey geçicidir ve sürekli değişim vardır. Böyle bir değişimde bireyin kalıcı bir benliğe inanması ve ‘benim’ diye var olmaya çalışması ona acı verir. Bu nedenle ‘benliğe bağlanmak’ bir hata olarak görülmüştür.

(a) *men atkağka tayak bolmış üçün...* “Benliğe tutunmaya dayanak olduğu için...” (Abid. B26).

(b) *m(e)n tip atkanmakıg y(e)me birle tarkarmak...* “Ben diye bağlanmayı da yok etmek.” (AY 6245-6246).

1.2. *men az*

Eski Uygurcada *ātma-tṛṣṇā* ‘ben hırsı, benliğe bağımlık’ terimini karşılamak için *men az* ‘ben hırsı, ego hırsı’ kavramı kullanılmıştır. *men az* kavramı Skr. *tṛṣṇā* ‘arzu, hırs’ sözcüğü ile *ātma* ‘benlik’ kavramında olduğu gibi Uygurcada da *men* ‘ben’ ve *az* ‘hırs’ sözcükleriyle oluşturulmuştur. *tṛṣṇā* Skr. ‘susuzluk’; Pāli, *taṇhā* ‘özlem veya aşırı, uygunsuz arzu’ anlamlarına gelmektedir. *Tṛṣṇā*, Dört Yüce Gerçeğin ikincisinde ıstırabın (*duḥkha*) ortaya çıkmasının nedeni olarak tanımlanır. İnsan varoluşunda bencillik vardır. Bu yüzden birey kolektif bilinç ve özverili düşünmeden yoksundur. Kişi, arzuları ve hırsları uğruna ‘ben’ düşüncesini körükler. Bu düşünceden sıyrılmadığı için beş kümenin ağır yüklerinden kurtulamaz ve ‘ben (ego) hırsı’ kişinin aydınlanmasının önünde bir engel oluşturur.

(c) *ol men az-ıg basa basa (yüüz) yügerü yoritmak üz-e bu az ugr-ınta anın tidmez üçün beş yükmekig anın söz-lemiş ol alp üngülük tep azu-ça yme bu beş yükmek-ler üç türlü az-ka tayak-lıg erür* “O ego hırsını daima canlandırmak için bu hırs nedeniyle beş kümeyi bırakmadığı için zor yükselecek diye söylemiştir öte yandan bu beş kümeler üç türlü hırsa dayalıdır.” (Abid. 1131-1134).

1.3. *men köñül*

men köñül ifadesi ‘ben bilinci, ben fikri, ben duygusu’ olarak anlamlandırılabilir. “köñül sözü tek başına Çin. 心 xin ‘kalp, duygu’, 意 yi ‘anlam’, 情qing ‘duygu’, 志 zhi ‘dilek’, 感 gan ‘duygu’ karakterlerinin tercümesi olarak verilir. Asli metinde karşılığı olmadığı durumlarda ise, soyut kavram yapımı için kullanılır” (Semet, 2018: 22). *men köñül* ifadesi de ‘ben duygusu, ben fikri’ için kullanılmıştır. ‘Ben’ kavramı zihnimizde, düşüncemizde bulunan soyut bir kavramdır. Bu yüzden gerçek değil, hayâlidir ve

aldatıcıdır. Metinlerde *men köñül* ve *yılayu* bir arada kullanılarak ben düşüncesinin hayâli, aldatıcı olduğuna vurgu yapılmıştır.

(ç) *neçük ol köñülteki nom yılayu men köñülke tayanmaz mu* “Düşüncedeki öğreti nasıldır? Aldatıcı (hayâli) ben fikrine dayanmaz mı?” (Abid. B42).

1.4. *men körüm*

ātma-dr̥ṣṭi kavramının Uygurca karşılığı *men körüm* olarak karşımıza çıkar ve ‘ben görüşü, ben anlayışı, ben kavramı’ için kullanılmıştır. Kavram Skr. *ātma* ‘ben’ *dr̥ṣṭi* ‘görme, görüş, fikir’ sözcüklerinin birlikte kullanılmasıyla oluşmuştur. Özellikle, görüneni gerçekmiş gibi görmek, dolayısıyla yanlış görüş (Soothill-Hodous, 1987: 415). (d) *inçe kaltı öl ŷi-i toon-ta toz toprak eyin yapşınmışı teg men körüm men az yme ök yene ançulayu ok* “Tıpkı nemli elbisede toz toprağın yapıştığı gibi ben görüşü (ve) ben hırsı da aynı şekildedir.” (Abid. 2806-2807).

1.5. *men küvenç*

men küvenç ‘ben kibri’. Skt. *asmimāna* ‘ben kibri, kendini beğenmişlik’ terimini karşılamak için Eski Uygurca *men küvenç* ifadesi kullanılmıştır. Skr. *asmi* ‘ben’ (123), अस्मि *māna* ‘kibir’ किविर् sözcüklerinden oluşan terime karşılık Uygurca teklik I. şahıs zamiri *men* ‘ben’ ve *küvenç* ‘kibir’ sözcükleri kullanılmıştır. Skr. terimi karşılamak için kaynak dildeki sözcüğün birebir karşılığı sözcükler seçilerek Uygurca Budist terim oluşturulmuştur.² Kümelerin benlik olduğu ve benlik tarafından sahip olduğu inancından kaynaklanan kibir (Soothill-Hodous, 1987: 423). Kişinin gerçek bir ‘ben’e, tözsel bir ‘ben’e sahip olduğuna veya sahip olduğuna dair içgüdüsel duygu veya tutumdur (Harvey, 2013: 62). *asmimāna* beş kümenin gerçekte var olduğuna inanarak kişinin ‘ben varım’ yanılgısına düşmesi ve kibirlenmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tür düşünceler kişiye acı verir.

(e) *ayığlamış ol kamağ edremliglerniñ köni nomlamakın tutmuş ol men meniğ küvençlig y(a)vlak köñülüg* “Tüm erdemlilerin gerçek öğretilerini küçümsemiş ve ‘ben ve benim kibirli, kötü huylarını’ benimsemiştir.” (HT VIII 373-376).

(f) *kentü öz-ler-i men küvenç-lig bolmış üçün umaz-lar adın-lar-ka asıra tüşüp ayıtgalı ötüngeli sansartın üngülük tıtagı* “Kendileri ben kibirli olduğu için aşağıya düşüp samsaradan yükselecek vesileyi sormak için başkalarına tahammül edemezler” (Abid. 1139-1141).

1.6. *men meniğlig*

men meniğlig ‘benlik ve benliğe ait olan’ Skr. *ātmātmya* आत्मात्मीय terimini karşılamak için kullanılmıştır. Terimin tam karşılığı ‘ben ve benim’dir. Buda’ya göre var olmayan ruha gereksiz bağlılık ızdırap sebebidir. O, bütün ızdırapların kaynağının benlik duygusunun ortaya çıkmasında yattığını söyler. Sahiplik isteği düşüncesi ve benim ve onların duygusu, bu yanlış ruh düşüncesinden dolayıdır (Mohapatra, 1990: 147-159).

(g) *burhan nomında ukıtgalır üçün ol men meniğligniñ yokın yindem söz-lemiş ol* “Burhan öğretisinde anlatıldığı için o, ben ve benim olmadığını her zaman söylemiştir.” (Abid. 2600-2602).

1.7. *men sakinç*

men sakinç ‘ben düşüncesi’ anlamına gelir ve Çin. 我相 *wó xiang* ‘ben’ ve ‘düşünmek’ sözcüklerinden oluşmuştur. 我相 ‘gerçek anlamda ‘benlik, ego’ teriminin

² Tokyürek, ‘Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri’ adlı çalışmasında kaynak dildeki terimin Eski Uygurca birebir karşılığının kullanılarak çeviri yapılmasını ‘doğrudan çeviri yöntemi’ olarak nitelendirmiştir. Bkz. (Tokyürek, 2019: 356).

Eski Uygurcadaki karşılığıdır. Budist öğretilerde, benliğin istemediği dört düşünce ‘ben düşüncesi, insan düşüncesi, canlı düşüncesi ve varlık düşüncesi’dir. *men sakinçsiz tınlıg sakinçsiz bolmak* ‘benlik ve ruhun (tözün) düşünülmemesi’ Skr. *Nirmanō nirahamkāro* (Tokyürek, 2019: 430). Bu düşüncelere sahip olan kişi bodisatva mertebesine ulaşamaz ve bunun bir sonucu olarak mutlak kurtuluşa ve mutluluğa ulaşamaz.

(ğ) *kim kayu bodistvalar m(e)n sakinçl(i)g tınl(i)g sakinçl(i)g yaşağlı sakınl(i)g bolsar ... ol bodistv ermez* “Eğer Bodisatvalar ben düşünceli, canlı düşüncesi, canlı varlık düşünceli olursa (o zaman) bodisatva değildir.” (BT IF 39-41).

1.8. *menli kişili körüm*

Budizmde, hiçbir varlık, hiçbir birey ya da ‘ben’ olmadığı, yalnızca beş küme aracılığıyla sürekli değişen bir döngü anlayışı vardır. Kişi ‘benlik’ ve ‘kişilik’ düşüncesini yok edip beş kümenin ağır yükünden kurtulamazsa yeniden doğum gerçekleşir. Terim Skt. *ātma ve pudgaladr̥ṣṭi* kavramlarını karşılamak için kullanılmıştır. *iğid köñül küçetip öçürgeli umasar m(e)n-li kiş-i-li körüm-ke ikileyü evrilür* “Hatalı tutum güçlenip (onu) söndüremediğinde, tekrar benlik ve kişilik düşüncesine dönülür.” (BT IB 102-103).

(h) *tarkargalı usar-lar m(e)n-li kiş-i-li körüm-üg ançada timin ötkürürler* “Benlik ve kişilik düşüncesini ortadan kaldıranlar, gerçek ilkenin kabulüne hemen nüfuz ederler.” (BT ID 269-270). *menli kişili körüm ve menli kişili adkanmak* Skt. *ātma ve pudgaladr̥ṣṭi* terimlerine karşılık kullanılmıştır. Her iki terim de aynı anlamı ifade etmektedir.

(i) *bar antag tınl(i)glar köñülte kitermezler m(e)nli kişili adkanmakıg yörügde bilmezler erürli ermezli adırtıg* “(Ama öte yandan) ‘ben’ ve ‘kişi’ kavramlarını kalpten çıkarmayan, ‘doğru’ ile ‘yanlış’ arasındaki farkı bilmeyen canlılar vardır.” (HT VIII 284-288).

1.9. *men meniñlig köñül*

men meniñlig köñül ifadesi ‘ben ve benim fikri’ (Wilkens, 2021: 471) anlamına gelmektedir. Budist öğretilerde kalıcı, değişmeyen bir ‘benlik’ ve ‘varlık’ yoktur. Şu an olduğumuz ‘ben’ ile bir süre sonra olduğumuz ‘ben’ aynı değildir. Böyle bir ‘benlik’ düşüncesini akıldan çıkarmamak ve değişmeyen, kalıcı bir ‘benliğe’ inanmak *nirvānaya* ulaşmaya engeldir. Kişi, varlıkların ‘bensizliği’ ve maddesizliğine inanmazsa yeniden doğum gerçekleşir ve *nirvānaya* ulaşamaz. Harvey (2013: 62), kalıcı bir ‘benlik’ veya tözsel bir ‘ben’ inancının yeniden doğuşa neden olan şeylerden biri olduğunu belirtmiştir. Mutsuzluğumuzun kaynağı, dünyanın belirli bir parçasını oluşturan varlıkları kendimize ait sanmamız ve daha başka varlıklara olduğu gibi kendi bedenimize de ‘bu benim, o benim’ diyerek varlığımıza varlık katmaya çalışmamızdır. Budizmin temel öğretilerinden biri de ‘ben’in, ‘benlik’in bir gerçeklik, gerçek bir varlık olmadığı, zihnimizde var olan uydurma bir kavram, bir yanılgı olduğudur (Conze, 2004: 21).

(i) *men meniñlig köñül üze ikirçgü sizikleri tıtağında üküşi edgü yolka barmazlar* “Ben ve benim fikri şüpheleri sebebiyle çoğu doğru yola varamazlar” (BT II 235-239).

(j) *kim olarnıñ yermek ayıglamak* köñüllerin kēterzün [samtso] açarınıñ ulug edremiñ [ediz]in ukıtzun m(e)n meniñlig köñüllerin sızun uvşatz[un] tep ol ok kün üze el[iğ beg] y(a)r(l)g utdı* “ve onların küçümseyici tutumlarını ortadan kaldırsın ve onları Tripitaka üstadının büyük erdeminin yüksekliğiyle tanıştırsın ve ‘ben ve benim fikrini’ yok etsin diye aynı gün kağan emir gönderdi.” (HT V 578-584).

2. *mensiz*

Hint dilinde insanın maddi olmayan; ilahî varlığa ilişkin parçası olarak tanımlanan ve benliği ifade eden *ātman*, Budizmde kurtuluşa ermeye bir engel olarak görülmüş ve Sanskritçede aldığı olumsuzluk eki ‘benliğin yokluğu, reddi prensibi’ olarak yerini almıştır (Zeren, 2015: 315). Budizmde Pali *attā*, *Skr. ātman* ‘ruh, benlik’ olgusunun karşısında *anattā*, *anātman* ‘ruh yok, ben yok, benliksiz’ (Soothill-Hodous, 1987: 288) kavramları bulunmaktadır. *anattā* terimi, *anicca* ‘geçicilik’ ve *dukkha* ‘ızdırıp’ ile birlikte olgular dünyasının üç özelliğinden biridir. Ebedi ruh teorisine göre, bedeni oluşturan unsurlardan ayrı olarak beden, ölümsüz ve ebedi olan bir ruhtan oluşur. Maddi teori böyle bir varlığın, varlığını reddeder. Budizme göre her iki teori de kurtuluşun önündeki engellerdir. Budizm, yalnızca geçici bir benliği kabul ederek, temel ilke olarak ‘benliksizlik’ kavramını alır. Döngüsel varoluşta devam eden kalıcı bir benliğin hatalı fikri, tüm yanlısamanın kaynağıdır. Gerçek benliğin varlığı yokluğu tartışmaları öteden beri devam etmiştir. Lopez (1993: 61), *anātman* doktrininin Budist felsefenin kalbi olarak bilinse de, benliğin varlığını destekleyen çok sayıda ifade olduğunu ifade etmiştir. Budist Uygurca metinlerde ise ‘bensizlik’ kavramı ön plandadır ve asıl olanın ‘bensizlik’ olduğu vurgulanmıştır.

Budist öğretilerde benliğin yokluğu için kullanılan *anattā*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya* terimlerine karşılık teklik I. şahıs zamiri *men*’in +sXz yokluk eki almış biçimi olan *mensiz* sözcüğü kullanılmıştır. *mensiz* sözcüğünün yapısı ve anlamı hakkında iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri sözcüğün *Skr. māna* ‘kibir’ sözcüğü ile ilişkilendirilmesidir. Bang (1972: 47), Clauson (1974: 351), Caferoğlu (2015: 128), Eraslan (2012: 589) gibi araştırmacılar bu görüşü savunarak sözcüğü *Skr. māna* ‘kibir’ sözcüğünün olumsuzluğu olan ‘mütevazı, kibirsiz’ ile ilişkilendirmişlerdir. Diğer görüşe göre sözcüğün, teklik I. şahıs zamirine +sXz³ yokluk ekinin eklenmesi ile oluşturulduğudur. Arat (1991: 368), Hazai ve Zieme (1971), Tekin (2019: 430), Erdal (1991: 135), gibi araştırmacılar ise sözcüğün *Skr. nirātmatā*, *anātman* terimine karşılık teklik I. şahıs zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi olarak değerlendirir. Bu görüşler ve *men* şahıs zamirinin ‘benlik’ kavramı için kullanılarak farklı semantik yapılar oluşturulmasından hareketle *mensiz* sözcüğünün de teklik I. şahıs zamirinin +sXz ekli biçimi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Pāli dilinde *attā* ‘öz, ruh’ ile *an* olumsuzluk ön ekinin birleşiminden *anattā*; *Skr. ātman* ‘ruh, öz, benlik’, *anātman* ‘ruh yok, benliksiz’; Çin. 我 “ben” 無 “yok” 無我 *wú wǒ* ‘ben yok, bensiz’ biçimlerinin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Tıpkı *men* zamiri ile oluşturulan terimler gibi *mensiz* sözcüğü de gerek tek başına gerek farklı sözcüklerle kullanılarak çeşitli anlamlarda kullanılmış ve Budist terimleri karşılamak için kullanılmıştır. Sözcüğün, terim olarak kullanılmasına ilişkin Tokyürek (2019: 430), *kişi mensizin* ‘insan benliksizliği’, *mensiz* ‘egosuz, benliksiz’, *unlig mensizin* ‘canlı benliksizliği’ örneklerini verir ve terimin, “benliği olmayan, özgürlüğü ve kendine ait bir karakteri olan, ruhu olmayan, kişisel olmayan, varlığın bireysel özgürlüğünün olmaması” gibi anlamlarda kullanıldığını, benliğin olmamasının varlığı mükemmele ulaştıran unsur olduğunu ifade eder.

mensiz sözcüğü, incelenen metinlerde ‘benliğin yokluğu, bensizlik, egosuzluk’ anlamlarında *anattā* terimini karşılamak için kullanılmıştır. Kişinin benliğinden

³ Ağca, zamir türünden sözcüklerin yapım ekleri ile kullanılmamasına karşın Budist çevreye ait metinlerde +sXz yokluk eki ile genişlemiş biçimleri bulunduğunu belirtir. Bkz. Ağca, 2010: 161.

sıyırılması Budizmde gerçek töze ulaşmak için önemli bir aşamadır. ‘benliğin yokluğu’ kavramı da teklik birinci şahıs zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi ile sağlanmışır. *mensiz* sözcüğüne ilişkin örnekler şu şekildedir:

(k) *kaçan kişi m(e)nsizin bilü tüketser ötrü tözün yollar akınka uzatı tirenür “İnsan benliğin var olmadığını zaten biliyorsa, o zaman asil yolların akıntısına uzun süre direnir.”* (BT IB 109-110).

(l) *bo közüngü bilge bilig-niñ ögdisi on şlok erür kirtü töz erip çın kirtü töz mn-siz erür “Bu ayna bilgeliğin övgüsü 10 mısradır. (O) gerçek tözdür, gerçek töz bensizdir”* (BT VIII B 151).

(m) *kam(a)g [bodhis(a)t(a)v]larn(t)ñ köni yolın orukın ay[u] beri[glı] törö-nün kertü[sin]çe b(e)lgüsü[nçe] unaginça yürüginçe b(e)lgülük otgurak [...emgek]lig-ig yokug m(e)nsizig örüg amal [...] nomlaglı “Tüm bodhisatvaların gerçek yolunu doğruluğa, işarete, güvene ve yasanın yorumuna göre, dharmaların (kalıcı, ızdırıp) dolu ve var olmadığını, egosuz ve her zaman sakin olduğunu açık ve kesin bir şekilde vaaz ederler.”* (BT XX 1081-1084).

(n) *akıg-lıg tüş-nün bar erür anıñ tört türlü töz-ler-i. kalı ürlügsüz emgek kurug mensiz erür. olar-ta ürlügsüz-li emgek-li (ikigü) bolur öz töz. kurug-lı men-siz-li ikigü bolur kamag-lıg töz “Akıntılı sonun dört türlü esası vardır. Şöyle ki fâni ızdırıp boş ve bensizdir. Onlardan fânilik ve acı (ikisi) kendi doğasıdır. Boşluk ve bensizlik (bunların) ikisi bütün (varoluşun) esası olur”* (Abid. 1876-1879).

2.1. *mensizin mensiz*

依他十喻 *yi ta shı yù* Terim, “beden ya da benliğin, nesnelere bağ durumunun gerçek olmadığını” ifade eder. Ayrıca köpük, kabarcık, ateş, fidan, büyü, rüya, gölge, yankı, bulut ve ışık gibi on benzerliğin aldaticılığına da ifade eder (Tokyürek, 2019: 444).

(o) *ürlüksüz üçün emgekin emgek üçün mensizin mensiz üçün kurugın körürler “Fânilik için, ızdırabın ızdırabı için, benliksizliğin benliksizliği için boşluk ile görür.”* (AY 7940-7941).

2.2. *kişi mensizin*

kişi mensizin ‘kişi bensizliği’ Skr. *pudgalanairātmya* (Wilkens, 2021: 385). Bireyde bir benliğin olmaması. *nairātmya* (Soothill-Hodous, 1987: 379) iki tür bensizliğe atıfta bulunur. Bunlardan biri *pudgalanairātmya* ‘kişi bensizliği’ diğeri *dharmanairātmya* ‘dharma bensizliği’dir. Eski Uygurcada terimi karşılama için *kişi* ve *mensiz* sözcükleri kullanılmıştır.

(ö) *adırtlamıs nomlarta yine kisi mensizin nom mensizin ikegünü birle bilip bo ikegünü adıra bilteçi bilge biligke yme ilinmek yapınmak “Seçilmiş kanunda yine kişi benliksizliği ile kanun benliksizliğinin ikisini bilmektir. Bu ikisini ayırabilecek bilgiye bağlanmaktadır”* (AY 6242-6245).

2.3. *nom mensizin*

nom mensizi ‘dharma bensizliği’ Skr. *dharmanairātmya* (Wilkens, 2021: 496). Her şey bireysel özlerden yoksundur. Hiçbir şeyin kalıcı bir benliği, ruhu veya özü yoktur. Hem koşullu hem de koşulsuz *dharmalar* kalıcı benlikten yoksundur (Soothill-Hodous, 1987: 271). *kişi mensizin* ve *nom mensizi* terimleri *nairātmya*’yı oluşturan kavramlardır.

(p) *tnlıg mensizin nom mensizin titrü bilser uksar “Canlı benliksizliği ve kanun benliksizliği ile bilse, anlasa...”* (BT ID 218-119).

(r) *anta erteçi tejrilerke alku nom-lar-nuñ mensizİN amrılmış nirvan-nuñ kirsizin açā adıra nomlayur siz* “Orada (Tuşita’da) bulunan tanrılara tüm unsurların (dharma) maddesizliği ve huzur bulmuş Nirvāna’nın temizliğini ayrıntılı bir şekilde vaaz ediyorsunuz.” (BT III 1011-1013).

2.4. *tınlğ mensizİN*

tınlğ mensizİN ‘canlı benliksizliği’. Budizmde *mensiz* terimi sadece kişiler için değil, diğer canlıların ‘bensizliği’ için de kullanılmıştır. Budizmin *Mahāyāna* kolunda sadece bodisatvaları değil bütün canlıları kurtarmak ve *nirvāna*’ya ulaştırmak esastır. Bu nedenle sadece insanlar değil diğer canlılar ve varlıklar da bensiz olmalıdır.

(s) *tınlğ mensizİN nom mensizİN tıtrü bilser uksar* “Canlı benliksizliği ve kanun benliksizliği ile bilse, anlasa.” (BT ID 218-119).

2.5. *mensizli kurıglı çın töz*

m(e)nsizli kurıglı çın töz ‘bensiz, boş ve gerçek öz’ (Wilkins, 2021: 472). *töz* “Çin. 性 xing, 際 ji, 理 li, 源 yuan, 旨 zhi ve 相 xiang karşılığında kullanılmaktadır.” (Semet, 2018: 26). *töz* terimi ‘asıl, temel’ anlamı ve *çın* ‘gerçek, doğru’ sözcüğü ile *mensiz* (*anattā*) ‘bensiz’ ve *kurıglı* (*śūnyatā*) ‘boşluk’ terimleriyle kullanılarak mutlak varoluş ve ben anlayışının var olmadığını vurgular. Gerçek *töz*, ‘bensiz’ ve ‘boş’ yani maddelere bağlı olmayan *töz*dür. Gerçek *töz* elde eden varlıklar mutlak mutluluğa ulaşır ve acılardan kurtulur.

(ş) *m(e)nsiz-li kurıglı çın tözde meñgün turur erip tapınur siz meniñ tēp netegin tınlğ-larig meñilig kılğalı tavranur siz* “Bensiz ve boş gerçek kökte (*śūnyatā*) ebediyen durur ve (canlılara) yardım edersiniz, ‘Onlar benimdir’ dersin ve canlıları mutlu etmek için ne kadar çaba harcarsınız.” (BT III 907).

2.6. *asra mensiz sakinç*

asra mensiz sakinçlar ‘alçak gönüllü ve özverili düşünceler’ (Wilkins, 2021: 74). ‘aşağı’ anlamında yer yön ifade eden *asra* metaforlaşarak tek başına ‘alçak gönüllü’ anlamında kullanılmasının yanı sıra *mensiz* sözcüğü ile öbek oluşturarak ‘alçak gönüllülük’ ve ‘ben kibrinin olmaması’ nı ifade etmek için kullanılmıştır.

(t) *alku anunmuş bışrunmuş nomlarig asra mensiz sakinçlarig turum ara yokadaturur* “Kalpte olgunlaşan tüm öğretileri ve alçak gönüllü bensiz düşünceleri hemen yok eder.” (TT II B 65-71).

Sonuç

Uygurların Budizmi kabul etmesi ile bu inanca ait metinler Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Çince başta olmak üzere farklı dillerden Uygurcaya çevrilmiştir. Metinler çevrilirken kaynak dillerdeki kavramlara uygun karşılık bulmak için farklı stratejiler kullanılmıştır. Terimler, bazen olduğu gibi Uygurcaya aktarılmış, bazen ise hem kaynak dildeki karşılıkları hem de Türkçe karşılıkları ile birlikte yazılmıştır. Bunun yanı sıra bazı Budist terimleri ifade etmek için kaynak dildeki sözcüğün Türkçedeki karşılığı verilmiştir. Bu çalışmada ele alınan *men* zamiri ‘benlik’ kavram alanına ait ifadeleri karşılamak için kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Budist terminolojiye ait Pali *attā* ‘ben’, Skr. *ātman* ‘benlik’, Çin *wō* ‘ben’ kavramı Budist Uygur metinlerinde *men* sözcüğüyle karşılanmış; olumsuzluk ön eki alarak benliğin yokluğunu ifade eden Pali *anatta*, Skr. *anātman*, Çin. *wú wō* terimleri de Uygurcada *mensiz* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Söz konusu kullanımlar, Uygurcada terim oluşturma stratejilerine örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

men sözcüğü zamir kategorisinde kullanılmasının yanı sıra yeni anlam kazanarak sözlükselleşmiştir. Sözcüğün *menig* örneğinde olduğu gibi isimlere eklenen yüklem durumu eki ile kullanılması onun isimleştiğini göstermektedir. Gramatikal bir unsur olarak kullanılan *men* zamirinin dil kullanıcıları tarafından içinde bulunulan kültürle birlikte yeni bir anlam kazanması metalingüistik bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra birçok dilde olduğu gibi Eski Uygurcada benlik kavramının teklik I. şahısla ifade edilmesi evrensel dilbilimi açısından önemlidir.

Eski Uygurların çeviri faaliyetlerindeki başarısı, özellikle Budist terimlerin Türkçeye aktarılmasında uygulanan dilsel stratejiler üzerine yapılacak olan çalışmalar neticesinde, Eski Uygurca temelinde genel Türk dilinin terim türetme stratejilerinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

Abid.	Abidharma Text
AY	Altun Yaruk
BT	Berliner Turfan-Texte
DDB	Digital Dictionary of Buddhism
HT	Xuanzang Biyografisi
KB	Kutadgu Bilig
TT	Türkische Turfantexte

Kaynaklar

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Alova, E. (2013). *Latince Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arda, Z. C. ve Obruk, T. (2013). *Almanca-Türkçe, Türkçe Almanca Universal Sözlük*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Bang, W. ve Gabain, A. v. (1972). *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Conze, E. (2004). *Kısa Budizm Tarihi*. (Çev. Ö. C. Güngören). İstanbul: Yol Yayınları.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publication.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Cilt II, Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*. (Çev. A. Berkay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon, Vol I*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary, Part I-II*. Shanghai/London: Kelly and Walsh.
- Harvey, P. (2013). *An Introduction to Buddhism Teaching, History and Practices*. New York: Cambridge University Press.
- Hazai, G. ve Zizeme P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin gangjin mit den Gâthâs des Meister Fu' Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berliner Turfan-Texte I. Berlin: Akademie Verlag.
- Kanar, M. (1993). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- Kara, G. ve Zieme P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjuśīnāmasamgīti*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*. Ankara: TDK Yayınları.

- Mohapatra, R. (1990). *Philosophy of Religion an Approach to World Religions*. (Çev. H. Işık). *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(16), 211-227.
- Lopez, D. S. (2013). *From Stone to Flesh A Short History of the Buddha*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Röhrborn, K. (1983). Zur Terminologie der Buddhistischen Sekunden Überlieferung in Zentralasien. *ZDMG*, 133, 273-296.
- Semet, A. (2018). Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler. *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri*. 4-6 Haziran 2011, ss. 19-31.
- Sōgaito, M. (2008). *Uighur Abidharma Text: A Philological Study*. Kyoto: Nakanishi Printing.
- Soothill, W. ve Hodous, L. (1987). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents anda Sanskrit-Pali Index*. Delhi.
- Taşdelen, V. (2017). *Benlik ve Varoluş Kierkegaard Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Hece Yayınları.
- Tekin Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrısimit*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan S. (1974). *Berliner Turfantexte III/Das Uigurische Insadi-Sutra*. Berlin: Akademia-Verlag.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri. F. Temizyürek (Ed.), *Prof. Dr. A. Halûk Dursun Anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil - Tarih - Coğrafya* içinde (355-361. ss.). Ankara.
- Tokyürek, H. (2020). Kutadgu Bilig'de Semboller Üzerinden Budist Etki. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII(65), 203-216.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Williams, M. (1986). *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Williams, P. (2009). *Mahayana Buddhism : The Doctrinal Foundations*. Routledge.
- Zeren, M. E. (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

- DDB = Digital Dictionary of Buddhism. Erişim adresi <http://www.buddhism-dict.net/> (Erişim tarihi: 30.09.2022).
- OED = Online Etymology Dictionary. Erişim adresi <https://www.etymonline.com/> (Erişim tarihi: 25.09.2022).

ESKİ TÜRKÇEDE “TINLIĞ” KAVRAMININ ANLAM HARİTASI ÜZERİNE*

Burak SOLMAZ**

Öz: İnsanlar, çevrelerindeki canlı organizmalarla maddi veya manevi ilişkilerini dil aracılığıyla düzenlerler. Bu süreçte insanlar verileri veya bilgileri daha kolay akılda tutmak için belirli sınıflandırmalar ve adlandırmalar yaparak bilgi karmaşıklığının önüne geçmeyi amaçlar. Eski Türkler canlıları adlandırma ve sınıflandırma sürecinde tiriğ, özliğ, kişi, kul, ajun, yalhuğ gibi kelimeleri kullanmışlardır. Bunlardan biri de tınlığ kelimesidir. Bu makalede tınlığ ve tın kavramları incelenmiştir. Eski Türk Runik harfli metinlerden başlanarak Uygur Türkçesine ve İlk İslami Türk çevresine ait eserler taranarak kavramların bağlam içindeki kullanımlarıyla beraber ifade ettiğ anlamlar incelenmiştir. Kavramlara ait etimolojiler ve çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Bu incelemelere ek olarak Türk destanlarından anlamsal olarak paralellik gösteren örneklerle de yer verilmiştir. Kavramın anlamsal daralmaya uğrayıp insanı ya da hayvanı işaretlediğ yerler tespit edilip örneklerle ifade edilmiştir. tınlığ kelimesinin kullanıldığ bağlamlardan ve içerdiğ anlamlardan hareketle canlı kavramı nefes, ruh, beden, yaşam ve mekân olmak üzere beş kavram ile açıklanmıştır. tınlığ kavramı çerçevesinde Türklerin zihin dünyasında canlı düşüncesinin merkezinde nefes unsurunun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca tınlığ kelimesinin işaretlediğ canlı kavramının merkezindeki nefes unsurunu Moğolca’da da görmekteyiz. Nefes ve canlı arasındaki bu ilişki durumu hem Eski Türkçe hem de Moğolca üzerinde örneklerle ifade edilmiştir. tınlığ kelimesi ile genel olarak canlıların nasıl sınıflandırıldığ örnekler üzerinden gösterilmiştir. Canlı sınıflandırılmasında kullanılan fiziksel özelliklerin yanı sıra eski Türkleri etkileyen dinî öğretilere ait olan kutluğ, tözüün, uğuşluk gibi kavramların sınıflandırmayı nasıl etkilediğ ele alınmıştır. Yapılan taramalar sonucu insanlar ve hayvanlar için ayrı ayrı iki anlam haritası hazırlanıp sonuç kısmında paylaşılmıştır. Tüm bunlardan hareketle tınlığ kavramı etrafında eski Türklerin insanları ve hayvanları nasıl sınıflandırdığ ve anlamlandırdığ ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, tın, tınlığ, canlı, insan, hayvan.

On The Meaning Map Of The Concept Of “Tınlığ” In Old Turkic

Abstract: People organize their material or spiritual relationships with other living organisms through language. In this process, people create certain classifications and namings to prevent information complexity thus keeping data in mind more easily. The ancient Turks used words such as tiriğ, özliğ, kişi, kul, ajun and yalhuğ in the process of naming and classifying living things. One of them is the word tınlığ. In this article, the concepts of ‘tınlığ’ and tın are examined. Starting from the Runic-lettered Old Turkic texts, the works belonging to the Uyghur Turkic and the First Islamic Turkic circles were scanned and the meanings of the concepts together with their use in the context were examined. Etymologies and various views about these concepts are provided. In addition to these studies, examples from Turkish epics that show parallelism in terms of meaning are also included. The places where the concept has undergone semantic contraction and marked human or

* Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Bülent GÜL danışmanlığında hazırlanan *Dilbilimsel Etimoloji Açısından Eski Türkçede Canlı* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: burakolmaz26@outlook.com.tr / ORCID ID: 0000-0002-7054-9512.

*animal have been identified and expressed with examples. Based on these contexts in which the word *tnlġ* is used and based on the meanings it contains, the notion of living is explained with five concepts: breath, soul, body, life and space. Within the framework of the word *tnlġ*, it has been concluded that the breath element is at the center stage when it comes to living matters in the mind of for Turks. In addition, we see the similar parallel, concept wise, in Mongolian as well. This relationship between the breath and the living is expressed with examples both in Old Turkic and Mongolian. How living things are classified in general with the word *tnlġ* is shown through examples. In addition to the physical features used for the classification of living, it is also discussed how the concepts such as *keutlug*, *tözün* and *uġşluk*, which belong to the religious teachings that affected the old Turks, influenced the classification. As a result of these text scans, two meaning maps on this concept were prepared both for humans and animals and shared in the conclusion part. Based on all of these findings, it is revealed how the old Turks classified and gave meaning to people and animals around the concept of *tnlġ*.*

Keywords: Old Turkic, *tn*, *tnlġ*, alive, human, animal.

Giriş

İnsanlar başlangıçtan itibaren canlılarla veya etkileşimde olduğu çevreyle ilgili durumları anlamlandırmaya ve bununla ilgili bilgiyi nesilden nesile aktarmaya çalışırlar. Bu bilgiler genellikle o toplumun oluşturduğu ve anlamlandırdığı geleneksel bilgidir. Dolayısıyla dil kullanıcıları dil aracılığı ile etkileşimde oldukları varlıklarla somut, soyut, maddi veya manevi kıstaslarla ilişkilerini düzenlerler. Özellikle yaşadıkları coğrafya, kültürel ilişkiler ve etkisi altında olduğu dinler dilin kullanımında son derece etkilidir. Bu durum bize bir toplumun sosyokültürel durumları ve düşünüş tarzı ile ilgili bilgiler sunabilir. Eski Türklerin kendilerini ve etrafındaki canlıları sahip oldukları fiziksel özellikler veya soyut olgular aracılığıyla anlamlandırma süreçleri, bize onların düşünüş tarzları hakkında arkaik bilgiler verecektir. Eski Türkçe döneminde Türklerin canlı sınıflandırmasında etkili olan unsurların başında din ve canlıların fiziksel özellikleri veya yaşadıkları ortamla olan ilişkisi gelmektedir. Özellikle Huastuanif'te yapılan canlı sınıflandırmasında Türkler canlıları fiziksel özelliklerine, hareket kabiliyetlerine ve yaşadıkları ortama göre sınıflandırmışlardır. Fiziksel özelliklerine göre insanları iki ayaklı, hayvanları ise dört ayaklı olarak ayırmışlardır. Hareket kabiliyetlerine göre ise sürüngenler ve uçan canlılar olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Yaşadıkları ortama göre ise su içindeki canlı şeklinde bir tasnif yaparak toplamda beş kısımda canlılar ifade edilmiştir. Canlı sınıflandırılmasında ve anlamlandırılmasında etkili olan diğer bir unsur ise Türklerin etkisi altında olduğu inanışlardır. Özellikle Maniheizm ve Budizm'in etkisiyle *ajun* ve *tnlġ* kavramları etrafında beş yaşam formu, beş canlı türü gibi dinî temelli kullanımlarla kültürel anlamda dinin dil üzerindeki etkisi görülmektedir. Eski Türkçe içerisinde insanları, hayvanları veya genel olarak canlı kavramını karşılamak için *tirig*, *özlüg*, *kişi*, *kul*, *ajun*, *yalnuġ* gibi kelimeler kullanılmıştır. *tnlġ* kavramı da eski Türklerin canlıları ifade etmek için kullandıkları kelimelerden birisidir. *tnlġ* kavramının incelenmesi bize canlılar için kullanılan terimlerin doğasını anlamamız ve eski Türklerin sınıflandırmada kullandığı yöntem üzerine yorum yapmamız için yol gösterebilir.

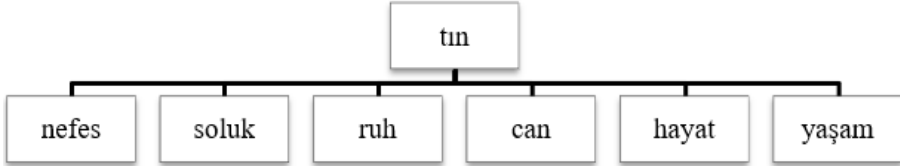
tnlġ kelimesinden önce kelimenin kökü olan *tn* kavramına bakmak *tnlġ* hakkında daha iyi yorum yapılmasına ve Türklerin *tnlġ* kavramı etrafında canlıya bakışını ve canlıyı nasıl sınıflandırdıklarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaşgarlı Mahmud *tn* kelimesi için Divânu Lugâti't-Türk'de ruh ve nefes anlamını vermiştir: *tn ruh, nefes. Örnek: Anıġ tni kesildi* “Adamın nefesi ve ruhu kesildi.”

(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 147). Clauson ise Kâşgarlı'nın *tin* kelimesi için *tin* ‘nefes’ ve *t:n* ‘dinlenme’ olmak üzere iki farklı maddesi olduğu ancak uzunluk farkının anlamsal olarak geçerli olmadığını *ti:n~tin* ‘yular, dizgin’ maddesini örnek göstererek ifade eder (1972: 512). Clauson daha sonra *tin* kelimesinin ‘nefes’ ve ‘dinlenme’ (yani nefes almak için durmak) için kullanılmasının muhtemel olduğunu, eş sesli bir isim ve fiilin nadir durumlarından biri olduğunu belirterek *tin-* fiilinin hem ‘nefes almak’ hem de ‘dinlenmek’ olarak tercüme edilmesinin önemli olduğunu söyleyip *tin* isminin ‘nefes’ anlamına ek olarak ‘ruh’ ve ‘yaşam’ gibi anlamlarının da olduğunu söyler (1972: 512). Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*’de *tin* kelimesi için nefes, soluk, ruh, nefes alış, hayat ve yaşam anlamlarını verdikten sonra şu örneklere yer vermiştir: *tin al-* ‘bir nefes almak’; *tin yeel* ‘nefes rüzgârı, soluk rüzgârı’; *tin yeel tutmak* ‘nefes rüzgârı tutma’; *tinün tut-* ‘nefesini tutmak’; *tin bāklānmāk* ‘nefes darlığı, tıkanıklık’; *tin buş* ‘solumak, nefes nefese kalmak, soluk soluğa kalmak’; *tin buşgak* ‘astımlı kimse, astımı olan, tıknafes’; *tin buşı* ‘nefes darlığı, tıkanıklık’; *tin buşmak* ‘nefes darlığı, tıkanıklık, astım’; *tin tura* ‘nefes alma ve verme’; *tin tura öglānmāk* ‘nefese₂ (için) dikkatlilik’ (2021: 713).

tin kelimesinin Eski Türkçe içindeki anlamları tespit edilip tanıklarıyla beraber aşağıda verilmiş ve anlamlar şema halinde gösterilmiştir:

- “nefes, soluk”: KP XXXVIII *ol linhua sayu birer aġuluġ yılan bar aġu tını iraktın ançulayu közünür* “Onların zehirli nefesi uzaktan, sanki herbir lotus çiçeği duman çıkarıyormuş gibi görünür.” KB 4698’de *tiriglik uçuktı tirip bu nenging anuk kimke kođġu kesilse tuning* “Mal toplaya toplaya hayatın sonuna geldi; nefesin kesilirse bunları kime bırakacağın bellidir.” KB 233’te *negü tir eşitgil kişi edġüsi yorıp tin tokıġlı ahur öġüsi* “İşit, ne der, insanların iyisi; sonunda ölecektir yürüyen ve soluyanların hepsi.” KB 6073’te *tang ermez ölüm toġsa yalnguġ ölüir kamuġ tin tokıġlı ölümke turur* “Buna şaşmamalı; ölüm doğarsa, insan ölür; bütün nefes alanlar ölmeye mahkûmdur.”
- “ruh”: DKPAM 2859’da *bo etöz yime negüke kergeklig ol ölüm ödi yagudukda eñ öñre öz ornunta yatıp tolp etözi titreyür bezer tını boşup bilmegülük ukma-* “Bu vücut da niçin gereklidir? Ölüm vakti yaklaştığında ilk önce kendi yatağında yatıp bütün bedeni titrer. Ruhu serbest kalıp bilecek anlayacak” DLT’de *tin ruh, nefes. Örnek: Anıġ tını kesildi* “Adamın nefesi ve ruhu kesildi.”
- “can”: DKPAM 2686’da *üçün tēp tēser tilim tamgakım otuñ teg kurıyu tınım ertingü busar* “Niçin? diye sorulacak olursa: Dilim damağım, odun gibi kuruyup canım çok fazla yanmakta.”
- “hayat, yaşam”: TT VII 29-17’de *tid söġüdke kelser, tını uzun agrıġ yoġ* “Karaçam ağacıyla tanıştırsanız uzun ve sağlıklı bir yaşamınız olur.”

tin- fiiline baktığımızda ise nefes kavramı ön plana çıkmaktadır. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*’de *tin-* fiilinin anlamını ‘nefes almak, soluk almak,

inlemek, iç çekmek, soluklanmak, dinlenmek, mola vermek’ olarak verdikten sonra şu örneklere yer vermiştir: *tin mçıkla-* ‘inlemek₂, iç çekmek’; *tin-seril-* ‘dinlenmek’; *tin-sön-* ‘dinlenmek ve yatışmak’; *tinguluk oron* ‘dinlenmelik yer, dinlenme yeri’ (2021: 714). Buradaki dinlenmek (nefes almak için durmak, mola vermek) anlamı ise gene nefes ile alakalıdır. Görüldüğü üzere *tin* kavramının anlamları içerisinde merkezinde nefes olmakla beraber ruh, can, yaşam gibi ifadelerle neredeyse bir canlıyı oluşturan bütün parçaları barındırmaktadır.

Eski Türk Runik harfli metinlerde karşılaşmadığımız *tnlıg* kavramı ilk defa Uyгур Türkçesi metinlerinde görülmektedir. *tnlıg* kelimesi *tin* isiminden türemiştir. Clauson, *tnlıg* kelimesi için *tin*’dan geldiğini, cansız bir nesnenin aksine canlı bir yaratık, insan veya hayvan anlamına geldiğini birçok yerde daha dar kapsamlı bir şekilde insan anlamında kullanıldığını ve Budizm için teknik bir terim olmasına rağmen İslâmî olmadığını söylemektedir (1972: 520). Ancak *tnlıg* kelimesi Huastuanif ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmaktadır. Wilkens ise Handwörterbuch des Altuigurischen’de *tnlıg* kelimesinin anlamını ‘canlı, diri; canlı, varlık; canlı şey; kişi, adam, insan, yaratık; hayvan’ olarak vermiştir (2021: 714). *tin* isiminden var olmayı ve sahipliği ifade eden +IIg varlık eki sayesinde *tnlıg* formu oluşmuş ve bu form canlı anlamını kazanarak Eski Türkçe içerisinde canlıları genelleyen bir kullanım sergilemiştir. Bu varlık eki sayesinde form nefesi, ruhu ve canı olan gibi örtük anlamlar kazanmıştır.

tnlıg kelimesinin kökü olan *tin* kelimesinin ifade ettiği anlamların izlerini *tnlıg* formun *turalıg* kelimesiyle birlikte kullanımlarında görmekteyiz. Wilkens, *turalıg* kelimesi için ‘canlı varlık’, kökü olan *tura* kelimesi için ise ‘hayat, yaşam, nefes, soluk, soluk verme’ anlamlarını vermiştir (2021: 758). Clauson ise *turalıg* kelimesinin *tura*’dan geldiğini söylediikten sonra *tnlıg turalıg* ifadesinin iki kelimenin birleşerek tek anlam verdiğini (Hendiaduoin) ve bunu da ‘nefesi olanlar’ şeklinde açıklar (1972: 548). Clauson *tura* maddesinde ise *tin tura teŋri* örneğini vererek *tin* ile tek bir anlam verecek şekilde birleştirilmiş iki kelime olduğunu dolayısıyla *tin* ile eşanlamlı olması gerektiğini söyler (1972: 531). Tanrı ismi olarak kullanılan *tıntura* ifadesi için ise Ağca ve Azılı birleşik isim oluşturmadığını AY 262’deki *akıgsız sakınç az amranmaknuŋ yöründeki erür tin tura ök öküŋ sakınçnuŋ yöründeki erür* “Akıcı olmayan düşünce, az sevmenin devasıdır; nefes, pek çok düşüncenin devasıdır.” örneği vererek “aynı kavram alanına sahip iki formun oluşturduğu ikileme yapısı” olduğunu belirtmişler (2021: 116). Aşağıda tüm bu etimolojilere ve görüşlere ait örnekler paylaşılmıştır: Huast 124’te *södä bärü täŋrim bo beŋ türlüŋ tnlıgıg turalıgıg ulugka kiçıgkä tägi, näçä korkıttımız ürkıttımız ärsär; näçä urtumuz* “Ezelden beri Tanrım bu beş türlü canlıyı, büyüğünden küçüğüne, ne kadar korkutup ürküttüsek” Huast 148’de *yelvilädimiz ärsär, ymä näçä üküŋ tnlıgıg turalıgıg ölürdümüz* “Yine ne kadar çok canlıyı öldürdüysek.” Huast 72’de *bir tıntura teŋri ekinti yel teŋri üçünç yaruk teŋri törtünç suv teŋri beŋinç ot teŋri* “Birincisi Hava Tanrı, ikincisi Rüzgâr Tanrı, üçüncüsü Işık Tanrı, dördüncüsü Su Tanrı, beşincisi Ateş Tanrı”

Buradaki canlı düşüncesi içerisinde nefes ve ruh kavramının izlerini Türklerin yaratılış destanlarında da rastlamaktayız. Verbitskiy’in derlediği Altay Yaradılış Destanı’nda Tanrı nefesiyle üfleterek insana can vermektedir: “*Tanrı baktı ki. Erlik, pek bir işe yaramaz, Erlik’in varlığıyla bu dünya da yaşamaz. Yarattı Mandı-Şire, adlı bir kahramanı, dedi, Erlik yerine korusun bu insanı. Mandı-Şire’den başka, kemikleri kamıştan, yedi kişi yarattı, etleri de topraktan, nefesiyle üfledi, tuttu kulaklarına, yedi*

insanın hemen, can geldi ruhlarına, tuttu burunlarına, bir dahacık üfledi, akıl verdi, insana, ruha akıl ekledi. Kutsal er Mandı-Şire, İnsanı koruyacak, onu yaşatacağı, düşmanları koğarak. Ama insanoğlua biri lazımdı ancak, onun iradesini, bir düzene koyacak, bunun için de Tanrı, May-Tere'ye verdi can, dedi İnsanoğlu'nun başına oluver Han!” (Verbitskiy, 1893; akt. Ögel, 2014: 469).

Nefes ve canlı arasındaki ilişkiyi Altay dil ailesindeki Moğolca'da da görmekteyiz. Klasik Moğolca için Lessing, sözlüğünde *ami* /АМЬ/ kelmesi için ‘hayat, yaşantı, canlılık; nefes, soluk, nefes alma, soluk alma gücü’ anlamlarını *amidu* /АМЬД/ için ise ‘yaşayan, canlı, hareketli’ anlamlarını vermiştir (2003: 59-60). Modern Moğolca'da ise *амьд* /amid/ ‘diri, canlı, hayati faaliyetine devam eden’ şeklinde geçmektedir (Empathy, 2008: 409). King Sözlüğü’nde ise *amidu* kelimesi Eski Türkçe *tirig* ‘diri, canlı’ kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir (Golden vd., 2000: 261). İbni Mühennâ Lüğati’nde ise *amidu* (أَمِيدُ) ‘diri, canlı’ şeklinde geçmektedir (Gül, 2016: 69).

Eski Türkçe içerisinde özel olarak bir cinsiyet veya canlı türünü ifade etmeden canlılar: DKPAM 3087’de *adin tınlıglar* ‘diğer canlılar’, DKPAM 371’de *yirtinçüdeki tınlıg* ‘yeryüzündeki canlı’, U IV-A 255’te *alku tınlıglar* ‘bütün canlılar’, DKPAM 2879’da *kim kayu tınlıg* ‘herhangi bir canlı’, DKPAM 4052’de *tınlıglar* ‘canlılar’, DKPAM 4123’te *ne tınlıg* ‘hangi canlı’, Huast 158’de *üküş tınlıg* ‘pek çok canlı’, AYGulcalı 1006’da *kamağ tınlıglar* ‘bütün canlılar’, DKPAM 1952’de *imrerigme tınlıglar* ‘bütün canlılar’, KP I’de *amarı tınlıglar* ‘sayısız canlılar’, AYUçar 0846’da *sansız sakışsız tınlıg* ‘sayısız canlılar’ gibi genel ifadelerle işaretlenmiştir. Aşağıda bu örneklerden bazıları paylaşılmıştır: DKPAM 4052’de *tınlıglar togum üze erklig bolurlar* “Canlılar doğumla güçlü olurlar.” DKPAM 4123’te *ne tınlıg inçe bolmak* “Hangi canlı bu şekilde olmak” Huast. 158’de *üküş tınlıgka nâçâ üzbuз kultımız ârsâr* “‘bunca canlıya nefretle ne kadar çok zarar verdiysek” KP XIV’te *Yime bir bilge nom bilir er inçe tip tidi tavar kazğanmak ney tohuy ögüzke kirip köñülteki küsüşin kıanturğalı sağınsar bulunçusuz çintamani erdini bulsar kamağ yirtinçüdeki tınlıglarnıñ küsüşin kıanturur.* “Yine, bilge ve yasa bilir bir adam şöyle söyledi: “Mal mülk kazanmak konusunda, insan, okyanus ırmağına gidip, gönlündeki arzularını doyurmayı düşünürse ve bulunmaz çintamani mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün canlıların arzularını yerine getirebilir.” Maitr. 33,10’da *alku sansar içinteki tınlıgıg yarlıgkançuçı biliglig kolın koyumta kuça tutar men tip sağınur* “Bütün Samsara içindeki yaratıkları, acıyan, şefkatli bir yol ile daima koynuma alayım diye düşünür”

tınlıg kelimesi canlıları genel olarak işaretlediği gibi sadece tek bir varlığı işaretleyen bir kullanımına da rastlamaktayız: DKPAM 1367’de *bars birle amranmak törü teginti ötrü ol brahmadatu ilig tişi bars birle yazınmışda adın bir tınlıg tişi bars karnında togum ajun tutdı* “Daha sonra Hükümdar Brahmadatta dişi pars ile işlediği günahından sonra başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu.”

tınlıg kelimesi Eski Türkçe içerisinde anlamsal daralmaya uğrayarak insanları işaretleyen bir kullanım sergilemiştir. *tınlıg* kelimesi bağlam içerisinde *kişi* kelimesiyle aynı anlam düzeyinde kullanılarak insanı işaretlemiştir: KP XI’de *kayu kişi ög kaç köñlin bertser ol tınlıg tamuluk bolur* “Hangi kişi ana ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur.” Başka kullanımlarda ise *tınlıg* kelimesi *oglan* kelimesiyle birlikte insanoğlunu, insan neslini ifade etmiştir: AYÇetina 153’te *amtu men yme bo nom erdini içinte kamağ tınlıg oğlanıña asıgılgın körüp nomlayu yarlıkayur men* “Şimdi ben de bu öğretici mücevheri içinde bütün insanoğluna yararımı görerek vaaz ederek buyuruyorum.”

AYÇetina 616'da *alku tnlğ oğlanı imerigme kamağka turgurzunlar edgü ögli yarlıkançuçı köñil olarka* "Bütün insanlar; hepsine iyi düşünceli, merhametli bir gönül beslesinler."

Bu iki kullanım dışında *tnlğ* kelimesi bağlam içinde hem tek başına hem de ADFH 158'de *karaja kedmiş tnlğlar* 'rahip cübbesi giymiş canlılar', DKPAM 3066'da *uvutsuz tnlaglar* 'utanmaz canlılar', DKPAM 951'de *kutka tegmiş tnlğlar* 'saadete ulaşmış canlılar', DKPAM 1504'te *baranas balıkdaki tnlğlar* 'Baranas halkı', DKPAM 2030'da *edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüğü bilge biliglig tnlğlar* 'iyi ve kutlu, merhametli, bilge canlılar', DKPAM 3071'de *külüsgüçü tnlğlar* 'neşeyle eğlenen insanlar', DKPAM 3071'de *tagunçı tnlğ* 'dedikoducu canlı', DKPAM 3071'de *irinç tnlğlar* 'zavallı canlılar', DKPAM 4038'de *kertgünçlüğü köni körümlüğü tnlğlar* 'inançlı temiz kanaatli canlılar', DKPAM 4646'da *biligsiz tnlğlar* 'cahil insanlar', DKPAM 0458'de *öçlüğü keklig övkelig tnlğlar* 'intikam dolu, öfkeli canlılar', DKPAM 704'te *öñi tnlğlar* 'başkaları', DKPAM 112'de *irinç ölümçü tnlğ* 'zavallı ölüme mahkûm canlı', DKPAM 491'de *ayığı kılınçlı tnlğ* 'günahkâr canlı', DKPAM 732'de *ölütçü tnlğ* 'katil', DKPAM 1759'da *kirtü sözlemez tnlğ* 'doğru söz söylemeyen canlı', DKPAM 1774'te *ezügleğüçü tnlğ* 'yalancı canlı', DKPAM 1928'de *yavız tnlğ* 'kötü canlı', DKPAM 2032'de *irig savlı tnlğ* 'kaba söz söyleyen canlı', DKPAM 3975'te *ters körümlüğü tnlğ* 'yanlış kanaatli canlı' gibi kullanımlarla beraber insanları işaretlemiştir. Bu kullanımlardan bazı örnekler paylaşılmıştır: ADFH 158'de *ertiñü sevinip bodisavat yaña inçe tēp tēdi busuşsuz sakınçsız bolgıl hatunum subadraya karaja tontın ne tokuz on bēş patar jiu shi wu eraser krokinç ayınç yok karaja kedmiş tnlğlar isig özlerin idalayurlar* "(Buna) pek çok sevinen Bodhisattva fil şöyle dedi: "(Bu) cübbeden kaygılanmana gerek yok, ey kadının Subhadra! Rahip elbisesi (giyen bir kişiden) korkmana, hiç gerek yok. Rahip cübbesi giymiş canlılar, (başkaları için) canlarını feda eden (insanlardır)." DKPAM 3066'da *bo yirtinçüdeki uvutsuz tnlaglar takı korkmadın uyadmadın tagun askançu sav sözleyürler* "Bu dünyadaki utanmaz canlılar dahi korkmadan, utanmadan dedikodu yaparlar." DKPAM 1504'te *sutasomı ilig beg kelmisiñe baranas balıkdaki tnlğlar ertingü sevinip bir ikintisike okısu ilig begkelmiş amtu umuğsuz mağsız bolmagay biz tip monçulayu tisdiler* "Hükümdar Sutasoma'nın gelişine Baranas halkı pek çok sevinip birbirlerini çağırarak "Hükümdar gelmiş. Artık umutsuz, çaresiz olmayacağız" diye söylediler." DKPAM 2030'da *kadır savlı tnlğ kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüğü bilge biliglig tnlğlar yime artukrak korkurlar aymanurlar* "Kaba ve sert sözlü kişiden, iyi ve kutlu, merhametli, bilge canlılar yine çok fazla korkarlar, çekinirler." DKPAM 4646'da *biligsiz tnlğlar* "cahil canlılar" KP II'de *amarı tnlğlar çıgrı eñirer yün eñirer kintir eñirer* "Pek çok sayıdaki insan çıkırcık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor." DKPAM 3073'te *tagunçı tnlğ katı tnlğ ünin sıgtasar* "Dedikoducu canlı kaba sesiyle ağlasa"

tnlğ kelimesinin insanlar için olan kullanımında *tişi* kelimesiyle birlikte cinsiyet ifade etmiştir: Kuanşi 73'te *tağı yime kim kayu tişi tnlğ urı ogul tileser* "ve yine herhangi bir kadın, (bir) erkek çocuğu dilese" AYTokyürek 1437'de *bar antag tişi tnlğlar üküş ärniñ kişisi bolup kamağlı tnlğ bolgılı tnlğlar* "Var olan yine kadın canlılar pek çok erkeğin eşi olup kamuya ait olmayı kabul edecek(tir)."

Sitātapatrādhāraṇī'de geçen *bod kötürmāçā tnlğlar oğlanları* ifadesi ise canlılar için 'beden sahibi, vücut taşıyan' anlamlarını işaretlemektedir. Dolayısıyla Eski Türkçe içerisinde canlılar vücut, beden sahibi olarak nitelendirilmiştir. Sita. 501'de *bo buyan*

ädgü kılınçnıñ tüşintä burhan kutın bulup män kamala anantaşiri kenintä bod kötürmäçä tınlıglar oğlanlarıña bulturaym nirvanıg äñ üzünçüsintä “‘Bu sevap (Skt. Puṇya) ve iyi amellerin karşılığı olarak Buda mertebesini bulup ben Kamala Anantaşiri, sonrasında beden taşıyan canlıların çocuklarına en sonunda Nirvana’yı buldurayım.’”

tınlıg kelimesi canlıyı ifade ettiği bağlamlarda *tınlıg kalmışın* ifadesini kullanarak ‘hayatta olmak, yaşamak’ anlamını işaret ederek aslında canlıyı ölü olmanın zıtlığına dikkat çekerek ifade etmiştir: DKPAM 1839’da [...] *anıñ arasında rastramukı[...] öp sakınıp köñülinte [...] amtı men muygak[...] üçün köreyin ezüg sav sözlemez mü ...sakınıp rastramukı keyikçi arıgda semekde kirip körti ol muygakıg yirte kamılıp birer birer tına tözü tınlıg kalmışın muñadıp tañlap muygakka inçe tip tidi* “‘Bu arada Raştramukhya ... düşünüp gönlünden (şöyle geçirdi). “Şimdi ben dişi geyiği ... için göreyim (yalan) söylemez mi?” (diye düşünüp Raştramukhya adlı) avcı ormana (girip baktı. O geyiğin) yere (devrilip birer birer nefes alarak, sabrederek) canlı kalmasına (şaşırp dişi geyiğe) şöyle (dedi)’”

tınlıg kelimesi Eski Türkçe içerisinde canlıları ve insanları ifade ettiği gibi hayvanları da işaretleyen kullanımlara sahiptir. *yılkı ajuuntakı tınlıglar* ifadesiyle hayvanları, hayvanlar âlemindeki canlıları ifade etmek için kullanılmıştır. Bununla beraber *tınlıg* kelimesi hem insanı hem de hayvanı ifade ettiği bir kullanımda ikisi arasında bir ayırım yapmak için fiziksel özellikleri ön plana çıkararak insan için *iki adaklıg* hayvan için ise *tört adaklıg* ifadesi kullanılmıştır: DKPAM 1614’te *eñ muntın yılkı ajuuntakı tınlıglar yime burkanlarıg körserler muñadıp tañlap süzük köñül öritirler* “‘Hatta, hayvanlar âlemindeki canlılar da Budaları görseler hayrete düşüp güzel düşünceler beslerler.’” UD 612’de *iki adaklıg dört elig tınlıglar arasında yeme dört adaklıg tınlıglarınñ arasında yeme inç esen ermekiñizler bolsun* “‘İki ayaklı canlı varlıklar (insanlar) arasında da, dört ayaklı canlı varlıklar (hayvanlar) arasında da huzurlu olun.’” Sudaki ve karadaki canlılar için de *tınlıg* kelimesinin kullanımına rastlamaktayız. *suvdaki - kurugdakı tınlaglar* ifadesiyle canlılar yaşadıkları ortama göre ifade edilerek ayrılmıştır: Maitri.K 15.3b26’da *suvdaki tınlaglar kurugda kurugdakı suvda ödsüz kolusuz isig özlerintin öngi ödrülürler*. “Sudaki canlılar karada, karadaki (canlılar ise) suda zamansız₂ (bir şekilde) canlarından ayrılıyorlar.” Evcil hayvanları, et yiyen ve kan içen vahşi hayvanlardan ayırmak için ise AY 599’de *et yideçi kan içdeçi tınlıglar* ifadesi kullanılmıştır.

Eski Türkçe Tantrik bir metin olan Usnisa Vijayâ Dhāranī Sūtra’da ise *azıglıg tınraklıg tınlıg* ifadesiyle yırtıcı ve pençeli canlılar ifade edilmiştir: UVDS 99-110’da *ažunlar sayu tamuta yılkı ažuuntı ärkliġ hannıñ yertinçüsntä pret yertinçüsintä asure uguşınta inçä k(a)ltı yäk rakşaz bute pisaçe puṭane katapuṭane apasmare it müyüz baka yılan kadir yavlak azıglıg tınraklıg tınlıg kuş siñäk tilär çömäli koñuzta ulatı bo bo tınlıglar ažuuntı nänñ kaçan ärsär tuġmakı bolmaz tep bilgülük ol* “‘(Bu dharani’nin iştirilmesi ile kişi) cehennemde, hayvanlar âleminde ve Kral Yama’nın ülkesinde; Pretalar, Asurelar diyarında ve Yaksa, Raksasa, Bhuta, Pisaçe, Putane, Kataputana, Apasmara suretinde (ya da) köpek, kablumbağa, yılan, yırtıcı ve pençeli canlılar, kuş, sinek, böcek ve karınca suretinde hiçbir zaman doğmaz. Bunu bil(miş ol)!’”

Huastuanıft’de ise *tınlıg* kelimesinin geçtiği şu örnekte canlılar *eki adaklıg kişike* ‘insanlar’, *uçugma tınlıg* ‘uçan canlılar’, *suv içreki tınlıg* ‘sudaki canlılar’, *bagırın yorigma tınlıg* ‘sürüngeçenler’ ve *tört butlug tınlıg* ‘dört ayaklı canlılar’ olarak sınıflandırılmaktadır: Huast 117’de *beşinç beş türlüġ tınlıgka bir yeme eki adaklıg kişike ekinti dört butlug tınlıgka üçünç uçugma tınlıgka törtünç suv içreki tınlıgka beşinç*

yerdeki bagırın yorigma tınlıgka söde berü teyrim bu beş türlüg tınlıgıg turalıgıg ulugka kışıgke tegi neçe korkuttımız ürküttümüz erser “Beşinci olarak da beş türlü canlıya; birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya, üçüncüsü uçan canlıya, dördüncüsü sudaki canlıya, beşincisi sürüngenlere, ezelden beri tanrım bu beş canlıyı büyüğünden küçüğüne, ne kadar korkutup ürküttüysek.” Bu örnekle aynı doğrultuda Eski Türkçe içerisinde *biş ajuntaki tınlıglar* ‘beş hayat şeklindeki canlılar’ ifadesi Maniheizm’de beş dünyadan oluşan karanlıklar dünyasındaki beş canlı türünü ifade etmektedir (Tokyürek, 2011: 492). Bakılabilir ki, AYAyazlı 779’da *beş azun tınlıglarnıñ umuğı inağı bolğaylar* “Beş varlık şeklindeki canlıların umudu olacaklar” Sita. 496’da *aç kız başlap üç türlüg yavız adalar amtıkiya ok tavrak bagup amrılıp arka kamağ beş azun tınlıglar uguşı alasız bir tığ mähilig bolzunlar* “Açlık ve kıtlık idare edilerek üç türlü kötü felaket şimdi hemen bağlanıp durulup bütün beş yaşam formu soyu eksiksiz hep birlikte mutlu olsunlar.” BT I /A1/15-16’da *tip tidi bo erser biş ajun tınlıglarnıñ umuğı maytri bodisvınuñ körkdeş etözi erür* “Bu ise beş hayat şeklindeki canlılarının umudu Maitreya Bodhisattava’nın görünen vücududur.” Bu örneklerde kültürel anlamda dinin dil üzerindeki etkisini görmekteyiz.

tınlıg kelimesinin kullanımlarında Eski Türkçe içerisinde *yirtinçü*, *yir suv* gibi ifadelerle yeryüzüne veya dünyaya aitlik şeklinde mekâna vurgu yapılan kullanımları da görmekteyiz: Kuanşi 99’da *bu çambudvip yir suvda yoryur tınlıglarka asıg tusu kılur nom nomlayur alı çevişi neteg erki* “Bu Jambudvîpa (denen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir, baş vurduğu usülleri, çâreleri nelerdir acaba?” Kuanşi. 101’de *teyri burkan inçe tip yarlıkadı alkınçsız kögüzlüg bodisvt siz inçe biliñ bu yirtinçü yir suvdaki tınlıglar birük burkanlar körkin körü kurtulgu tınlıglar erser kuanşi im pısar ol tınlıglarka burkanlar körkin körtgürür nomlayur kutgarur* “Tanrı Burkan şöyle buyurdu: “Tükenmez gönüllü bodhisattva siz (bunu) böyle bilin! Bu dünyadaki canlı varlıklar, burkanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler, Kuanşi im pısar o canlı varlıklara burkanlar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.” DKPAM 371’de *tıtsısı bahşısıña inçe tip ötünti yirtinçüdeki tınlıglar özlüg bo montag adaka tegip* “Öğrencisi hocasından şöyle bir ricada bulundu: “Yeryüzündeki canlılar ... canlı ... bu şekilde tehlikeye bulaşıp.” KP XIV’te *Yime bir bilge nom bilir er inçe tip tidi tavar kazganmak neñ tolyu ögüzke kirip köñültteki küsüşin kanturgalı sakınsar buluncusuz çintamani erdini bulsar kamağ yirtinçüdeki tınlıglarnıñ küsüşin kanturur*. “Yine, bilge ve yasa bilir bir adam şöyle söyledi: “Mal mülk kazanmak konusunda, insan, okyanus ırmağına gidip, gönlündeki arzularını doyurmayı düşünürse, ve bulunmaz çintamani mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün canlıların arzularını yerine getirebilir.”

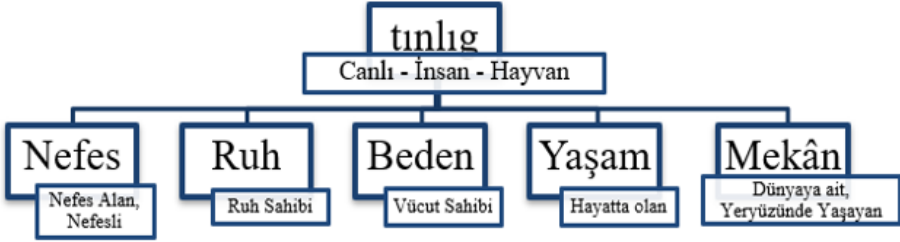
Canlı kavramını ele alınırken mekâna vurgu durumunu Radlof’un derlediği Altay Yaratılış Destanı’nda da rastlamaktayız. Tanrı’nın yarattığı insanlar için yeryüzünde yaşadıkları ifade edilir: “*Tanrının insanları, yeryüzünde yaşarlar! Şeytanın adamları, gökyüzünü basarlar!*” (Radlof, 1866; akt. Ögel, 2014a, 493) “*Şeytanın adamları, gökte hayat sürerler, Tanrının insanları, kara yerde tüberler!*” (Radlof, 1866; akt. Ögel, 2014a, 493).

Başka bir örnekte ise *tınlıg* kelimesi kullanılırken *ögüm kañım başlap alku tınlıglar* ifadesiyle canlılar/insanlar içerisinde anne ve babayı ön plana çıkarmıştır: Sita. 499’da *ögüm kañım başlap alku tınlıglar üzüksüz nomlug aşıg aşayu ürlüksüzün bilip alku nomlarnıñ üzlünçütü burhan kutın bulzunlar* “Annem ve babam başta olmak üzere bütün

canlılar, sürekli öğretiye ait yemeği yiyerek bütün öğretilerin (dharma) faniliğini farkedip (bunun) sonunda Budanın kutsallığını (Budalık mertebesini) bulsunlar.”

Tüm bu kullanımlardan hareketle Eski Türkler zihinlerinde *tinliĝ* kelimesi çerçevesinde canlıyı Şu Şekilde anlamlandırmıştır:

Eski Türklerin mensup olduĝu dinlerle gelen bazı deĝerlerin canlıları sınıflandırmada veya ifade etmede etkili olmuştur. Özellikle *kutlug*, *tözün*, *uguŐluk* gibi sıfatlar kullanılarak canlılar ifade edilmiş ve diĝer canlılardan ayrılmıştır.

kutlug kelimesi ‘kutsal, kutlu, bahtlı, mutlu, Őanslı, muhterem, kutsal (kişi), rahmetli (kişi), karizmatik (kişi), kutsallık, kutsanmıŐ’ anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 601; Wilkens, 2021: 430). Kelimenin kökü olan *kut* için ise Clauson, mistik anlamda ‘cennetin lütfu’, spesifik olarak ‘iyi Şans, talih’ ve ‘mutluluk’ anlamlarına geldiğini söyler ve Manichaica II’den *yir suv kuti irinür ot suv kutu ıĝlayur ı ıĝaç kutu uliyur* ‘‘Toprak ve suyun iyiliksever ruhları periŐandır, ateşin ve suyun iyiliksever ruhları aĝlar, çalıların ve aĝaçların iyiliksever ruhları feryat eder.’’ örneğini vererek ‘ilâhî lütfun kiŐileŐmesi, iyilik sever bir ruh’ anlamına geldiğini ifade eder (1972: 594). Daha sonra Budist Uygurcada yaygın olduğunu söyleyip Şu örnekleri verir: *burxan kutu* ‘Buda olmanın kutsanmıŐ hali’, *kayu kün burxan kutın bulsar* ‘‘Ne zaman (sen) kutsanmıŐ bir Buda olma durumuna eriŐiyorsun?’’ (1972: 594). Wilkens ise *kut* kelimesi için ‘saĝlık, hayır, kurtuluş, (krala ait) karizma, Őeref, rütbe; parlaklık, ihtiŐam, görkem; kurtuluş amacı; rahmet, acıma; koruyucu ruh; ruh; Şans, talih, mutluluk; bereket; Şans işareti, Şans getiren işaret; sevap; adak, dinî niyet; element, öge; deĝer, kalite’ anlamlarını verdikten sonra verdiği örneklerden bazıları Şunlardır: *kut bulmadok yalıĝok* ‘kurtuluş bulmamıŐ insan’; *kut bulmayuk mitik prtayĝan tinliĝ* ‘kurtuluş bulmamıŐ rahip olmayan erkek Budist²’; *kut bulmıŐ tözünler* ‘kurtuluş bulmuş asiller’; *kut buyan* ‘kurtuluş ve sevap, sevap₂, bereket₂, Şans iŐareti₂, baht iŐareti₂, karizma₂’; *kutka teg-* ‘kurtuluş bul-’ (2021: 428-429). Eski Türkçe’de *kutlug* kelimesi *tinliĝ* kelimesiyle birlikte kullanılarak kurtuluşa ermiŐ canlıyı, iyi veya kötü talihli canlıları, kutsanmıŐ canlıları, kutsal veya saygı duyulan canlıları, Budist öğreti içindeki üyeleri ifade etmektedir: DKPAM 424’te *bo kutlug tinliĝ* ‘‘bu kutlu canlı’’ DKPAM 1692’de *ol kutlug tinliĝ neĝök erser katıĝlanıp biziñ isig özümüzde umug inag bolgay erki* ‘‘O kutlu canlı nasılsa gayret edip bizim canımıza umut olacak herhalde.’’ AYÇetinb 350’de *öĝreki burhanlar Őazınınta urug saĝmıŐ buyan edĝü kılınç kılmıŐ kutlug buyanlıĝ tinliĝlarka eŐidtürüp terk üdüñ yitlingülüksüz batĝulaksuz kılıu teĝinip kamaĝ tinliĝlarıĝ* ‘‘Önceki Budhaların öğretisi sayesinde tohumları saĝılmıŐ iyi amel₂ işleyen kutlu, sevaplı canlılara duyurup ebedi₂ kılmayı bir an önce baŐararak bütün canlıları’’ Maitr. 16,7’de *kim muŐta kutgardaĝı kutlug tinliĝaĝ körmedin alku adada kutgarguĝı adınĝıĝ teĝri teĝrisi burkan körmedin*

ölür men “Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden, bütün tehlikelerden kurtaran, hârikulâde Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim!”

Clauson, *uguş* için erken dönemde bir aşiretten veya bir klandan daha küçük ancak tek bir aileden daha büyük bir nüfus birimi; bundan bir nesil veya ilişki derecesi ve daha sonra ise ailenin küçük bir üyesi olan torun anlamına geldiğini ifade eder (1972: 96). Wilkens ise *uguş* kelimesi için ‘soy, kabile, aile, asıl, nesil, grup, kast, zümre, akrabalık, köken, nesep, sınıf, nevi, tür’ anlamlarını *uguşlug* formu için ise ‘... soylu, ... soya mensup, ... sınıfa mensup, ... zümresine ait olan, bir sınıfın üyesi, ... ailesine üye, ... soyuna ait; iyi soydan, yüksek doğumdan’ anlamlarını vermiştir (2021: 788). *uguşlug* kelimesi Eski Türkçe içerisinde bir soydan gelen canlıları ifade etmenin yanında özellikle Budist metinlerde Buda, brahman, bodhisattva gibi din üyelerinin soyundan gelenler için kullanılmaktadır: DKPAM 3000’de *uguşlug tınlıglar anıñ* “soylu canlılar onun” Sita. 498’de *aç kız başlap üç türlüg yavız adalar amtkıya ok tavrak bagup amrılıp arka kamağ beş azun tınlıglar uguşu alasız bir tæg mäñilig bolzunlar* “Açlık ve kıtlık idare edilerek üç türlü kötü felaket şimdi hemen bağlanıp durulup bütün beş yaşam formu soyu eksiksiz hep birlikte mutlu olsunlar.” DKPAM 2145’te *bodisatav uguşlug tınlıgı bulğay* “bodhisattva soyundan gelen canlıyı bulacak” AYÖlmez 142 3-7’de *azu yeme üsdünki yig uguşta tözte bramanlar uguşunta begler uguşunta tuğayın ulatı yiti ertinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın* “Ve dahi en üstün, mükemmel, soyda, Brahmana’lar soyunda, beyler soyunda doğayım ve devamlı yedi mücevhere (sahip), mükemmel Cakravartin, hükümdar olayım.” ADFH 178’de *keyikçi er agulug okın saplap toşguru tartıp bodisavat uguşlug yañanıñ yürekre urtı* “Avcı, zehirli okunu (yayına) yerleştirdi, (yayını) sonuna kadar gerip çekti ve Bodhisattva soyundan gelen filin yüreğine (okunu) sapladı.”

Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen*’de *tözün* kelimesi için ‘asil kişi, soylu kişi, zerafet’ anlamlarını verdikten sonra paylaştığı örneklerden bazıları şunlardır: *tözün ärän* ‘asil kişi, soylu kişi’; *tözün bilgä biliglig* ‘asil bilgili (bir Bodhisattva’nın adı)’; *tözün kutlug* ‘asil ve karizmatik kişi (Skt. Mañjuśrī = bir Bodhisattva’nın adı)’; *tözün nom* ‘soylu öğretici (yani, Budizm)’; *tözün tärkän* ‘soylu hanımlar’; *tözün tegitlär* ‘soylu prensler’; *tözün tınlag* ‘asil canlı, soylu canlı’; *tözünlär bilgälär* ‘soylular ve bilgeler’; *tözünlär kıızı* ‘asiller kıızı’; *tözünlär kulı* ‘asiller kölesi’; *tözünlär oğlu* ‘asiller oğlu’ (2021: 748). Bu sözcükte de Türklerin iç içe olduğu dinin etkisini görmekteyiz. Eski Türkçe’de *tözün* kelimesi canlının iyi bir soydan geldiğini, kişinin doğuştan ayrıcalıkları bulunduğunu, iyi tanınmış ve köklü bir soydan geldiğini veya davranışları bakımından kötü olmadığını ifade etmektedir. Özellikle Budist metinlerde Bodhisattva ve onun soyundan gelenler için veya Budist öğretici içerisindeki mürit, öğrenci, rahip, rahibe gibi din üyelerini ifade etmek için kullanılmaktadır: AYayazlı 935’te *kelip ay tözün tınlıg sen ne üçün kañım vaişiravane maharaaçıg okıyur ötünür sen* “Gelip ey soylu canlı, sen ne için babam vaisravana Maharaja’yı çağırıyorsun” ADFH 151’de *bodisavat yaña inçe tip tidi tözünüm ol er neted osuglug körklüg meñizlig erti subadra tişi yaña inçe tip tidi karağa ton kedük erti* “Bodhisattva fil: “Asilim! O kişi nasıl görünüyordu?” diye sordu. Subhadra (adlı) dişi fil şöyle cevap verdi: “Rahip elbisesi giymişti.” Maitr. 27,4’te *mintin bir şlok bititser alku ol tözün tınlıglar maytı burkanag tuşarlar* “Benden bir mısra ... yazdırırsa bütün asil yaratıklar Maytro Burkan’a rastlarlar.” Maitr. 2,45’te *boşgutsuz tözün tınlıg kim alku nızvanılag arıtı alımış alku dyan samarlar öze erk türk* “Öğrenmeyen asil yaratık vardır bu, bütün istigraklara hâkim olmuştur.” Budizm’deki

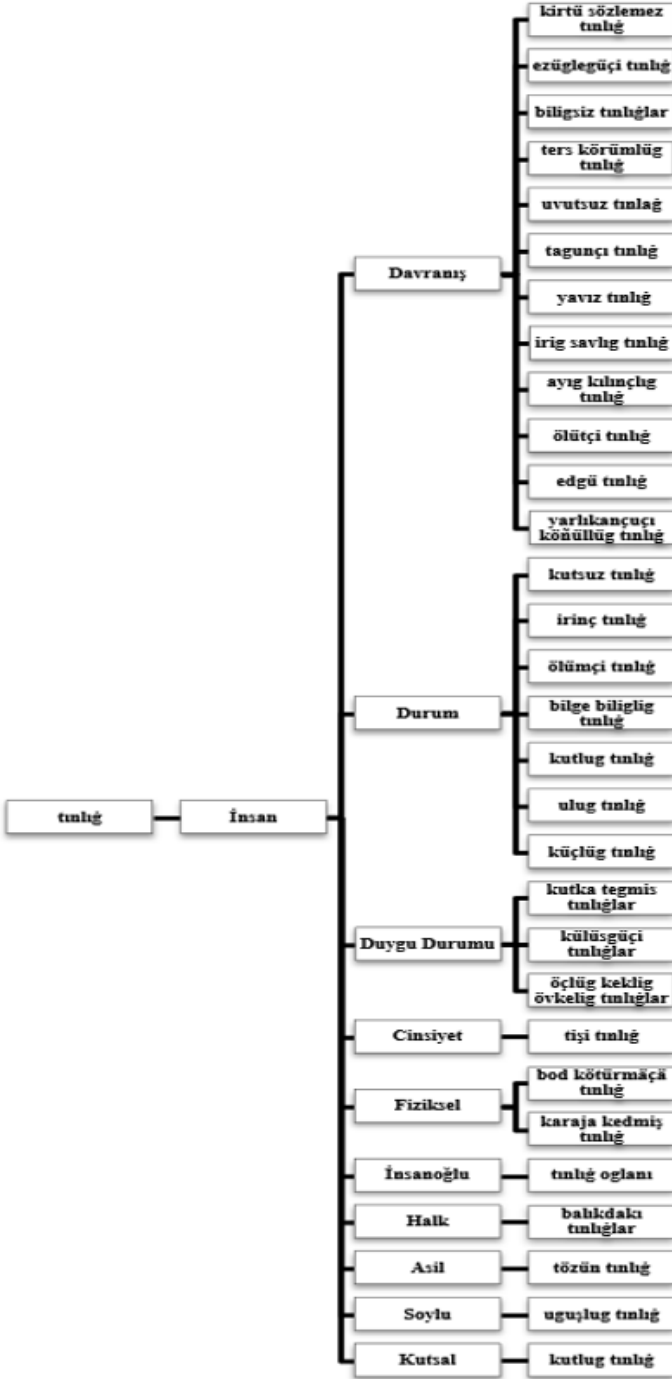
tözün yol ‘asil yol’ kavramı bize asil canlılar hakkında daha fazla bilgi vermektedir. Budizmde canlı varlıkların özgür olmasını gerçekleştiren yol olarak ifade edilen bir terim olmakla birlikte asil yol öğretisi “açgözlülük, nefret ve aldatma gibi duyguların kökünü kurutup yok etmeyi” amaçlamaktadır (Tokyürek 2011: 41). Bunlardan başka *tözün* ifadesi sadece insanlar için değil ADFH’de olduğu gibi filler için de yani dinî öğreti içindeki varlıklar için de kullanılmaktadır.

Sonuç

Eski Türklerin *tnlığ* kavramı etrafında canlıya bakışı beş unsurla açıklanabilir: Nefes (nefes alan), ruh (ruh sahibi), beden (vücut sahibi), yaşam (hayatta olan), mekân (yeryüzünde yaşayan, dünyaya aitlik). Bu unsurları hem Eski Türkçe içerisinde hem de Türklere ait olan destanlarda görmek mümkün. Canlı kavramı burada sadece *tnlığ* kelimesi merkezinde incelenmiştir. Beden (vücut sahibi) unsuru *özlüg, etöz, etözlüg, isig öz* kavramları ile ruh kavramı ise *üzüt* kavramı ile desteklenebilir. Dolayısıyla Türklerin *tnlığ* kavramı ekseninde canlı tefekkürünün birincil unsuru nefes (nefes alan, nefesli canlılar) olarak öne çıkmaktadır. Bunlar dışında Türklerin, etkisi altında oldukları dinlerin dile yansımalarını canlıların nitelendirilmesinde veya sınıflandırılmasında görmekteyiz. Bu sebeple canlılar dinlerdeki veya öğretilerdeki konumu ya da tanrısallık sebebiyle *tözün, uğuşluk ve kutlug* gibi kavramlarla ifade edilmiştir.

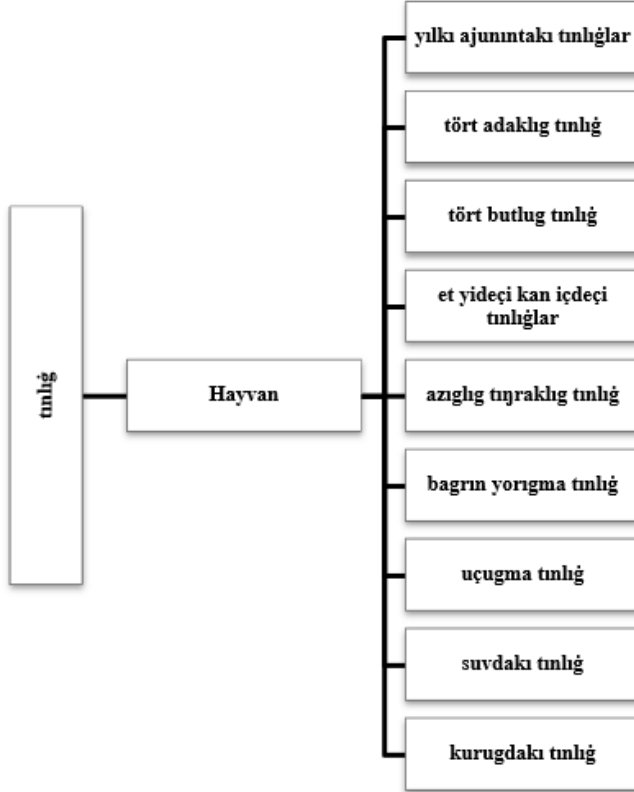
tnlığ kavramı anlam daralmasına uğrayarak insanları ve hayvanları işaretleyen bir gelişim göstermiştir. Eski Türkçe içindeki kullanımlardan hareketle *tnlığ* kavramı etrafında insanlar ve hayvanlar için iki ayrı anlam haritası yapılabilir.

tnlığ kavramı etrafında insan ifade edilirken davranış, durum, duygu durumu, cinsiyet, fiziksel özellikler, soy, nesil, sayı (topluluk) gibi unsurlar etkili olmuştur:

Eski Türkçede hayvanlar *tnlğ* kavramı etrafında fiziksel özelliklerine (*tört adaklıg tnlğ*, *tört butlug tnlğ*, *bagrın yorıgma tnlğ*, *uçugma tnlğ*), yaşam alanlarına (*kurugdaki tnlğ*, *suvdaki tnlğ*) veya evcil olup olmama durumuna (*et yideçi kan içdeçi*

tnlığlar, *azığlığ tınraklığ tnlığ*) göre sınıflandırılmıştır. Fiziksel özelliklerine göre sınıflandırılırken iki ayaklı olması, sürünerek veya uçarak hareket etmesi dikkate alınmıştır. Yaşadıkları ortama göre sınıflandırılırken suda ve karada yaşamalarına göre bir ayrıma gidilmiştir. Bunun dışında vahşi hayvanları (et ve kan içen hayvanları) evcil (uysal) hayvanlardan ayırmışlardır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ADFH → Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ağca, F. ve Azılı, K. (2021). *Dilbilimsel Etno-Biyoloji Açısından Eski Türkçede “Canlı” Kavramı*. H. Yıldız ve A. Öztürk (Ed.), *Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı* içinde (111-124. ss.). Erzurum: Fenomen.
- AY → Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAyazlı → Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÇetina → Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÇetinb → Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYGulcalı → Gulcalı, Z. (2021). *Altun yaruk sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÖlmez → Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1.
- AYTokyürek → Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AYUçar → Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Lehçeleri Bilim Dalı. İzmir.
- Ariunbolor, B., Iashar, A. ve Natsag, L. (2008). *Türkçe – Moğolca, Moğolca – Türkçe Sözlük*. Ulaanbaatar: Empathy.
- BT I → Hazai, G. ve Zieme, P. (1970). Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Berlin (Berliner Turfan-Texte I).
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DKPAM → Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DLT → Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud - Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Huast → Özbay, B. (2019). *Huastuanif: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB → Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabı Yayınları.
- KP → Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. V. Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuanşi → Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük I A - N*. (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maitr. → Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit - Burkancıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Maitr.K → Yıldız, S. B. (2019). *Eski Uygurca Maitrisimit'te İkilemeler (Kumul Nüşhası)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sita. → Kılıç Cengiz, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitâtapatrâdhârânî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot: *Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (2000). Translated by: T. Halasi Kun, Peter B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen, Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- TTT VII → Arat, R. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfantexte VII*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.
- U IV-A → Müller, F. W. K. ve Gabain, A. v. (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi (Uigurica IV-A)*. (Çev. S. Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- UD → Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- UVDS → İşi, H. (2021). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Usnîsa Vijayâ Dhârânî Sûtra*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

TÜRKÇEDE K-S SES DENKLİĞİ

İrem KADIOĞLU*

Öz: Her dilin yerel farklılıklar sebebiyle değişen konuşma biçimleri, daha doğrusu halkın bir bölümünün kullandığı bir ağız mevcuttur. Türkiye Türkçesi ağızlar bakımından son derece zenginidir. Ses denklilikleri temelli yapılan araştırmalarda ağız çalışmalarının varlığı büyük fayda sağlamıştır. Çünkü ağızlar arkaik özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu çalışma yeni bir denklik önermektedir. *k~s* ses denkliliği özelinde, bu seslerin geçmişten günümüze geçirdiği evreler, sözcük düzeyinde ses, biçim, anlam özellikleri de göz önünde tutularak karşılıkları verilmiştir. Çalışmada -daha çok çeşitlendirilebilmekle birlikte- Türkçe Sözlük, Tarama sözlüğü ve Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü taranarak bulunan ses denklilikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ses Denkliliği, Anadolu Ağızları, *k~s*, Evrensel Ses Yasası

K-S Sound Equivalence in Turkish

Abstract: Each language has a dialect that changes due to local differences, or rather a dialect used by a part of the people. Turkey Turkish is extremely rich in terms of dialects. The presence of dialect studies has been of great benefit, in research based on sound equivalence. Because dialects contain archaic features. This study proposes a new equivalence. In particular, the *k~s* sound equivalence, the phases of these sounds from past to present, and their equivalents are given by taking into account the phonetic, morphologic and semantic characteristics at the word level. In the study, although it can be more diversified, the sound equivalences which found by scanning Türkçe Sözlük (The Turkish Dictionary), Tarama Sözlüğü (The scanned text Dictionary) and Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü (The Dictionary of Turkey Turkish Dialects) have been tried to be revealed.

Keywords: Sound Equivalence, Anatolian Dialects, *k~s*, Universal Phonetic Law

1. Giriş

Dil ilişkilerinin belirlenmesinde ve herhangi bir dilin kendi gelişim süreçlerinin ortaya konulabilmesinde evrensel yasalar sonucu oluşmuş ses denkliliklerinden yararlanılmaktadır. Türkçenin Altay dilleriyle ilgisinin kurulmasında ya da tarihî ve günümüz lehçeleri arasındaki ilişkilerinin saptanmasında da ses denkliliklerinin büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle tarihî lehçeler ve çağdaş Türk lehçeleri arasında kurulan ses denkliliği çalışmaları, Türk dilinin geçmişine tanıklık etmekle beraber, ileride yapılacak çalışmalara da öncülük etmektedir. Ses denklilikleri konusunda özellikle yabancı Türkologlar tarafından değerli çalışmalar yapılmıştır. Wilhelm Radloff, Gustaf John Ramstedt, Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, Martti Räsänen, Nikolay Aleksandroviç Baskakov ve Nikolayeviç Berezin gibi isimler ortaya koydukları çalışmalar ile Türk diline büyük katkılar sağlamışlardır. Türkiye’de ise Reşit Rahmeti Arat ve Talat Tekin önemli tasnifler ve ses denklilikleri sunmuşlardır. Ses denklilikleri ile ilgili yapılan çalışmalarda en temelde uygulanması gereken unsur tutarlılıktır. Ses denkliliğinin biçim ve anlam ilişkisinin, bulunan saptanmış sözcüklerde her zaman aynı değişmeyi göstermesi kurulan ses denkliliğinin tutarlı olduğunu ortaya koyar.

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarihî ve Günümüz Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (TÜRKİYE), E-posta: iremkadioglu811@gmail.com / ORCID ID: 0000-0001-9023-6874.

2. Ses Denklikleri

Ses denklikleri söz konusu olduğunda takip edebileceğimiz farklılaşmalara değişme, izleyemediklerimize denklik adını veriyoruz. Aynı dönem içinde benzer ya da farklı coğrafyalarda yaşayan ve öncelik ya da sonralık durumunu tam olarak bilemediğimiz sözcükler için denklik tanımı yapılmaktadır (Yıkılmaz, 2020: 60). Ses denkliklerinde düzenli ve düzensiz değişmelerin olduğu ve tam bir tanım yapılamayacağı açıktır. Karşılaştırmalı dilbilim, evrensel değişim tiplerinden faydalanarak diller arasında denklikler kurulmasını sağlamaktadır. Karşılaştırmalı dilbilimin inceleme alanlarından olan dillerin genetik sınıflandırılması konusu ses denklikleri arasındaki ilişkiyi kurmamız için gereken en temel zeminlerden birisidir. Bu sınıflandırma, dillerin tarihsel süreçlerini yeniden yapılandırır ve diller arasındaki ilişkinin türünü ortaya çıkarır. Genetik sınıflandırmanın ilk aşaması ise ses denklikleridir. Aynı aileden olduğu düşünülen diller arasında düzenli ve istisnasız ses denkliklerinin olması gerekmektedir. Daha sonra ise diller arasındaki biçimbilgisel, sözdizimsel, anlamsal gibi farklı dilbilgisel denklikler kurulmalıdır (Açık Öz, 2017: 6).

Altayistik çalışmalarının henüz yeni başladığı dönemde Moğol dil biliminin kurucusu olan Ramstedt, bu alana birçok katkı sağlamıştır. Altay dilleri arasında birçok ses denkliğinin kurucusu olarak Ramstedt görülmektedir. Görüşleri elbette desteklenmekle beraber bazı eleştirilere maruz kalmış ve kabul etmeyen bilim adamları da olmuştur. Çuvaşça /r/ve /l/ ünsüzlerinin, Türk dillerinde /z/ ve /s/ ünsüzlerine denk geldiği Schott'dan beri bilinmekteydi. Ancak buna ek olarak Moğolca /r/ve /l/ ünsüzlerinin de Türkçe /z/ ve /s/'ye denk geldiğini Ramstedt ortaya atmıştır (Gökçe, 2015: 170). Kendinden önceki araştırmacılar gibi o da Moğolcadaki r'nin z'den, l'nin de ş'den eski olduğunu düşünüyordu. Ancak daha sonra Çuvaşça ve Moğolca r ve l'nin Türkçe z ve ş'den daha eski olduğu sonucuna vardı. Bu sonuç Rotasizm (R'leşme) ve Lambdasizm (L'leşme) şeklinde adlandırılmaktadır. Moğolca kelime başındaki n, d, j ve y'nin Çuvaşça'da s'ye, Türkçede ise y'ye denk geldiğini bulan kişi yine Ramstedt olmuştur. Bu ses denkliklerine ek olarak Türkçe -p- ve -b- = Klasik Moğolca g- ve Orta Moğolca h- = Mançuca f- = Goldice (Nanay) p- Evenki ve Lamut h- = Türkçe (sıfır) ses denkliklerini de kurmuştur (Tekin, 2013: 71).

Yukarıdaki bilgiler ışığında bu çalışma Türkçenin kendi gelişimi içinde yeni bir denklik tespit edildiğini savunmaktadır. Bu denklik k~s ses denkliğidir. Literatür taraması sonucunda bu denklikten bahseden üç çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalardan ilki Osman Karatay'a aittir. "*Büyük Kelimesinin Kökeni ve Medlerin Dili Hakkında*" (2010: 468) adlı yazısının küçük bir kısmında bu denklikten bahsetmiştir. Bu makaleyi referans alan diğer bir yazı ise Fatih Şengül'e aittir. *Homeros'a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi* (2008: 35-41) adlı yazısında Türkiye Türkçesi ile lehçeler arasındaki ve yabancı diller ile Türkçe arasındaki ses denkliklerine örnekler vermiştir. Bir diğer çalışma ise Süleyman Kaan Yalçın'ın "*Su*" *Sözcüğünün Etimolojisi ve "Su" ile İlişkilendirilen Farklı Sözcüklere Yönelik Ortak Kök Arayışı* (2018: 5) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada (k > g > y > s > h > ø; k~t (d/ç); p > h > ø / p > b > m) ses denklikleri kurulmuş ve başlıkta da vurgulandığı üzere su sözcüğü ile ilişkili olduğu düşünülen sözcükler (kar, kırağı, yu- (yıkamak), müren (deniz); damla vb. örnekler incelenmiştir. Su sözcüğünden dallanan sözcüklerin yine su ile ilişkili olduğu görülmüştür. Yağış şekilleri ve oluşturdıkları şekillerin bu ses denkliğini desteklediği görülmüştür. "Su"yla ilişkili bulunan yağış biçimlerinin ve bu biçimlerin oluşturduğu şekillerin (kar, kırağı, yağmur, buz, boran, dolu vb.), yine sudan oluşan nehir, ırmak, göl,

dere, deniz, dalga, damla vb. gibi sözcüklerin; suyla yapılan eylemlerin “yıkamak, yıkanmak, yüzmek, dalmak vb.”, bazı suda yaşayan canlıların (kuğu, kurbağa, balık, kunduz vb.) ve su ile ilgili araçların (könek “su tulumu”, susık “kova”, kumgan “kova”, kova “kova” vb.” adlandırmalarının geldiği görülür (Yalçın, 2018: 5).

3. Türkiye Türkçesi ile Türk Lehçeleri ve Türkçe ile Yabancı Diller arasında Kurulan Ses Denklikleri

k~s ses denkleğinin başka dillerdeki ve Türkçenin uzak ve yakın lehçelerindeki durumuna birkaç örnek verilecek olunursa: İng. “Sun” güneş” TT. Kün “güneş”, Frs. Sim “gümüş”, TT. “gümüş” = Kr. Kim “gümüş”, Alm. Sorge “endişe”, TT. “Kork-“, Rus. Sorok “Kırk” TT. Kırık, Rus. Konets ”son” TT ”son”, Rus. Saldo “Bakiye”, TT.”Kaldı”, Rus. Sobako”Köpek” TT. “Köpek” Eski Japonca kata “yan, bir yan, yarım” ,TT. “kıyı, yan”, İng. side “yan” (Karatay, 2010: 468).

İng. Slim “ince”, TT. “Kalın” ~ Çuv. “Hulin/ Hulim”, Sümerce gim “gibi”, İng. Similar ~ Same ”benzer”, Arapça keme ”gibi”, Azerb. T. kimi “benzer” ~ Karaçay-Malkarca Kibik “gibi” ~ Tat. simak ve kivik “gibi” ~ Kırgızca sımak (benzeyişi ifade eden bir sözcük) ~ Çuvaş. Sim “benzerlik” (Şengül, 2008: 38).

TT. kat- “katmak, eklemek”,Çuv.Site “katmak-eklemek”; TT. kurum “ocak bacalarında biriken kalın is” ~ Çuv. sirim “karbondioksit, boğucu duman”; T.T. sırim” Bazı işlerde sicim yerine kullanılan, ince ve uzun, esnek deri parçası” ~ Kırgız T. karamlı “boylu-poslu, endamlı” ~ Çuv. karin “uzanmak, boy vermek” (Şengül, 2008: 39-40).

Buna ek olarak Çuv. *simah* ile DLT *sumlı* fiili ve TT. konuşmak fiilinin bariz kökü kon- arasında da k~s ve m~n geçişlerinden bahsetmek mümkündür. Sümerce sar “saç kesmek” yine Sümerce sır “yolmak, koparmak” ~Türkmence sıyr-mak “sakal kesmek” ~ TT. sıyır-mak “kesmek”~ kazı-mak sözcüklerinde k~s ve r~z geçişleri bariz şekilde görülmektedir. Şengül ayrıca Arapça sirr ”sır”, TT. kız(giz) sözcükleri arasında bir k~s ses denkleğini görmektedir. Yazısının devamında Şengül’ün Türkçenin kızıl ~ Çuv.hirli “kırmızı, kızıl”, ile Kürtçe sor “kırmızı”, Rus. krasniy “kırmızı”sözcükleri arasında da benzer denkleğini kurduğı tespit edilebilmektedir (Şengül, 2008: 38).

Bu makalede yukarıdaki çalışmalar ışığında ancak bu çalışmalarda yer almayan Anadolu ağızlarındaki örnekler derlenerek sunulmuştur. Çalışmaya başlamadan önce Türk dilinde /k/ ve /s/ seslerinin durumunu ve gelişimini vermek faydalı olacaktır. /k/ sesinin Altay dillerindeki görünümünü izlemek için Poppe’nin tablosunu tercih ettik. /k/ sesinin Altay dillerindeki gelişimini, art ünlülü ve ön ünlülü şekillerde gösteren Poppe’nin tablosu şu şekildedir:

<i>Ön ve Ana Mongolca</i>	* q(1), k (2)
<i>Yazı Mongolcası</i>	* q(1),k (2)
<i>Tunguzca</i>	k(3), g (4)
<i>Korece</i>	k
<i>Ön Türkçe</i>	*q(1), * k(2)
<i>Çuvaşça</i>	ħ(1), K (2)
<i>Eski Türkçe</i>	q(1), k (2) (Poppe, 1994: 28).

Bu denklilere ek olarak Ana Altayca /*k/ sesinin gelişimi ile ilgili olarak Gökçe şu açıklamaları yapmıştır. Ana Altay dili için tasarlanmış olan /*k-/ ses biriminin Ana Moğolca ve Ana Türkçede ön ünlülü sözcüklerde korunduğı, art ünlülü sözcüklerde ise q- ses birimine geliştiğı görüşü ilk defa Ramstedt tarafından dile getirilmiştir (Gökçe, 2015: 187). Poppe ise Türk dilinde art damaksıl q- ünsüzünün ikincil bir gelişim

olduğunu kabul eder. Ana Altayca *k- ses birimi üzerine yukarıdaki görüşler genel bir kabul görmüş olmasına rağmen *g- ses biriminin Türkçe için kanıtlanabilir olup olmadığı sorunu güncelliğini hala korumaktadır. Ramstedt ve Poppe'ye göre Ana Altayca aslı *g- ses birimi (art damaksıl ikincil *y- ile) İlk Türkçe'de *k- (art damaksıl ikincil *q-) sesbirimi ile karışmıştır (Poppe, 1994: 28).

Bu görüşlerin aksine Menges, Oğuz ve Tuva Türkçelerinde kelime başında tanıklanan *g-‘li sözcükleri dikkate alarak Ana Türkçenin aslı bir *k-: *g- zıtlığına sahip olduğunu, bu durumda sözü edilen iki yazı dilinin bu ses birimler açısından Türkçenin eskicil bir özelliğini yansıttıklarını düşünmüştür: TT. *Gün* < ATü. * *gün*, TT. Kes- < ATü. *Käs-*. Diğer yandan Türkçe için aslı bir *g- sesbiriminin varlığı ise Nostratik teorisi taraftarları tarafından da ısrarla vurgulanmıştır. Altay dil ailesi tezine inanmakla birlikte, bu teoriyi Nostratik dil ailesi çerçevesinde geliştirmek isteyen Starostin ve arkadaşları da Ana Türkçe için üçlü bir ünsüz dizisi tasarlamaktadırlar: *k'(glottal/gırtlaksıl)- : *k-: *g- . Kelime başı sızıcı *s sesi ile ilgili ise Poppe şu denklikleri vermiştir:

<i>Ana Mongolca</i>	*s(1) ve ş(2)
<i>Yazı Mongolcası</i>	s(1) ve ş(2)
<i>Mançu ve Evenkice</i>	s
<i>Lamutça</i>	h
<i>Korece</i>	s
<i>Ana Türkçe</i>	*s
<i>Eski Türkçe</i>	s
<i>Çuvaşça</i>	s(1) ve ş(2) (Poppe, 1994: 47).

Görüldüğü üzere Altayistik açısından Poppe k~s arasında bir denklik görmemiştir. Bu nedenle biz de yukarıda farklı çalışmalarda örnekleri bulunmasına rağmen bir makalede işlemek üzere konuyu sadece Anadolu ağızlarıyla sınırlandırmayı uygun bulduk. Bulduğumuz örnekler çoğaltılabilir olmasının yanı sıra, Türk dilinde bir k ~ s ya da s ~ k değişikliğini doğrulamaktadır. Aşağıda bu örneklerle yer verilmiştir.

4. Türkiye Türkçesi ile Anadolu Ağızlarındaki Ses Denklikleri

4.1. İnceleme

Kaltak ~ Saltak

Türk Dil Kurumu TS'de *Kaltak* “ sözcüğünün anlamı; 1) Üzeri meşin, halı vb. şeylerle kaplanmamış olan eyerin tahta bölümü, 2) Kuskunsuz eyer , 3) **İffetsiz ve namussuz kadın**’dır (TS, 2011: 1286).

Saltak sözcüğü TS'de ve TAS'ta bulunamazken, TTAS'ta şu anlamlara gelmektedir; 1) Topluluk (Manisa ve köyleri), 2) **Kötü yolda kadın** (Günder *Ermenek Konya) olmak üzere iki anlamı bulunmuştur. Tuncer Gülensoy'un Köken Bilgisi sözlüğü'nde “*kaltak*” sözcüğü için 1) Eyer; eyerin tahtadan olan kısmı. 2) **Kaba(iffetsiz), namussuz** olmak üzere ortak anlamları tespit edilmiştir. O. N. Tuna sözcüğün kalta- ‘sürmek’, kalta-k ‘sürtülmüş anlamında olduğunu, ‘eyer’ için kullanıldığını, diğer anlamının da kadınlar için yine bu kök ile ilgili olduğunu söylemiştir (Gülensoy, 2011: 455). İki kelimenin de kötü ve iffetsiz kadın anlamlarının ortak olması, aynı kelime olduklarının kanıtlar niteliktedir.

Kek- ~ Süs-

Kekmek fiilinin TS'de anlamı verilmezken, TAS'ta 1) **Gagalamak** anlamıyla verilmiştir. (TAS,1983,s.132). TTAS'ta; 1) Sapmak, kaymak, hedefi şaşmak (Merzifon -Amasya, Küçükisa *Zile -Tokat, *Beyşehir -Konya, *Bor -Niğde). 2) **Gaga** (Akhisar -

Manisa, Balıkesir, Bayramiç -Çanakkale, Tokat -Eskişehir, Çardak *Afşin -Maraş, *Nizip -Gaziantep, *Develi -Kayseri, Adana.3) **Kuşların yem yemesi, gagalamak** (İğdecik *Alaşehir -Manisa, Karamanca *Gediz -Kütahya, Malatya, *Göksun -Maraş, *Reyhanlı ve Amikovaşlı Türkmenleri, *Dört Yol -Hatay *Çamova, *Divriği -Sivas, Kayseri, *Osmaniye, *Kadirli -Adana). 4) Baş sallamak (Tokat -Eskişehir, Yozgat).5) Sürtüşmek (Kula Manisa).6) Sapmak, yön değiştirmek (Gökdere *Akdağmadeni Yozgat) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Süsmek fiili TS'de 1) **Boynuzlu hayvanın boynuzu ile vurması, tos vurmak anlamıyla verilmiştir.**(TS, 2011, s.2190). TAS'ta 1) **Sivri bir şeyle dürtmek, hayvan boynuzu ile vurmak, boynuzlamak** anlamıyla TS ile aynı anlamda verilmiştir. (TAS, 1983: 196). TTAS'ta verilen anlamlar da paralel olmakla birlikte şöyledir: 1) **Toslamak, boynuz vurmak** (Yassıören *Senirkent, *Gelendost, *Atabey, *Eğridir köyleri, Gönen -Isparta, Kavak *Yeşilova -Burdur, Kale *Tavas, *Çivril, Ekse *Çal -Denizli, *Nazilli, *Bozdoğan -Aydın, İzmir ilçe ve köyleri, Zeytinli *Edremit -Balıkesir, Kemallı *Ezine -Çanakkale, Kütahya, *Söğüt -Bilecik,m*Sivrihisar -Eskişehir, *Gebze, *Kandıra -Kocaeli, *Düzce -Bolu, Kışla, Aliköy *Çaycuma -Zonguldak, *Taşköprü, Peşman, *Daday, Aşağı Kayı *Tosya -Kastamonu, *İskilip -Çorum, Muscalı, *Çarşamba -Samsun, Zara, Ilık su -Amasya Perşembe -Ordu, *Tirebolu, *Mesudiye -Ordu,*Kemaliye -Erzincan,*Kızılcakhamam, *Keskin, *Çubuk -Ankara, Kırşehir, Aşağı Pınar -Kayseri, Bakırdağ, Çataloluk *Develi -Kayseri, *Bor -Niğde, Konya ilçe ve köyleri, *Feke, Gâvurdağı -Adana, İçel ilçe ve köyleri, *Alanya -Antalya, Muğla, *Lüleburgaz -Kırıkkale, Karamemet *Çorlu, *Hayrabolu -Tokat. 2) Hor bakmak, itip kakmak(Bor -Niğde). 3) Küskün kimse yan yan bakmak (Kurşunlu -Çankırı).4) **Hayvanın boynuzunu vurması, toslamak** (Gölkonak, Yenişar* Şarkikaraağaç, Kumdanlı *Yalvaç Isparta, Burdur, Darıveren *Acıpayam Denizli, *Susurluk Balıkesir, Kastamonu ve çevresi, Pınarlıbelen *Bodrum Muğla. 5) Düz yüzey üstünde pürüzler, kabarcıklar, çıkıntılar oluşmak(Çorum). 6) **Boynuzuyla vurmak; boynuzlamak** (Erzurum).7) (boynuzlu hayvan) **Tos vurmak** (Adana, Osmaniye) (<https://sozluk.gov.tr/>). Her iki sözcük arasındaki anlam paralelliği bir ses değişmesi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kelek ~ Selek

Kelek sözcüğünün TS'de verilen anlamları ise şöyledir: 1) Olgunlaşmamış, ham kavun. 2) İrmaklarda işleyen ve şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir tür sal. 3) Yer yer çıplaklığı veya boşluğu olan, 4) Kılız, 5) **Aptal**. (TS, 2011: 1380). Sözcük TAS'ta "Sabunculukta ve boyacılıkta kullanılan kalya taşı" anlamında verilmiştir (TAS, 1983: 132).

TTAS'ta verilen anlamlar şöyledir: 1) Hayvanların boyunlarına takılan büyük çan, çingirak. 2) **Aptal** 3) Parasız alınan eşya 4) Duvar örülürken tuğlalar arasına doldurulan çamur. 5) **Küfe** 6) Sal, kayak 6) Düzen, hile 7) Mısır yaprağı 8) Kesik ya da kırık boynuz 9) Eski ayakkabı 10) Düzen, al 11) Tüysüz genç, eşcinsel 12) Olgunlaşmamış karpuz, kavun 13) Zil 14) Yan (<https://sozluk.gov.tr/>).

Selek sözcüğünün TS'de anlamı şöyledir: 1) Cömert. TTAS'ta ise verilen anlamlar şunlardır: 1) Kulpsuz, yayvan çamaşır sepeti.2) **Küfe**.3) Eliaçık, cömert. 4) .Savurgan, tutumsuz, düzensiz. 5) **Aptal, budala**. 6) Tahtaboş, taraça 7) Eliaçık 8) Düşünce 9) Sırtta yüklenen yük (TS, 2011: 2062). Hasan Eren bu sözcüğün kökeninin bilinmediğini

söylemekle birlikte “Şelek” yerel ağızlarda ‘küfe’ olarak da geçer. < Erm. *şalak* ‘bag, load; back’ bilgisini vermiştir (<https://sozluk.gov.tr/>).

Ses denklığı için bulunan örnekler arasında en ilginç örneklerden birisi olan kelek-selek denklığında, hem farklı hem de ortak anlam tespit edilmiştir. Her iki sözcüğün de “aptal, salak” anlamında kullanılması, yine ortak olarak “küfe, sepet” anlamında kullanılması ilginçtir. Sırta yüklenen yük, arkada, geride olan” anlamları muhtemelen küfe sözcüğündeki ortaklığı doğurmuştur. Bu denklikte metaforlaşma göze çarpmaktadır. İkisinin de boş olması ile kafası boş şeklinde bir metaforlaşma görülmektedir. Bu anlam ortaklığı sözcüklerin temelde aynı olduklarını doğrulamaktadır.

Kavlamak ~ Savlamak

Kavlamak sözcüğünün TS’deki anlamı şöyledir:1) Kabarıp dökülmek, soyulmak (TS, 2011: 1357). TAS’taki anlamları şudur: 1) Tüyü dökülmek, derisi ve kabuğu soyulmak. 2) **Kovlamak; zemmetmek, gıybet etmek** (TAS, 1983: 130). Kovlamak şekline baktığımızda (koglamak,kogulamak) gammazlık etmek,münafıklık etmek anlamlarının verildiğini de görmekteyiz. (TAS, 1983: 145). TTAS’ta ise anlamları şöyledir: 1) Soyunmak. 2) **Söz getirip götürmek** (<https://sozluk.gov.tr/>).

Savlamak sözcüğünün anlamı ise TS’de şöyledir: 1) **İddia etmek** (TS, 2011: 2044). TAS’ta: 1) **Hikâye etmek, mesel irat etmek.** (TAS, 1983: 182). TTAS’ta 1) Başından savuşturmak, atlatmak 2) Kuruyan sığır derilerini eşit ende parçalara bölmek, dilimlemek (<https://sozluk.gov.tr/>). İki sözcüğün de laf getirmek, hikaye etmek anlamlarının aynı olduğu, ve buna bağlı olarak iki sözcüğün de ses değişmesi yaşadığı ve aynı sözcük oldukları tespit edilmiştir.

Kanmak ~ Sanmak

Kanmak sözcüğü TS’de şu anlamlara gelmektedir: 1) **Söylenilen sözün, anlatılan konunun doğruluğuna inanmak.** 2) **Tatlı sözlere aldanmak.** 3) Bir gereksinimini, bir isteğini yeteri kadar karşılamış olmak, doymak. 4) Yetinmek, iktifa etmek (TS, 2011: 1299). TAS’ta anlamı verilmemiştir. TTAS’ta ise şöyledir: 1) Su ve benzeri şeylere doymak (Malatya). 2) **Aldanmak, kanmak** (Artvin Yusufeli Uşum köyü) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sanmak sözcüğü TS’de şu anlamlardadır: 1) **Bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, zanneylemek** 2) **Gibi gelmek, farz etmek,** 3) **Bir şey veya kimsenin ... olduğunu düşünmek.** (TS, 2011: 2028). TAS’ta: 1) İstemek, dilemek. 2. Düşünmek, tasavvur etmek. 3. Kuşkulananmak, tereddüt etmek. (TAS, 1983: 180). TTAS’ta yine aynı anlam verilmiştir. 1) Sanmak(Diyarbakır, Erzurum) (<https://sozluk.gov.tr/>). İki sözcüğün de “öyle olduğunu düşünme” anlamları aynıdır. Anlamları sözcüklerin ses değişmesi yaşadığını kanıtlamaktadır.

Kı- ~ Sı-

1) Kırık ~ Sırık,

Kırık sözcüğü TS’de şu anlamlarda verilmiştir. 1) Kırılmış olan. 2) Tam nota göre düşük olan (not). 3) Saf renkten hafif uzaklaşmış. 4) Kırılmış bir şeyden ayrılan parça. 5) Kemiğin bir etki ile kırılması. 6) Bir şeyin kırılan yeri. 7) Kırıntı. 8) Melez. 9) Tavla oyununda oyun dışı bırakılan pul. 10) Gücenmiş, üzgün. 11) Kadının veya erkeğin

yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın. 12) Fay (TS, 2011: 1414-1415).

TAS'ta sözcüğün yalnızca “Çapkın” anlamı verilmiştir (TAS, 1983: 138). TTAS'ta ise anlamları şöyledir: 1) Eşek yavrusu, sıpa. (Balaç, Kavak *Vezirköprü -Samsun, Parak *Alucra, *Şebinkarahisar -Giresun, Hacıilyas *Koyulhisar -Sivas, Muğla. 2) Şıklığa özenen, gösteriş çabasındaki (Saray -Çankırı). 3) Kadının yasalara ve törelere aykırı olarak ilgi kurduğu erkek sevgili. (Bağlılı *Gelendost, *Eğridir ve köyleri, *Yalvaç -Isparta, Başpınar *Tefenni -Burdur, Çöplü *Çivril, Kösten *Honaz -Denizli, Narlıdere -İzmir, Kütahya, Eskişehir, *Gemerek -Sivas, Yozgat, Çelebi, Karabekir, *Keskin -Ankara, *Köşker -Kırşehir, Hisarcık, Tacin, *Develi, *Pınarbaşı -Kayseri, Bahçeli *Bor -Niğde, *Beyşehir, *Ermenek -Konya, *Çukurova -Adana, Navdalı *Mut, Tekeler *Silifke, *Anamur, *Mersin -İçel, *Elmalı ve Korkuteli çevresi -Antalya, *Lüleburgaz -Kırklareli. 4) Yolsuz birleşmelerde arabulucu erkek. (Kemaliye *Alaşehir -Manisa). 5) Cinsi sapık (*Beşiktaş -İstanbul). 6) Hafif, hoppa (*Milas -Muğla). 7) Ormandan açılmış tarla (Darıveren *Acıpayam -Denizli, *Ladik -Samsun, *Bayadı, Bolaman, Buhari -Ordu). 8) Döküntü, fena tütün (Darıveren *Acıpayam -Denizli). 9) Çıkmaz yol (Fili *Biga -Çanakkale). 10) **Döveni boyunduruğa bağlayan ucu çengelli ağaç.** (Erzincan). 11) Bir çeşit kılçıksız başaklı buğday (Erzurum). 12) Ufak kulaklı kara keçi (Veliköy -Rize). 13) Yol kesen. (Gaziantep). 14) Küçük çömlek (Samsun). 15) İbrik (*Bozüyük -Bilecik). 16) Ot, çalı biçmek için kullanılan küçük orak (Eleşkirt *Doğubeyazıt -Ağrı). 17) Yanılgı, kusur, suç (Maraş). 18) Su oluşu (Çilehane *Reşadiye -Tokat). 19) Ufalanmış pirinç (*Akyazı ve çevresi -Sakarya). 20) Kanı karışık, melez (Kalkıç -İzmir, Buğabağı -Çorum, Karaaptal *Ladik -Samsun, *Merzifon -Amasya, Gümüşhane, Erzincan, Sivas, Antalya, *Milas -Muğla). 21) Eşek yavrusu, sıpa (Gökdere *Akdağmadeni Yozgat) (<https://sozluk.gov.tr/>). Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde bu sözcüğünü kırık biçiminde olduğunu ağızlarda kırık şeklinde olduğunu söyler kırık sözcüğü için : ‘bir çeşit kılçıksız buğday’ Ağızlarda kırık olarak da geçer. < Erm k'rik ‘awnless wheat’ açıklamasını yapmıştır (1999: 245).

Sırık Sözcüğü TS'de 1) **Değnekten uzun ve kalınca ağaç** (TS, 2011: 2100). TAS'ta ve TTAS'ta anlamı bulunamayan sözcük için Hasan Eren şu açıklamayı yapmıştır : ‘**Değnekten uzun ve kalın ağaç**’ ~ Tkm sırık. - Kklp sırık. -Kzk sırık ‘çadır direği’. - Tat. sırgı. -Alt sırık. Altay Türkleri sıra biçimini de kullanırlar, -Kums *sırık*. Kumandılar sarık biçimini de kullanırlar. Sag *sırak*. Sagaylar ise sıra biçimini de kullanırlar. ~ Uyg sırık, Orta Türkçede sırık ‘çadır direği, sırık’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada da sırık biçimi kullanılır. Kökünü bilmiyoruz. O bakımdan çağdaş diyalektlerde kullanılan biçimler arasındaki ses farkları da açık olarak anlaşılıyor. Çağdaş Türk diyalektlerinde “sırığa” türlü adlar verilir: kuruk (Blk.); *kurık* (Nog.); *siydam* (Mad.); *kubu* (Şor.) *kumma*, (Şor), *soygü* (Şor), *söybe*, *söyge* (Şor), *sülgü* (Şor) gibi (Eren, 1999: 365). İki sözcüğün de çeşitli anlamları bulunmakla birlikte “ağaç” kavramının ortak olduğu ve k-s ses değişmesi yaşadığı görülmektedir.

2) Kırık ~ Sırık

Kırık sözcüğü TS'de şu anlamlarda verilmiştir. 1) **Kırılmış olan.** 2) Tam nota göre düşük olan (not). 3) Saf renkten hafif uzaklaşmış. 4) **Kırılmış bir şeyden ayrılan parça.** 5) **Kemiğin bir etki ile kırılması.** 6) **Bir şeyin kırılan yeri.** 7) Kırıntı. 8) Melez. 9) Tavla oyununda oyun dışı bırakılan pul. 10) Gücenmiş, üzgün. 11) Kadının veya erkeğin yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın. 12) Fay (TS, 2011: 1414-1415).

Sınık sözcüğü ise TS'de 1) **Kırık, çıkık** 2) Yenilmiş, bozguna uğramış (TS, 2011: 2096). TAS'ta sınık sözcüğünün sınık sözcüğüne yönlendirdiği görülmektedir. Sınık sözcüğü için: 1) **Kırık**. 2) Mağlup, yenik, bozguna uğramış anlamları verilmiştir.(TAS, 1983: 186) TTAS'ta verilen anlamlar ise şöyledir: 1) Sersem, budala (Çakır -Afyon, Kütahya). 2) **Kırık, çıkık** (Bursa, Ezine -Amasya, Şebinkarahisar -Giresun, Iğdır -Kars, Kemah -Erzincan, Van, Silvan -Diyarbakır, Urfa, Gaziantep, Maraş, Çiçekdağı -Kırşehir, Niğde, Konya, Antalya). 3) Kanıklık, göz tokluğu (Şabanözü, Polatlı -Ankara). 4) İyi yürekli, saf (Konya). 5) Utangaç (Türkşerefli, Haymana -Ankara). 6) Kırgın, dargın (Çelik, Besni -Adıyaman, Üçem,Balâ -Ankara). 7) Soluk, renksiz (Bergaz, Ezine -Çanakkale, İstanbul, Edirne, Hayrabolu -Tokat).8) Pamuk çekirdeği (Bademli -Konya). 9) Pamukta bozuk lifler (Mut -İçel).10) Yastık içine doldurulan pamuk, yün ya da bez (Eymir, Bozdoğan -Aydın).11) Derviş (Ünye -Ordu).12) İçi boş, çürük (Kadıköy -Denizli).13) Bozuk. (Bursa).14) İstekli (Gölcük -Muğla).15) İçi boş (Yalvaç-Isparta, Pınarlıbelen, Bodrum-Muğla), 16) Yarı kuru (Pınarlıbelen, Bodrum-Muğla) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sınık kelimesinin doğrudan “kırık” sözcüğüne yönlendirmesi aslında sözcüklerin aynı olduğunu ve k-s değişmesi yaşandığını göstermektedir. İki sözcüğün de “kırılmış, parçalanmış” anlamları sözcükleri ortak yapmaktadır.

3) **Kırmak ~ Sımak**

Kırmak sözcüğü TS'de şu anlamlara gelmektedir : 1) **Sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak**, 2) **İri parçalara ayırmak**. 3) Belirli bir biçimde katlamak, 4) Öldürmek, yok olmasına neden olmak, 5) Bir şeyin fiyatını azaltmak, indirmek, 6) Tavlada karşı oyuncunun pulunu oyun dışında bırakmak 7) **Vücut kemiklerinden birini parçalamak** 8) Tahılı iri ve kaba öğütmek. 9) Hareket durumundaki canlının veya taşıtın yönünü değiştirmek, çevirmek, döndürmek. 10) Dileğini kabul etmeyerek veya beklenmeyen bir davranış karşısında bırakarak gücendirmek, incitmek, 11) Yok etmek. 12) Gücünü, etkisini azaltmak. 13) Kaçmak, uzaklaşmak. 14) Değerinden düşük fiyata almak (TS, 2011: 1419). TAS'ta sözcük “Öldürmek, yok etmek, imha etmek, anlamındadır.(TAS,1983,s.138) TTAS'ta ise anlamları şöyledir: 1) İskambil oyununda koz kırmak (Trabzon), 2) Sıvışmak, uzaklaşmak (Trabzon) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sımak sözcüğünün TS'de anlamları şunlardır: 1) **Kırmak, bozmak**. 2) Yenmek, mağlup etmek (TS, 2011: 2095). TAS'ta; 1) **Kırmak**. 2) **Bozmak, nakzetmek**. 3) Yenmek, mağlup etmek, tenkil etmek. 4) Aşağı görmek. 5) Gereğini yapmamak, bertaraf etmek, reddetmek, hiçe saymak, kabul etmemek. 6) Yıkmak, harap etmek (TAS, 1983: 186).

TTAS'ta ise anlamları : 1) **Kırmak** (yumurta vb. için) (Niğde), 2) Bozmak (sözü, emri, yemini) (<https://sozluk.gov.tr/>). KBS'nde “*kır-*“ fiili “Kırmak, katletmek ve öldürmek” anlamında verilmiştir (Gülensoy, 2011: 510). Sı- fiili ET.'de ‘kırmak, sındırmak’ , OT.'de ‘kırmak, bozmak, yenmek, galebe etmek anlamlarındadır. DLT : sındı ‘makas’ ; sın- ‘kırılmak’, bozulmak, incimek’ ; sınık ‘kırılmış’ açıklamaları yapılmıştır (Gülensoy, 2011: 761). Sı- ve sın- fiili ayrı ayrı değerlendirilmiş ve sın- fiili için ‘kırılmak’ anlamının yanında, ET (Uyg.) sın-; sıyuk ‘kırıntı, enkaz’ < sı-k (FİYE) açıklaması yapılmıştır. Her iki sözcüğün de olumsuz olarak kullanılması ve özellikle kır-/sı- fiillerinin “bozmak, parçalamak” anlamlarında verilmesi aynı kelime olduklarını doğrulamaktadır.

4) Kıftu ~ Sındı

K'li şekilleri olmayan sözcük için s'li şekiller mevcuttur. Sındı sözcüğü TS'de ve TAS'ta "makas" anlamına gelmektedir (TS, 2011: 2095), (TAS, 1983:186). TTAS'ta yine aynı şekilde makas anlamına gelmekle birlikte buna ek olarak, "İnci" (Afşar, Pazarören, Pınarbaşı Kayseri) anlamına da gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>). Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde şu açıklamaları yapmıştır : 'makas' anlamına gelen sözcük Anadolu ağızlarında *sındu*, *sundu* ve *sindi* olarak da geçer. ~ Tkm. *sındı*, ~ OT (Oğuzca) *sındu*. Brockelmann -*du* ekiyle yapılmış türevler arasında saymakla yetinmiştir. Doerfer *sin-* 'zerbrechen' kökünden geldiğini açıklamış, -*du* (-*tu*) ekine ilişkin ilginç örnekler vermiştir. Clauson alıntı olasılığı üzerinde durmuştur. Kâşgarlı Mahmud'a göre Çiğiller makasa *kıftu* adını verirler. Bu ad çağdaş diyalektlerde *kıptı* olarak kalmıştır. Blk *kıptı*. -Şor, Sag. *kıptı*. -Yak. *kıptıy*. Buna karşılık, diyalektlerin büyük bir bölümünde makasa *kayçı* adı verilir: Az. *Gayçı*, Tkm. *Gayçı*, Alt., Tel. *kayçı*.- TatK. *Kayçı*, Bşk. *Kaysı*, Kklp. *kaysı*.Kzk. *Kaysı*, Krg.*kayçı*, Özb. *kayçı* (Eren, 1999: 364). Sözcüğün gelişiminin şu şekilde olduğunu düşünmekteyiz: Sı-n-du (Fiil kökü-Fiilden fiil yapım eki- Fiilden isim yapım eki)/ Kıftu: Kı-r-p-tu (Fiil kökü-Fiilden fiil yapım eki-Fiilden fiil yapım eki- Fiilden isim yapım eki). /t/ sesi düşmüştür, /p/ sesi /f/ sesine dönüşmüştür.

Kulak ~ Sulak

Kulak sözcüğünün TS'deki anlamları şunlardır: 1) Başın her iki yanında bulunan işitme organı. 2) Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü 3) Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri 4) Saban kulağı. 5) Duvar, baca, şömine vb. yerlerde kulağa benzer çıkıntı. 6)Telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu. 7) **Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri.** 8) Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği (TS, 2011: 1518). TAS'ta bulunamayan sözcüğün TTAS'ta anlamları şöyledir: 1) Sabanın toprağa giren kısmının iki tarafında bulunan ve toprağı yanlara dökmeye yarayan parça.(Oğuz *Acıpayam, Çöplü *Çivril -Denizli, Eymir *Bozdoğan -Aydın,*Susurluk, Yeniköy -Balıkesir,*Akyazı -Sakarya,-Bolu,Çorum, *Antakya -Hatay, *Bor -Niğde,*Çumra, *Ermenek -Konya,*Anamur -İçel,*Milas, Yerkesik -Muğla, Edirne, *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski -Kırkclareli, *Saray -Tekirdağ. 2) **Yağmur ve sel sularının toplandığı çukur, su yatakları, küçük dereler, arkların ya da göl ve dereden tarlaya alınan suyun ağızı, küçük vadi, iki yol arasında kalan toprak parçası, göllerin karaya giren sivri kısımları, tarlanın köşesi, dar yeri.** 3) Gücü sırgını koymaya yarayan dokuma aygıtının yan direkleri. 4) Köprünün iki yanındaki duvarlar, Makbuz (Kütahya-Çanakkale, Çayar -Çankırı vb.) 5) Oku boyunduruğa bağlayan kayış, kağı arabalarında iki oku boyunduruğa yakın yerde birbirine tutturulan sivri ağaç parçaları. 6) Telli müzik araçlarında akort vidası, burğu, 7) Koyun ve keçilerin butlarındaki açu biçiminde sinir. 8) Kenar. 9) Sarmısaklı yoğurt dökülerek yenilen bir hamur yemeği, mantı.10) Kolayca taşınması için çuvalın ağzının iki yanına yapılan tutma yeri, kulp.11) Çamlıklarda biten, yemeği yapılan bir çeşit ilkbahar bitkisi (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sulak sözcüğünün TS'deki anlamları şunlardır: 1) **Suyu olan, suyu bol (yer) 2) Kuşlar için su konulan küçük kap.** (TS,2011,s.2168) TAS'ta verilen anlamı ise şöyledir: **Su alınacak, su içilecek yer, suvat.** (TAS,1983,s.194) TTAS'taki anlamları şunlardır: 1) **Hayvan sürülerinin sulandığı yer.**(*Akkuş Ordu, Çepni *Gemerek, *Koyulhisar -Sivas, Adana,*Mut ve köyleri -İçel) 2) Süzgeçli tenek.3) Çeşme 4) **Buz**

tutan derede hayvanların su içmesi için açılan yer (<https://sozluk.gov.tr/>). KBS'nde sulak sözcüğü için 1) **Suyu olan, suyu bol.** 2) **Kuşlar için su konulan küçük kap, suluk.** OT.suwlag 'hayvan sulanacak yer, yalak (DLT) < su(w)+la-k (Gülensoy, 2011: 813) anlamları verilirken kulak sözcüğü için ; 'Başın her iki yanında bulunan işitme organı' ET.,ve OT.'de Kulak-Kulhak-Kulkak-Kulgak-Kulag < Kul- 'işitmek'+-gak/-kak, Bang bu sözcük için : kul 'uşak'+kak 'küçültme eki'= küçük kulak (Gülensoy, 2011: 565) açıklamasını vermiştir. Her iki sözcüğün de "su" ile olan ilişkisi her üç sözlükte de verildiği gibi, benzerlik oranını arttırmıştır. Bu da iki sözcüğün aynı olduğunu kanıtlamaktadır.

Kinik ~ Sinik

Türkçe Sözlükte "kinik" sözcüğünün anlamı verilmeksizin **sinik**" sözcüğüne yönlendirmektedir. Sinik sözcüğünün TS'deki anlamları ise şudur: 1) Sinmiş, yılmış, pusmuş 2) Sinizm taraftarı (kimse veya görüş), **kinik.** (TS, 2011: 2117) TTAS'ta ise : Çam ağacından yapılmış su testisi (Yerkesik -Muğla), Su almış, ıslak odun (Ula -Muğla) (<https://sozluk.gov.tr/>). Kinik sözcüğünün hali hazırda doğrudan sinik sözcüğüne yönlendirmesi, bu sözcüklerin aynı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kömbe ~ Söbe

Kömbe sözcüğünün TS'deki anlamı şöyledir: **Un, tuz ve yağ ile yoğrulan kızgın sacda veya fırında pişirilen ekmek** (TS, 2011: 1498). TTAS'ta verilen anlamları şöyledir: 1) **İki sac arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek.** (*Emirdağ -Afyon, Çandır *Sütçüler, *Yalvaç -Isparta, Söğüt, Honaz, Beylerli -Denizli, Sürez, Eymir, *Bozdoğan, Dallica *Nazilli -Aydın, Tokat, Bozan -Eskişehir, *İskilip-Çorum, Yeni Kırampa *Zile -Tokat, *Kelkit -Gümüşhane, *Kemah -Erzincan, *Arapkir -Malatya vb.). 2) **Fırında pişirilmiş şişkin, yuvarlak ekmek, Mayalı ekmek, Yağlı ekmek.** 3) Açılmış yufkaya patates, kavurma, soğanlı kıyma, haşhaş konularak yapılan sac ya da fırın ekmeği. 4) Süt, yağ ve şekerle yapılan bir çeşit çörek, kurabiye. 5) Tahin ve mısır unundan yapılan bir çeşit hafif tatlı, Baklava. 6) Geniş yüzlü ve dolgun vücutlu (kimse). 7) **Kızgın küle gömülerek pişirilen bir çeşit kalın ekmek.** 8) **Somun,** 9) Gömme, bir yemek. 10) **İki sac arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek** veya kıymalı, peynirli çörek (<https://sozluk.gov.tr/>).

Söbe sözcüğünün TS'deki anlamı şudur: 1) **Biçimi yumurta gibi olan, beyzi, oval** (TS, 2011: 2148). TAS'ta söbe sözcüğü söbek sözcüğüne yönlendirmektedir. Söbek sözcüğünün farklı şekilleri olan sobek, sobı sobıca, söbe, söbeke, söbeki, söbi, söbü, söbüce verilmiştir. Anlamı ise 1) Beyzi, yumurta biçiminde olarak verilmiştir (TAS, 1983: 191). TTAS'ta : **Yumurta biçimi, oval,** (Salda *Yeşilova -Burdur, Seyit *Çal, Tilkili *Tavas -Denizli, Eymir *Bozdoğan, Hacıbeyli *Nazilli -Aydın, *Bayındır -İzmir, Karaoğlan *Alaşehir -Manisa, *Gediz, Kalkan -Kütahya, *Düzce -Bolu, *Akyazı -Sakarya) (<https://sozluk.gov.tr/>). KBS'nde söbe, söbü sözcüğü için 'biçimi yumurta gibi olan, beyzi' = OT. Söbi, sobı 'uzun veya sivri nesne(yuvarlak olmayan)-subı'uzamak, incelmek, söbüleşmek'>sö(>ü,o)be(ü)+lek/lemeç/+len/+laki/+ldek/+n açıklamaları verilmiştir (Gülensoy, 2011: 803). Kömbe sözcüğü için '**İki sac arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek**' <ET.Köm-+-be(<-me)>KÖ(>o,u,ü)M(>n)-B(>p)E açıklamaları yapılmıştır (Gülensoy, 2011: 552). İki sözcüğün de ortak anlamı yuvarlak biçimde olan ve ekmek anlamlarına gelmesidir. Aralarında ses denkliği görülmesine ve anlamlarının bir kısmı aynı olmasına rağmen bu iki sözcüğe yine de şüpheyile yaklaşılmalıdır.

Kıska ~ Sıska

Kıska sözcüğü Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde şöyle açıklanmıştır: Yerel ağızlarda *ıska, iska, fisga, fisge, tıska, sıska* gibi birtakım biçimler de geçer. Ağızlarda **soğan tohumu** için de kullanılır. Kökeni karışıktır. Tietze'ye göre, Arapça *gizħ (*gizħ* 'arpacık soğanı' biçiminden alınmıştır. Buna karşılık Tzitzilis *ıska, fisga, fiska, gıska, gıska, isga, iska, kıska, kıska, kıska, sıska, sıska, usga, tıska* biçimlerinin Rumca $\dot{\iota}\sigma\kappa\alpha$ 'dan geldiğini yazmıştır. Tietze, *kıska* sözcüğünün yanında kullanılan *ıska* biçimini vermiş ancak *kıska*'nın başındaki *k*'nin düşmesi üzerinde durmamıştır. Tietze *tıska, sıska* gibi yan biçimlerini de açıklamamıştır. Tzitzilis de *ıska, iska* yanında *kıska* (~ *kıska, gıska*) biçimlerini saymış ancak o da *kıska* (~ *gıska*) biçiminin başındaki *k*'yi göz ardı etmiştir. Türkçede söz başındaki *k*'lerin ara sıra düştüğünü biliyoruz. Buna karşılık söz başında *k*-türediği seyrek olarak göze çarpar (Eren, 1999: 240).

Kıska sözcüğünün TS'deki anlamına baktığımızda "Arpacık soğanı" olarak karşımıza çıktığını görürüz (TS, 2011: 1424). TTAS'ta ise anlamları şunlardır: 1) **Arpacık soğanı** (Emirdağ -Afyon, *Zincirlikuyu -İstanbul, Çilehane *Reşadiye, *Niksar, *Zile-Tokat, -Trabzon, Gümüşhane, *Hozat -Tunceli, *Ağın -Elâzığ-Urfa, *Nizip -Gaziantep *Afşin ve köyleri -Maraş, *Reyhanlı ve Amik ovası Türkmenleri-Hatay *Divriği, *Gemerek, *Şarkışla ve köyleri -Sivas, -Ankara, *Zencidere, *Pınarbaşı -Kayseri *Mucur -Kırşehir, *Bor -Niğde, -Konya Araplar, *Kadirli, *Pozantı -Adana, *Mut ve köyleri -Çel vb... 2) **Soğanın iç bölümü**, 3) **Ufak kuru soğan** (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sıska sözcüğünün TS'deki anlamları şunlardır: 1) Çok zayıf ve kuru, kaknem, çelimsiz, arık, 2) Karın boşluğuna su dolmuş olan. TTAS'taki anlamı ise "**Soğan tohumudur**". (Gelendost -Isparta, Trabzon, Gare *Ardeşen -Rize, Şehli, Piraziz, *Tirebolu, Nefsiköseli *Görece -Giresun, Karaözü *Gemerek, Hacıilyas *Koyulhisar -Sivas (TS, 2011: 2103).

KBS'nde sıska sözcüğünün anlamlarından ikincisi "**soğan tohumu**" olarak verilmiştir. Bu madde doğrudan kıska sözcüğüne de yönlendirmektedir. Kıska sözcüğüne ise **tohumluk küçük soğan** anlamı verilirken, Tü. > Zaza. Kesha 'arpacık soğanı', Kürt. Kısbe <kıs- (/b/türemedir) +-e (<a) açıklaması yapılmıştır. Özellikle hepsinde ortak anlama sahip olan bu iki sözcüğün, k-s ses denkliği temelinde aynı sözcük oldukları tespit edilmiştir (Gülensoy, 2011: 773).

Kaba ~ Saba

Kaba sözcüğünün TS'deki anlamları şunlardır: 1) **Özensiz, gelişigüzel yapılmış, zevksiz, sakil, ince karşıtı**. 2) Taneleri iri. 3) **Terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse)**. 4) Hafif olduğu hâlde kalın veya hacimli. 5) Kuyruk sokumunun her iki yanındaki şişkin yer. 6) Terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü (TS, 2011: 1247). TAS'taki anlamı şudur : 1) Büyük, iri, kocaman (TAS, 1982: 121). TTAS'taki anlamları şöyledir: 1) Mağara. (*Pazar -Rize), 2) Dövülmek için harman yerinde koni biçiminde yığılan tahıl. 3) Ebegümece. 4) Kaplıca. 5) Toplu ve güçsüz kimse. 6) Koyunlara takılan büyük, yuvarlak çan. 7) Kabe (<https://sozluk.gov.tr/>).

Saba sözcüğünün anlamı bulunamamıştır. Ancak kaba saba ikilemesi olarak TS'de anlamına bakılırsa şöyledir: 1) **Görgüsü 2) Özensiz 3) Görgüsü bir biçimde** (TS, 2011: 1250). Bu sözcüğün ikileme olarak kullanımı anlamı pekiştirmek amaçlıdır. Aynı

anlamli kelimelerin kullanildiğı bir ikileme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da bize sözcüklerin ses değişimi yaşadığını ve aynı sözcük olduklarını gösteren bir örnektir.

K/Göynük ~ Sönük

Göynük kelimesi için Hasan Eren şunları söylemiştir: 1) 'yanık', 2) 'orman yakılarak açılan tarla'. Göynük, Göynükbelen, Göynükçukuru, Göynükler, Göynüklü, Göynükören gibi yer adlarında '**orman yakılarak açılan tarla**' olarak saklanmiştır. 'Yanmak' anlamına gelen göynüme'kten geldiği açıktır: göynü- + -k eki. Yanmak'tan gelen yan- + -ık sözcüğünde olduğu gibi (1999: 163). TS'de göynük sözcüğünün şu anlamları verilmiştir: 1) **Yanık, yanmış.** 2) Güneşte yanmış. 3) İyice olmuş (yemiş). 4) Acısı olan, elemli. 5) Orman yakılarak açılan tarla (TS, 2011: 976). TAS'ta verilen anlamları şöyledir: 1) Acı, **yanık, yanmış**, yanma, kızarmış, hicran, ızdırap, keder. 2) Hararet (TAS, 1983: 99).

TTAS'da verilen anlamları ise şöyledir: Az yanmış, ateş karşısında renk değiştirmiş kumaş.(Sofular *Eğridir, Yassıören *Senirkent -Isparta,*Görece -Giresun-Gaziantep İbrala *Karaman -Konya, Ferhenk *Anamur -İçel. 2) Üzüntüden ağlar duruma gelme. 3) **Orman sökülerek ya da yakılarak yapılan tarla.** 4) Bayır. 5) Bir şeyin yumuşaması, çürümesi hali. 6)Vücutta, darbeden meydana gelen iz, morluk.

Sönük sözcüğünün TS'deki anlamları şöyledir: 1) **Sönmiş olan** 2) Parlaklığı, hızı az veya azalmış olan, etkisiz, zayıf. 3) Göze çarpmayan, dikkat çekmeyen, silik (TS, 2011: 2150) TAS'ta ve TTAS'ta sözcük bulunamamıştır. İki sözcüğün de "sönmiş olan" ve "yanık" anlamlarının aynı olduğu görölmektedir. Dolayısıyla örnek k-s ses değişmesi yaşandığını doğrulamaktadır.

Kıkırdamak ~ Sakırdamak

Kıkırdamak sözcüğünün TS'deki anlamı : 1) Kıkır kıkır' diye ses çıkararak gülmek. 2) **Donacak kadar üşümek.** 3) **Soğuktan donmak.** 4) Ölmek (TS, 2011: 1406). Sözcüğün TTAS'taki anlamları şöyledir: 1) Ölmek. 2) **Soğuktan donmak.** 3) Kıkır kıkır gülmek.

Sakırdamak sözcüğünün TS'deki anlamı : **Korkudan veya soğuktan titremek'tir** (TS, 2011: 2013). TTAS'ta : 1) **Çok titremek** (Çöplü *Çivril, *Çal, Honaz, -Denizli,*Kandıra -Kocaeli, *Ünye -Ordu) anlamında verilmiştir. Her iki sözcüğün de "soğuktan donmak, üşümek" anlamlarının ortak olduğunu ve buna bağlı olarak aynı kelime olduklarını görmekteyiz.

Kel ~ Sel

Kel sözcüğü TS'de şu anlamlara gelmektedir. 1) **Sacı dökölmüş olan (kimse).** 2) **Çıplak** (doğa), yaprakları dökölmüş (bitki). 3) Gelişmemiş, cılız (bitki). 4) **İçinde az eşya bulunan** (TS, 2011: 1380). Tarama Sözlüğü'nde bulunamayan sözcük için TTAS'ta şu anlamlar verilmiştir: 1) Aşı kalemi (Bolu- Gaziler, Ilgaz, Saray -Çankırı, Konya). 2) Sebze fidesi (Bağıllı ,Gelendost -Isparta). 3) Tomurcuk (Niğde).4) Meyve ağaçlarının sürgünü (Yukarısölöz, Orhangazi -Bursa). 5) İyi büyömemiş meşe ve çalı fidanı (Çığrı , Dinar -Afyon).6) Ekine zarar veren, tarlalarda kendiliğinden çıkan yabani ağaç ve sürgünleri (Keçiborlu -Isparta, Gaziantep, Serik -Antalya). 7) Çirkin, fena, kötü (İğdecik, Sancaklıboz -Manisa, Karaman, Ermenek -Konya, Mersin, Mut, Silifke -İçel, Serik -Antalya). 8) Olmamış, ham meyve (Van). 9) Sıcak, kaynar (Nazimiye -Tunceli). 10) Yarım (ağırlık ölçüsü için)(Ereğli -Konya). 10) Erkek manda (Van). 11) Biçimsiz, zayıf hayvan ya da insan (Yanpar -İçel). 12) Bağda üzümlede görölen bir hastalık

(Gaziantep). 13) Mezar taşı (Bitlis).14) **Verimsiz toprak** (Maraş, Bor -Niğde, Yapıntı, Mut -İçel). 15) Hindi (Solaklar, Hediyeli, Kandıra, İzmit -Kocaeli).16) Hububat maddelerinin işe yaramayan kabuk kısmı (Çüngüş, Çermik Diyarbakır) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sel sözcüğü TS’de 1) Sürekli yağın yağmurdan veya eriyen kardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren taşkın su, su taşkını 2) Hareket hâlindeki büyük kalabalık, yığın 3. Etki ve iz bırakan güçlü durum veya davranış. 4) Yoğunluk anlamlarına gelmektedir (TS, 2011: 2060). Tarama sözlüğünde bulunamayan sözcük TTAS’ta şu anlamlara gelmektedir: 1) Kez (Burdur). 2) Salya, tükürük (Develi -Kayseri, Adana, Yozgat, Bünyan Kayseri, Bor Niğde). 3) Üstünde ekmek pişirilen sac (Erciş -Van, Ahlat -Bitlis, Bulanık-Muş).4) **Bir parça, az** (Burdur, Karıncak -Kırklareli). 5) Avuç içi (Sekiyaylası -İsparta) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde “sel” sözcüğü için şu açıklamayı yapmaktadır: Sürekli yağmurlardan veya eriyen karlardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren taşkın su ~ Az sel. -Tkm sil. -Krg sel. -Kklp sel. -Kzk sel. < Ar sayl. Farsçaya da sayl ‘water flowing, a torrent, flood, flux’ olarak geçmiştir. O açıdan Türk diyalektlerine Farsça yoluyla geçtiği anlaşılıyor (1999: 360). Kel ve sel sözcüklerinin TTAS’taki anlamlarından olan “verimsiz, az, bir parça” anlamları iki sözcüğün de aynı olduğunu düşündürmektedir.

Kor ~ Sor

Kor sözcüğü TS’de; 1) **İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası**. 2) Büyük acı, üzüntü, sıkıntı, dert. 3) Kırmızı renkli anlamlarına gelmektedir (TS, 2011:1481). TAS’ta; 1) Duvar taşlarında bir sıra, dizi anlamına gelmektedir (TAS, 1983: 144). TTAS’ta ise kor sözcüğü;1) Sıra, dizi, altın dizisi (Malatya, Urfa,Gaziantep, Andınn -Maraş ve çevresi, Palha, Divriği -Sivas, Antakya -Hatay). 2) Yapıca aynı boyda taşlardan yan yana dizilerek yapılan bir sıra (Lapseki -Çanakkale, Diyarbakır, Malatya, Urfa, Gaziantep, Afşin, -Maraş ve çevresi, Palha *Divriği -Sivas, Antakya -Hatay). 3) Biçilmiş ekin demetlerinin yığın yapmak için kümelenebilir durumu (Merzifon ve köyleri -Amasya, İsgöbü -Kayseri). 4) **Odun yığını** (Çığırı *Dinar -Afyon, Burdur). 5) Eşyayı üst üste koyarak yapılan düzgün yığın (Topaç -Yozgat). 6) Satır (Gâvurdağı *Osmaniye -Adana).7) Katır çanı (-Kastamonu, Bayadı -Ordu, Pazar Kızılcahamam -Ankara). 8) Köpeklerin boynuna takılan çingirak(Vakfikebir -Trabzon, Nallıhan -Ankara). 9) Dere (Erzurum ve çevresi). 10) Tahıllarda görülen sürme hastalığı (Hozat -Tunceli). 11) Sin, gömüt (Bahadırlı ,Bayramiç -Çanakkale, Çakır, Şebinkarahisar -Giresun, Erzurum, Erzincan, Sivas).12) Kör (Elazığ, Urfa, Kırşehir vb.).13) Kağnı (Boyalı, Sarıkamış Kars). 14) Yapıda aynı boyda taş ya da tuğlaların yan yana konulmasıyla oluşan sıra, dizi (Çorum). 15) Kör; kapalı; çıkmaz (Erzurum, Diyarbakır) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde “kor” sözcüğü için şu açıklamayı yapmıştır : Kor **‘iyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası’** ~ Az. gor. -Tkm gōr ‘ateş durumuna gelmiş kömür parçası’. -Kırg. kor ‘kōz’. -Özb. kor. Çağdaş diyalektlerde ‘kor’ olarak koz biçiminin kullanıldığı göze çarpıyor. Örn. Karakalpakçada ‘kor’ olarak koz biçimi kullanılır. Altayca, Teleütçe, Şorca gibi diyalektlerde de kos biçimi geçer. Türkçe kor ile koz arasındaki benzerlik düşündürücüdür. Bilimsel yayınlarda bu biçimlerin sıklıkla birleştirildiğini görüyoruz (1999: 252).

Sor sözcüğü TS’de ve Tarama sözlüğü’nde bulunamazken, TTAS’ta şu anlamlara gelmektedir: 1) **Ağacın odun tabakası** (Söğüt -Denizli), 2) Çayır biçilirken sırayla toplanan ot bağlamları (Ordu) (<https://sozluk.gov.tr/>). Her iki sözcüğün de farklı anlamları olmakla birlikte “odun parçası” anlamına gelen anlamları bizi iki sözcüğün aynı olabileceği düşüncesine itmiştir.

Kapılmak ~ Sapılmak

Kapılmak sözcüğü TS’de: 1) Kapma işine konu olmak. 2) Sürüklenmek. 3) Birine güvenip boş bulunarak aldanmak. 4) Bir kimseye tutulmak, bağlanmak, aşırı sevgi duymak. 5) Bir şeyin veya kimsenin güçlü etkisinde kalmak anlamlarına gelmektedir (TS, 2011: 1308). TAS’ta sözcük; 1) Müncezip olmak, kendini kaptırmak anlamındadır (TAS, 1983: 125).

Sapılmak sözcüğü TS’de 1) Sapma işi yapılmak anlamında verilmiştir. TAS’ta ilginç bir şekilde sapılmak sözcüğü kapılmak sözcüğüne yönlendirmektedir (TAS, 1983: 180). Bu da sözcüklerin ses değişimi yaşadığını ve aynı sözcük olduklarını göstermektedir.

Karmak ~ Sarmak

Karmak sözcüğü TS’de: 1) **Karıştırmak, birbirine katmak**, 2) Toz durumundaki bir şeyi sıvı ile karıştırarak çamur veya hamur durumuna getirmek (TS, 2011: 1333). TAS’ta 1) Su, önündeki set dolasıyla birikip kabarmak. 2) Kararmak, bulanmak, 3) **Karıştırmak, katmak, birleştirmek, mezcetmek** (TAS, 1983: 128). TTAS’ta; 1) Hayvanların çiftleşmesi (Afyon). 2) Bentin ya da arkin suyu çoğalmak, taşmak (Kaklıç, Menemen -İzmir, Kandıra -Kocaeli, Gaziantep, Çubuk, Polatlı -Ankara, Zencidere -Kayseri, Avanos -Nevşehir, Bor -Niğde). 3) Olta (Sinop). 4) Eskimek (İzmir). 5) Hastalık bulaşmak (İnegöl -Bursa).6) Bıkmak (Lapseki -Çanakkale).7) Birisinin arkasından kötü konuşmak (Kilis -Gaziantep, Alacahan, Kangal -Sivas), Doymak, bıkmak (Uşak). 8) Daha ağır hastalığa çevirmek (Bölce ağaç, Manyas Balıkesir) (<https://sozluk.gov.tr/>).

Sarmak TS’de 1) **Çevresini çevirmek, çepeçevre dolanmak, çevrelemek**. 2) **Kuşatmak, çevirmek, ihata etmek**, 3) Dolayında yer almak. 4)Yayılp etkisi altına almak, kaplamak, 5) Örtmek, 6) **Kucaklamak**. 7) Yumak yapmak. 8) Şerit, ip vb. şeylerin dolaşması. 9) Kâğıt veya bir bitki yaprağıyla dürmek. 10) Sarılıp turmanmak. 11) Bir şeyi başka bir şeyin içine koyup onunla kaplamak 12) Taşıtı turmandırmak, yükseğe doğru çıkmak.13) Saldırmak, hücum etmek, 14) Bir görev veya işin yerine getirilmesini başkasına yüklemek. 15) Sözle saldırmak, tedirgin etmek, 16) Hoşuna gitmek, zevkini okşamak (TS, 2011: 2039).

TAS’ta “**Sarılmak, kucaklamak**” anlamında verilmiştir (TAS, 1983: 181). TTAS’ta 1) Köpek havlaması, saldırmak (Mut -İçel, Elmalı, Finike -Antalya). 2) Değnekle, sopayla dövmek (Mut -İçel). 3) Değirmen arklarındaki suyu tahtalarla öbür yana geçirmek (Kurşunlu- Çankırı). 4) Yükleme (Akçakoca -Bolu). 5)Tırmanmak (Akçakoca -Bolu). 6) Yükleme (Eşme Uşak). 7) Köpek vb. hayvan saldırması (Tosmurlu, Hurma, Arkarası , Silifke İçel).8) **Sarmak, kuşatmak** (Doğu Trakya). 9) Hoşa gitmek, hoş gelmek (Rize). 10) Sermek, yaymak, Serpmek (Artvin Yusufeli Uşhum köyü). 11) **Dolanmak, sarmak, Kucaklamak** (Artvin Yusufeli Uşhum köyü) (<https://sozluk.gov.tr/>).

a) Karmaşık ~ Sarmaşık

Karmaşık sözcüğü yalnızca TS’de bulunmuştur. Anlamı şöyledir: 1) **İçinde aynı cinsten birçok öge bulunan, birbirine az çok aykırı birçok şeyden oluşan, mudil**. 2)

Çözeltilerde kendisini oluşturan parçalara iki yönlü olarak ayrışan (iyon veya birleşik), kompleks. 3) Üstün teknolojisi olan, sofistike. 4) Öğelerinin veya gerekli işlemlerin sayısının çokluğu, çeşitliliği yüzünden anlaşılması, yapılması güç olan, komplike. 5) Anlaşılması güç olan (durum), sofistike (TS, 2011: 1334). Sarmaşık sözcüğü de yalnızca TS’de bulunmuşur anlamı şöyledir: Sarmaşıkçillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki (TS, 2011: 2039). Sözlükteki anlamları birebir verilmemekle birlikte karma sözcüğünün karıştırmak ve birbirine katmak anlamları karmaşık sözcüğünü de doğurmuşur. Sarmaşık sözcüğünde de aynı durum söz konusudur. Sarmak fiili çevresini dolanmak, kuşatmak anlamlarındadır.

Kay ~ Say

Kay sözcüğü TS’de 1) **Yağmur, yaz yağmuru** anlamındadır (TS, 2011: 1360). TAS’ta verilen anlamlar şöyledir: 1) **Yağmur, sağanak, bora.** 2) **Yağmur, yaz yağmuru.** (Bergama -İzmir, Tokat -Eskişehir, Yalıköy, Bolaman -Ordu) 3) Nem (Konya). 4) Yağmurdan önce esen şiddetli yel (Lapseki -Çanakkale). 5) Fırtına (Çorum) (TAS, 1983: 131).

Hasan Eren bu sözcük için şunları söylemiştir: Yağmur, yaz yağmuru’ yerel ağızlarda kay ‘yağmurdan önce esen şiddetli yel’ olarak da geçer. ~ Tkm. gay ‘kar fırtınası’. Orta Türkçede kâd ‘kar fırtınası, tipi’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada da ‘kay’ biçimi kullanılır. Eski ve yeni diyalektlerde kullanılan biçimlerin tanıklığına göre Ana Türkçe *kad biçiminden geldiği anlaşılıyor. Ana Türkçe -d’ nin çağdaş diyalektlerde -y’ye çevrilmesi eski bir kuraldır. Gabain’e göre Eski Türkçede -d yaşayan bir ek sayılmaz. Brockelmann’a göre kâd ‘kar fırtınası’ olarak kar’dan (ka-r) ayrılamaz. Ligeti de bu görüşleri olduğu gibi benimsemiştir (Eren, 1999: 220).

Say Sözüğü TS’de şu anlamlarda verilmiştir: Düz, ince, yassı taş (TS, 2011: 2046). TAS’ta: 1) Cilalı, parlak. 2) Dibi yere gömülü kaygan kaya (TAS, 1983: 182). TTAS’ta verilen anlamları ise şöyledir: 1) Düz, tabaka biçiminde ince, yassı taş. (Isparta, Sinop, Samsun, Fakıkcıncılığı -Amasya, Giresun, *Bayburt -Gümüşhane, *Arapkir -Malatya, *Andırın -Maraş, *Antakya -Hatay, Vazıldan *Divriği, Çepni *Gemerek -Sivas, *Mucur -Kırşehir, *Develi, *Pınarbaşı -Kayseri, Nevşehir, Zıvarık, Afşarköyü *Hadım, *Bozkır, *Ermenek -Konya, Bostanlar *Osmaniye, *Bahçe -Adana, Buluklu *Mut -İçel, Antalya. 2) İri, büyük kaya. (Aksaray -İstanbul, Bektaş *Kangal -Sivas, Aşağı Hadım *Hadım -Konya, Adana.3) Dik kayalık, taşlık yer. (Ayvah *Eğridir -Isparta, Izgın *Elbistan, Emirli -Maraş, Erkilet -Kayseri). 4) Ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak (Eğridir -Isparta, Sinop, Samsun, Bayadı *Perşembe -Ordu, *Vakfikebir -Trabzon, *Elbistan -Maraş, Çıkrıkçı, maden -Yozgat, *Bor -Niğde). 5) Tarla sürerken ayrılan eni dar, boyu uzun evlek (Çığrı *Dinar -Afyon bereketli *Tavas, Gönen -Isparta, karamanlı *Tefenni -Burdur, Söğüt, Honaz -Denizli, Aslıhan -Balıkesir, Evreşe *Gelibolu -Çanakkale, Dont, Karacahisar *Milas, *Ula -Muğla). 6) Kır, düz olmayan yerler (Alucra -Giresun Sivas). 7) Alçı taşı (Adana). 8) Çay kıyılarında giysi yıkanan kulübe (Edirne).9) Akarsu kıyılarında, üstünde giysi yıkanan büyük, düz taş(Kaşoba *Karaisalı -Adana). 10) Arkadaş (Ezine köyleri -Çanakkale). 11) **Su kaynağı, pınar** (İspir -Erzurum). 12) Elçi(Kale *Tavas -Denizli, *Finike -Antalya). 13) Elçi (Kale *Tavas -Denizli, *Finike -Antalya). 14) Koku(Balkanda *Beyşehir -Konya). 15) Düz, yassı büyük taş (Hırmanlı *Gülнар, Namrun *Tarsus, Uzuncaburç, Çaleyik *Silifke İçel). 16) Kaya (Antakya Hatay). 17) Kayalık yar, uçurum(Sütçüler Isparta). 18) Dağ (Malatya). 19) Ekime elverişsiz, altı taş alan(Bünyan Kayseri). 20) İnce uzun tarla

(Darıveren *Acıpayam Denizli). 21) Tarlanın eğimine göre ayrılan büyük evlek (Eldirek *Fethiye Muğla). 22) Sığ, derin olmayan (Çilehane *Reşadiye Tokat). 23) Dağ yamaçlarındaki taşlı, çakıllı arazi (Kırşehir). 24) Dağ yamaçlarındaki taşlı, çakıllı arazi (Kırşehir). 25) Ekime elverişsiz toprak (Ordu) (<https://sozluk.gov.tr/>). Sözcüklerin su ile ilişkili anlamları olduğu ve ses değişmesi yaşayarak aynı oldukları tespit edilmiştir.

Küpürmek ~ Süpürmek

Küpürmek sözcüğü TS'de ve TAS'ta bulunamamıştır. TTAS'ta: 1) **Saman, toprak, tahıl vb. şeyleri el ya da kürekle itelemek** (Civanyaylağı *Mersin -İçel) anlamında verilmiştir (<https://sozluk.gov.tr/>).

Süpürmek sözcüğünün TS'de verilen anlamları şöyledir: 1) **Bir şeyin, bir yerin üstündeki çer çöp, toz toprak vb. şeyleri süpürge, fırça veya başka bir araçla toplamak, temizlemek.** 2) Çıkarıp atmak, kovmak. 3) Tüketmek, bitirmek (TS, 2011: 2182). TAS'ta anlamı tespit edilemezken, TTAS'ta verilen anlamlar şöyledir: 1) Kaçmak (Fırıs göçmenleri-Maraş). 2) Silmek (Şehli -Giresun-Trabzon). 3) Köpek koyun sürüsünü toparlayıp sürmek (Erzincan) (<https://sozluk.gov.tr/>). Hasan Eren'in sözlüğünde küpür sözcüğü fiil olarak değil isim olarak bulunmuş ve küpür sözcüğü gübür sözcüğü ile aynı anlamda görülmüştür. Gübür sözcüğü için şu açıklama yapılmıştır: “gübre yerel ağızlarda ‘süprüntü, çöp’ anlamında da kullanılır. Ağızlarda güpür, küpür olarak da geçer. Dilimizde daha çok ‘gübre’ adı kullanılır” (1999: 165). Her iki şekilde de sözcüklerin bir araç vasıtasıyla bir şeyleri itelemek anlamlarının ortak olduğunu ve ses değişmesi yaşadığını görmekteyiz.

Kara ~ Sara

Kara sözcüğü TS'de; 1) Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak. 2) **En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı.** 3) Bu renkte olan. 4) Esmer. 5) Kötü, uğursuz, sıkıntılı, 6) Yüz kızartıcı durum, leke. 7) İftira anlamlarına gelmektedir (TS, 2011: 1313). TAS'ta: 1) Ayıp. 2) Zenci, Suç (Samsun, Ünye -Ordu). 3) İftira, Leke (Gelendost -Isparta, Alaeddin *Acıpayam -Denizli, Tire -İzmir, Tokat -Eskişehir, Merzifon -Amasya, Ortaköy, Şarkışla -Sivas, Bor -Niğde, Ermenek -Konya), Gece bekçisi, Jandarma (Çorum). 4) Anahtar (Konya). 5) **Kara, siyah** (Diyarbakır Ağzı). 6) Etin sık kısmı, Zenci (Urfa Merkez Ağzı). 7) Su içinde toprak parçası (Malatya). 8) Kara kış: kara kış, zemheri// kara kuru: zayıf, çelimsiz (Artvin Yusufeli Uşhum köyü) (TAS, 1983: 125).

Hasan Eren kara sözcüğü için şu açıklamayı yapmıştır : Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak'. Kahane-Tietze, Doerfer gibi yazarlara göre Arapçadan alınmıştır (<Ar qārra). Kononov kara'nın bu anlamda belli başlı bütün Türk diyalektlerinde kullanıldığını göz önüne alarak bu görüşe katılmamıştır. Kormuşin de kara'yı 'toprak' olarak en koyu renge verilen kara adından ayırmamış ancak Moğolcada qara'nın 'toprak' olarak geçmediğini belirtmiştir (1999: 210).

Sara sözcüğü TS'de: Zaman zaman kendini kaybederek olduğu yere düşme, vücutta şiddetli çırpınmalar ve ağız köpürmesi ile ortaya çıkan bir sinir hastalığı, tutarık, tutarak, tutarga, yilbik, epilepsi anlamına gelmektedir (TS, 2011: 2033). Sözcüğün TAS'ta anlamı bulunamamıştır. Bizim ses denkliği için kullanacağımız anlamlar TTAS'ta mevcuttur. 1) **Kuytu, karanlık, güneşsiz yer** (Akpınar -Ordu), 2) Atlarda nezle hastalığı (Afşin -Maraş), 3) Sarı (Güney-Batı Anadolu).

Kara sözcüğünün anlamları arasında özel olarak “gölge, kuytu, karanlık vb.” anlamlar olmamakla birlikte genel çerçevede kara sözcüğünün bu anlamları bünyesinde

taşıdığı bilinmektedir. Ancak yine de şüpheyle yaklaşılabilir. Her iki sözcüğün de “güneşsiz yer, gölge anlamları sözcüklerin aynı olduğunu düşündürmüştür.

SONUÇ

1. Bu makalede ortaya konan “k~s” ses denkliği, Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü ve Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü esas alınarak oluşturulmuştur. Örneklerde denkliğin en fazla ağızlardaki anlamlarıyla uyumlu olduğu görülmüştür.

2. Makalede toplamda 20 (ana örneklere bağlı olarak gelişmiş olan 25) örnek incelenmiştir. Bu örneklerin k’li ve s’li biçimlerinin Türk lehçelerinde hala yaşadığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak yabancı dillerdeki denklikler de ilgi çekici biçimde tutarlıdır. Lehçeler arasındaki farklılıklar Türk dili tarihinin ses değişimleri (düşme, daralma, genişleme vb.) ses olaylarından kaynaklanmaktadır.

3. Aralarında ses denkliği kurulan kelimelerin doğrudan bulduğumuz denklik için kanıt olduğu örnekler mevcuttur. “Kinik” sözcüğünün “sinik” sözcüğünü, “sapılmak” sözcüğünün “kapılmak” sözcüğünü referans gösterdiği örnekler gibi.

4. Örneklerdeki ses denkliği sözcüklerin ses, biçim ve anlam bakımından paralelliğine göre belirlenmiştir. Bazı örneklerde denkliğin birden fazla anlamıyla denkliği doğruladığı görülmüştür. Kelek-selek örneğinde sözcüğün hem “aptal” hem de “sepet” anlamını karşılaması gibi. Ses değişikliğine uğramış sözcüklerin metaforlaşma süreçleri de aynı şekilde gerçekleşmiştir.

5. Bazı örneklerde kelime başı ve kelime içi ünsüz değişimleri olmakla birlikte aralarındaki anlam bağının kopmadığı, ağızlarda farklı şekillerinin görüldüğü tespit edilmiştir. Kırık-Sınık-Sırık örneğinde olduğu gibi.

6. Makalede örnek sayısı az olduğu için belirtilmeyen ancak gözden de kaçmayan bir durum tespit edilmiştir. Bu da /k/ ve /s/ sesleri arasında bir zıtlık olabileceği düşüncesidir. Kemiz sözcüğünün “sıska, cılız” anlamında kullanılırken, Semiz sözcüğünün “şişman” anlamına gelmesi ve buna ek olarak Çuvaşça “samir” sözcüğünün ‘yağlı, şişman’ anlamında olması. Kak sözcüğünün anlamlarından birinin” zayıf ve kuru kimse, beceriksiz” iken Sak sözcüğünün anlamlarından birinin “uyanık, gözü açık, ihtiyatlı” olarak verilmesi aralarında bir zıtlık olabileceğini göstermektedir. Kuru ve sulu sözcüklerinin de anlamları itibariyle aralarında bir zıtlık olduğu görülmektedir. Bu örnekteki zıtlığın /k/~s/ ve /r/~l/ değişimi sonucu olduğunu düşünmekteyiz. Aynı şekilde Kırt ve Sert sözcükleri arasında da bir zıtlık tespit edilmiştir. Kırt sözcüğünün anlamlarından biri “Gevrek, az sert ve çabuk kırılan”dır. Sert sözcüğünün anlamı ise tam tersine “Çizilmesi, kırılması, buruşması, kesilmesi veya çiğnenmesi güç olan, pek, katı, yumuşak karşıtı”dır. Bu sözcükler arasında da bir zıtlık olduğu görülmektedir.

Kısaltmalar :

Alm. : Almanca

Alt.: Altay Türkçesi

Arap.: Arapça

ATü.: Ana Türkçe

Az.: Azerbaycan Türkçesi

Blk.: Balkan ağızları

Bşk.: Başkurt Türkçesi

Çuv.T. : Çuvaş Türkçesi

DLT. : Divanü Lügati’t Türk

Erm.: Ermenice

ET.: Eski Türkçe

Fars. : Farsça
Fin.: Fince
KBS. : Köken Bilgisi Sözlüğü
Kklp.: KaraKalpak Türkçesi
Krg. : Kırgızca
Kr. Korece
Kumd.:Kumandıca
Kzk.: Kazak Türkçesi
OT.: Orta Türkçe
Özb. T. : Özbek Türkçesi
Rus.: Rusça
Sag.: Sagay Türkçesi
Şor.: Şor Türkçesi
TAS. : Tarama Sözlüğü
Tat.: Tatarca
TatK.: Kırım Tatarcası
Tel.:Teleüt Türkçesi
Tkm.: Türkmen Türkçesi
TS. : Türkçe Sözlük
TT. :Türkiye Türkçesi
TTAS.: Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü
Uyg.: Uygur Türkçesi
Yak.: Yakut Türkçesi
Zaza.: Zazaca

Kaynakça

- Açık Öz, G. (2017). *Dil Akrabalığı ve Altay Dillerinin Akrabalığı Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Gökçen, F. (2015). *Genetik Dilbilime Giriş Altay Dilleri Sorunu*. Ankara: Sonçağ yayıncılık.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karatay, O. (2010). Büyük Kelimesinin Kökeni ve Medlerin Dili Hakkında. *Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, I. Türkiyat araştırmaları Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005* içinde (463-468. ss.). Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Poppe, N. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*. (Çev. Z. Kaymaz). İstanbul.
- Şengül, F. (2008). Homeros'a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi. *Karadeniz Araştırmaları*, 5(17), 33-42.
- Tekin, T. (2013). *Makaleler I Altayistik*. (Hzl. E. Yılmaz ve N. Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü (TTAS)*. Erişim adresi <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 19.07.2021).
- Yalçın, S. K. (2018). Su Sözcüğünün Etimolojisi ve Su ile İlişkilendirilen Farklı Sözcüklere Yönelik Ortak Kök Arayışı. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (C. 2., 1486-1498. ss.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983). Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yükılmaz A. (2020). Alt ~ Aşağı ~ Ast Sözlere Dâir. *Türkbilgi*, 39, 59-70.

ORTA ASYA TEFSİRİNİN SÖZ VARLIĞINDA SORUNLU BAZI KELİMELEK ÜZERİNE NOTLAR

Saidbek BOLTABAYEV*

Öz: İlk dönem İslamî eserler arasında iki Kur'an tefsiri bilinmektedir. Bunlardan biri Anonim Tefsir adıyla da tanınan Orta Asya Tefsiridir. Hem satır-arası tercüme hem tefsir özelliği gösteren bu eser Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirleri arasında bilim dünyasına ilk tanıtılan nüsha olup birçok çalışmaya konu olmuştur. Satır-arası tercüme kısmının Karahanlı Türkçesi, hikâye ve açıklamaların bulunduğu tefsir kısmının Harezmi, yer yer Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren bu eser tarihî Türkçe kaynaklar arasında özellikle dili ve söz varlığı bakımından müstesna yere sahiptir. Bu yazı Orta Asya Tefsirinde geçen beş kelime üzerine hazırlanmıştır. İlk olarak özgün şeklinin "çavşa-" olduğunu düşündüğümüz *jülün*, ardından "tegiş", "ançak", "anuçam", "kıрмаç" kelimelerinin üzerinde durulmuş, farklı dönem ve eserlerdeki şekilleri dikeate alınarak etimolojileri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kur'an, Tercüme, Tefsir, Söz Varlığı, Etimoloji

Notes on Some Problematic Words in the Vocabulary of Central Asian Tafsir

Abstract: Among the early Islamic works, two tafsirs of the Qur'an are known. One of them is the Central Asian Tafsir, also known as Anonymous Tafsir. This tafsir, which has the characteristics of both interlinear translation and tafsir, is the first copy introduced to the scientific world among Qur'an translations and exegeses in Turkic, and has been the subject of many studies. This tafsir, which shows the characteristics of Karakhanid Turkic for the interlinear translation part, Khwarezmian Turkic for the tafsir part with the stories and explanations, and sometimes features of Chaghatai Turkic, has an exceptional place among historical Turkic sources, especially in terms of language and vocabulary. This article is based on five words in Central Asian Tafsir. First, the verb, which we think is the original form of "çavşa-", then the words "tegiş", "ançak", "anuçam", "kıрмаç" are examined, and their etymologies were made by considering their forms in different periods and works.

Keywords: Karakhanid Turkic, Khwarezmian Turkic, Qur'an, Translation, Tafsir, Vocabulary, Etymology

Giriş

Türkler tarih boyunca inandıkları dinlerin kutsal kitaplarına özel önem vermişlerdir. Sonradan tanıştıkları dinlerin kutsal kitaplarını, dinî içerikli kaynaklarını kendi dillerine çevirmişler, daha sonra yabancı dillerde veya kendi dillerinde dinî eserleri telif etmeye başlamışlardır. 9. yüzyılda ilk başta İdil Bulgarları arasında İslamiyet yayılmaya başlamış ise de 10. yüzyıldan sonra Karahanlılarla beraber Türklerin önemli bir kısmı Müslüman olmuşlardı. Buna bağlı olarak Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesine ihtiyaç doğmuştur. Türklerin kitleler hâlinde Müslüman oldukları bu çağda bir yandan Kur'an'ın ilk resmî çevirisıyla ilgili girişimler Samanî hükümdarı Mansur bin Nuh'un (961-976) emriyle yapıyordu. Orta Asya ve Horasanlı âlimlerin Kur'an'ın tercüme edilebileceği

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: sboltabayev@karabuk.edu.tr / ORCID ID: 0000-0002-5200-5845.

hususundaki ortak fetvasından sonra Taberî'nin tefsiri esas alınarak muhtasar bir şekilde Farsça Kur'an tercümesi hazırlanmıştır.

Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi Zeki Velidi Togan (1959-1960: 135) ve Şinasi Tekin'in (1992: 13) kaydettiğine göre Farsça tercüme ile aynı dönemde, hatta Farsça tercüme ile aynı anda yapılmıştır. Mansur bin Nuh'un emriyle toplanan tercüme heyeti arasında bulunan ve Türk şehirlerinden gelen İspicab ve Ferganalı âlimler bunun delili olarak gösterilmektedir.

Bazılarının istinsah tarihleri sonraki dönemlere ait ise de Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada; Manchester Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar 25-38 numarada; Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesinde 2008 numarada; Rusya Bilimler Akademisi Şark El Yazmaları Enstitüsünde CA197 numarada (eski numarası 332ca); Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada; Meşhed Astan-i Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007, 2229 ve 293 numarada kayıtlı olan nüshalar ilk Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirleri olarak önem arz etmektedir. Bu nüshaların üzerinde metin, tıpkıbasım, sözlük, gramer, söz varlığı, tanıtmaya, karşılaştırma gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bibliyografyası ilk önce Sağol (1997), daha sonra Şimşek (2018) tarafından yapılmıştır. Gülden Sağol 107 çalışmayı kısa izahlarla kronolojik olarak sıralarken, Şimşek 181 çalışmanın künyesini vererek tasnif etmiştir. Ancak 2018'den sonra da nüshalar üzerinde çeşitli çalışmalar yayımlanmıştır.

Orta Asya Tefsiri ve Üzerinde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış

Zeki Velidi Togan'ın bilimsel araştırmalar yapmak üzere Türkistan'a yaptığı seferlerin birinde 1914 yılında günümüz Özbekistan'ının Karşı şehrinde bulunarak St. Petersburg'a o zamanki adıyla Asya Halkları Müzesine verilen, bugün aynı şehirde Rusya Bilimler Akademisi Şark El Yazmaları Enstitüsünde CA197 numara altında kayıtlı Türkçe Kur'an tefsiri bilim dünyasında *Anonim Tefsir* veya *Orta Asya Tefsiri* (=OAT) adıyla meşhurdur. Toplam 147 varaktan ibaret olup Kehf suresinin 4. ayeti ile başlamaktadır. Arada bazı surelerin yanı sıra sayfalarda da eksiklik vardır. Satır-arası tercümenin yanı sıra sure sonlarında (49. sureden itibaren ise ayetler sonrasında) tefsirli açıklama ve hikâyeler bulundurduğundan Türkçe ilk tefsir olarak kabul edilir.

Türkçe Kur'an tercümelemleri arasında ilk tanıtılan, üzerinde değerlendirmelerin 1920'li yıllardan beri yapıldığı bu nüsha birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. İlk başta Barthold ve Samoyloviç, ardından İnan, Togan, Eckmann gibi Türk bilimciler tarafından çalışmalara konu edilen OAT özellikle Aleksandr Konstantinoviç Borovkov'un araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Bir nevi sözlük olarak önemli söz varlığı hazinesine sahip olduğunu kaydeden araştırmacı daha çok satır-arası tercüme kısımlardan seçtiği kelimelerden oluşan meşhur sözlüğünü 1963'te yayımlamıştır. Daha sonra üzerinde irili ufaklı çalışmalar yapılmış ise de yeterince incelenmeyen OAT metni nihayet Halil İbrahim Usta tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış (1989) ve alandaki büyük bir boşluk böylece giderilmiştir. Özbekistan'da eser üzerinde birkaç makale yayımlayan Kazakbay Mahmudov, fonetik ve morfolojik özelliklerine dikkat çektiği inceleme yazısıyla eserin tıpkıbasımını neşretmiştir (2000). Halil İbrahim Usta'nın hazırladığı metin çalışması tıpkıbasım ile 2011 yılında yayımlanmış, böylece bu alandaki çalışmalara önemli katkı sağlanmıştır. Usta, bu çalışmasında OAT üzerinde yapılan çalışmaları kronolojik olarak sıralamanın yanı sıra ilgili çalışmalarda Barthold, Köprülüzade, Samoyloviç, İnan, Togan, Eckmann, Borovkov, Zülfikar, Sertkaya,

Topaloğlu'nun yazılarından birebir veya tercüme ederek aktarmaktadır (2011: 10-47). *OAT*'in metin yayını ve sözvarlığı üzerinde duran Karahan eser ile ilgili yayınların zaman dizimini de çalışmasında göstermiştir (Karahan, 2019).

OAT'in kimin tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Eserin fonetik ve morfolojik özelliklerine istinaden nerede ve ne zaman oluşturulduğuna dair bazı açıklamalar yapılmıştır. Bunun dışında dikkat çekici söz varlığına sahip olmasından dolayı metinde geçen kelimelerden hareketle tefsirin oluşturulduğu tarih, ait olduğu yazı dili ve coğrafya konusunda birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Metinde geçen *mīrzāde*, *çelebī*, *çok*, *başlayur-men*, *oram*, *ermes*, *degül* gibi kelimeler bu tür görüşlerin temelini oluşturmuştur. Barthold eserin nihayetine yaklaştıkça, müellifin, ana dili olan Farsçaya daha sık başvurduğunu, hikâye kısmında geçen *mīrzāde* kelimesinden hareketle muhtemelen Timur devrine ait olduğunu belirtir (1928: 70-71). Müellifin ana dili hakkındaki görüşe İnan, Zülfikar karşı çıkmışlar, Borovkov da bu durumun müstensihini iki dilli olmasından veya tefsirin asıl nüshasından kaynaklanabileceğini kaydetmiştir (Usta, 2011: 16, 19). İnan ve Togan ise *OAT* metninin bazı kısımlarını diğer Kur'an tercümeleleriyle karşılaştırmışlardır. Eserle ilgili çalışma yapan bütün bilim adamları satır-arası tercüme ile tefsir ve hikâyelerin dilinin arasında önemli fark olduğunu vurgulamışlardır. Satır-arası çevirinin dilinin Karahanlı Türkçesi olduğunu belirten Eckmann, tefsir ve hikâyelerin dilinin ise Harezmi Türkçesi, Kıpçakça, Oğuzca, hatta Çağatayca özellikleri gösterdiğini ifade etmiştir (1968: 53). Sertkaya yazmada Çağatayca özellikler bulunduğundan dolayı XV. asırdan daha eski bir tarihte istinsah edilmediğini kaydetmiştir (1977: 282).

Türkçe ilk Kur'an tercüme ve tefsirleri arasında üzerinde en çok çalışmanın¹ yapıldığı nüsha olmasına rağmen *OAT* metninde çözülemeyen ve açıklanması gereken kelime ve yapılar bulunmaktadır. Bu kelimelerden birkaçı etimolojik ve semantik izahlarıyla beraber aşağıda ele alınmaktadır.

I. sawsa-, çawsa-, çawşa-, çawşaş-

Üç farklı şekliyle beş kez geçen bu kelime metinde her zaman satır-arası tercümenin yapıldığı kısımlarda görülmektedir.

1) sawsamağ

eşitmegey-sen meger akru kayda ün sawsamağ (24b/6) “Yavaş bir fısıltıdan başka bir şey işitmeyeceksin.”

Taha suresi 108. ayette geçen cümle *Türkçe Kur'an Meali*'nde “Artık sadece fısıltı işitebilirsin” şeklinde çevrilmiştir (KKM: 348). Diğer satır-arası tercümelelerde aynı cümle *eşitmegey sen meger akrukına* (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 232), *eşitmez sen meger ukulmaz ün* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 71), *eşitmes siz meger çüşemek* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 235), *eşitmez-sen meger çevşemek/çüşemek* (Meşhed 1007 nüshası: 185b/10) şeklindedir. TİEM ve Rylands nüshasında farklı kelimeler (*akrukına*, *ukulmaz ün*) tercih edilirken Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshalarında geçen *çevşemek/çüşemek* kelimeleri *sawsamağ* ile ilgilidir.

¹ Nüsha üzerinde yapılan Samoyloviç, Borovkov, İnan ve Korkmaz'ın çalışmaları ve değerlendirmeleri ile ilgili bk. Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2017: 42-45.

Arapça *hemsen* karşılığında verilen *sawsamak* kelimesinde *sawsa-* köküne -mAK eki getirilerek “fisiltı” anlamında kalıcı isim oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Borovkov kelimeyi *sawamak* okuyup *muxuü uenom* “sessiz bir hisirtı” anlamını vermiş, Radloff sözlüğünde yer alan *sav-* maddesine gönderme yapmıştır (Borovkov, 1963: 257; 2002: 227). Halil İbrahim Usta başka türlü okumanın mümkün olmadığını belirttiği kelimeyi *sawsamak* şeklinde düzeltmiştir (Usta, 2011: 92; Borovkov, 2002: 357).

2) çawsa-

çawsadı akru anjar yek (25a/8) “Şeytan ona yavaşça **fisıldadı**.”

çawsadı burada Arapça *vesvese* karşılığında kullanılmıştır. Nitekim diğer satır-arası tercümelere *çawsadı* yerine *vesvese kıldı* geçer: *vesvese kıldı anjar yek* (TİEM 73 ve Rylands Nüshaları) (Kök, 2004: 233; Ata, 2019: 72), *vesvese kıldı aning taba iblis* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshası) (Sağol, 1993a: 235; Meşhed 1007: 186a/10) şeklinde kayıtlıdır. Cümle olarak *Türkçe Kur'an Meali*'nde “şeytan ona vesvese verip şöyle dedi” şeklinde yer alır (Kur'an, 20/120; KKM: 349). Meşhed 293 nüshasında da Kaf ve Nas surelerinde *vesvese kııl-* fiili tercih edilmiştir (Şimşek, 2019: 207, 409).

3) çawşaş-

kaçan rāzlaşsañiz çawşaşman yazuk birle taqı zulm birle taqı peygamber 'a. ga ma'şiyet kılamak birle (77a/12) “Birbirinizle gizli şeyleri konuştuğunuz zaman günah ile, zulüm ile ve Peygamber Aleyhisselam'a karşı isyan ile **fisıldaşmayın**.” *Türkçe Kur'an Meali*'nde bu cümle şöyle verilir: “Siz baş başa gizlice konuştuğunuz zaman, günah, düşmanlık ve peygambere isyanı konuşmayın” (Kur'an, 58/9; KKM: 608-609).

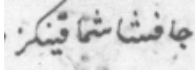
Diğer Kur'an tercümelerinde: *kaçan rāzlaşsa silär rāzlaşmanlar yazuk birlä täñdin kaçmak birlä ymä yarlıgın tutmamakka* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 225); *kaçan rāz aysa sizler bir ikindi birle rāz aymanğ yazuk birle, haddin geçmek birle, resülka hilāf kılamak birle* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ol vaktın kim rāzlaştingız taqı rāzlaşmang yazuk kılamak birle taqı küç kılamak birle, taqı resülning yazmağı birle* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ol vaktın kim rāzlaşsañiz rāzlaşmang yazuk birle taqı keçmek birle, taqı resülnuñ yazukı birle* (Meşhed 1007: 312a/9-10); *ol vaktın kim rāzlaştingız rāzlaşmang yazuk/irinçü kılamak birle taqı küç kılamak birle, taqı peygamberning yazmağı/ya 'nī sürçümeke birle* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

Usta'nın kaydettiği gibi (1989: 400) burada *çawşaş-* “gizli gizli konuşmak, fisıldaşmak” anlamındadır. Nitekim Mücadele suresinin 9. ayetinde yer alan bu fiil diğer Kur'an tercümelerinde *rāzlaş-* veya *rāz ay-*, Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî Tercümesinde ise *rāz ayt-* fiili ile (Topkapı nüshası 250a/11), Farsça Taberî Tefsirinde *me suhen pinhān güyid* şeklinde, *çawşaşmak* ismi yerinde ise *rāz guften* şeklinde verilmiştir (Yagmâi, 1356: V, 1814).

4) çawşaşmak

hakikatda çawşaşmak şeytândın turur (77a/13) “Gizli **fisıldaşmak** gerçekte şeytandır.” O kötü fisiltılar iman edenleri üzme için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır (Kur'an, 58/10; KKM: 609).

Cümle diğer Kur'an tercümelelerinde şu şekildedir: *yawuz rāzlaşmañ yāk turur* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 225); *bütünlükin rāz aymak yekdin turur* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ḥaḳīḳat üze rāzlaşmak iblisdin* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ḥaḳīḳat üze rāzlaşmak iblisdin/şeytândın* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

5) çawşaşmak

öñürdün **çawşaşmañız** *ḳatında şadakañı ya'nī şadaka berin dervişlerge çawşaşmañızdın öñ* (77b/8) “**Gizli fisildaşmanız** durumunda önceden sadaka verin yani sadaka verin fakirlere gizli fisildaşmanızdan önce.” “Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin” (Kur'an, 58/12; KKM: 609).

Diğer nüshalarda: *ḳaçan rāzlaşur ārsā silār yalavaçñı öñdün ıdınlar rāzınızlar öñdünidā şadaka* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 226); *ḳaçan rāz aysa sizler yalavaç birle ilgerü ıdın rāzlarıñızda burun şadaka* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ol vaḳtın kim rāzlaşsangız yalavaçḳa taḳdīm ḳılınğ rāzıñızning ileyinde şadakañı* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ol vaḳtın kim rāzlaştunız yalavaçḳa taḳdīm ḳılığ rāzıñızning ileyinde şadakañı* (Meşhed 1007: 312b/5-6); *ol vaḳtın kim rāzlaştunız yalavaç birle burun keçürünğ rāzlarıñızning ileyinde şadaka* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

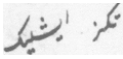
OAT metninde *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, Harezmi Türkçesi Kur'an çevirilerinde *çevşe-/çüşe-* şekillerinde görülen fiilin TİEM 73 nüshasında *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-* ve *çuwlaş-* (Ünlü, 2018b: 217-218); Rylands nüshasında *şuvşa-* (Ata, 2019: 26), EAT satır-arası Kur'an tercümesinde *civşe-/civşes-* (Şimşek, 2016: 154) şekilleri tanıklanırken DLT'de *şuwşas-* “fisildaşmak” (DLT 342) ve *suwşa-* “kulağa gizli şey söylemek” (DLT 469) olarak geçmektedir². Fiilin işteşlik eki almış hâli ME eserinde “rāzlaşmak, örtüglü sözleşmek” olarak açıklanmış, Nuri Yüce tarafından *çevşes-* okunmuştur (1993: 111). Tarihî metinlerde daha çok işteşlik ekiyle gördüğümüz fiilin böylece *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-*, *suwşa-*, *şuvşa-*, *civşe-* şekilleri tanıklanabilmektedir. Bu fiiller arasında hangisinin özgün şekil olduğunun tespiti zor olmakla beraber, bu iş kelimenin kökenini gün yüzüne çıkarmak için elzemdir. Ünlü *çuvşa-* fiilinin özgün anlamının “ekşimek, bulandırmak”, mecaz anlamının ise “vesvese yapmak; gizli görüşmek, fisildaşmak” olduğunu kaydederken (2012: 195), Ata yansıma kelimelerden olduğunu belirtmiştir (2019: 170). EAT Kur'an tercümesinde görülen *civşe-* şekli hareketle muhtemelen *civ* yansıma kelimesinden türediğini belirten Şimşek, ilk anlamının “ses” olduğunu düşündüğü *çaw* ve *civ* kelimelerinin aynı kelimenin fonetik farklılıkları olabileceğini söyler (2016: 157). Borovkov ise sözlüğünde *çawsa-* fiilini “fisildamak, yavaşça söylemek; baştan çıkarmak” şeklinde açıklayarak Bang ve Gabain'in hazırladığı dizindeki *çäwişlig* maddesine gönderme yapmıştır (1963: 355; 2002: 94). Ancak “hileli, hilekâr” anlamına gelen *çäwişlig* kelimesinin *çawsa-* veya fiilin diğer şekilleriyle ilgisi olmamalı. Çünkü *çäwişlig* “yol, vasıta, tedbir, hile” anlamına gelen *çäwiş* (Caferoğlu, 2011: 61) ismine +IIG ekinin gelmesiyle oluşmuştur. DLT'de

² DLT'de geçen her iki örneği dikkate alan Üşenmez kelimedeki aykırılışma ses hadisesinin meydana geldiğini ifade ederek *şuvşa-* > *şuwşa-* “söz fisildamak” açıklamasını yapar (2006: 30).

görülen *şuwşa-* fiiline dayanarak kökenini açıklayan Rahmatullayev *şuw* yansıma kelimesine +*şA-* isimden fiil yapma ekinin³ geldiğini ifade etmektedir (2000: 455).

Fiilin yansıma kelimedenden türediği ihtimali özellikle yuvarlak ünlülü şekillerinden dolayı daha yüksek görünse de anlam itibarı ile bir ihtimalden daha söz edilebilir. TİEM 73'de geçen *çuwlaş-* fiili, kelimenin bünyesinde isimden fiil yapan -*LA* ekinin bulunduğunu, ilk hecenin (*çaw/çuw/suw/şuw/saw/çüv/civ*) ise kelimenin kökü olduğunu göstermektedir. Benzetmeye dayalı dudak ünsüzlerinin ortaya çıkardığı yuvarlaklaşmaların Karahanlı ve Harezmi Türkçesi döneminde mevcut olduğu düşüncesinden hareketle⁴ kelime kökünün düz, geniş ünlülü olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi Türkçenin tarihî metinlerinde *çaw*⁵ kelimesi “şan, şöhrat, ün; ses, seda” anlamlarının yanı sıra “haber, dedikodu, söylenti, şayia” gibi anlamlara sahiptir (Wilkens, 2021: 225; Paçacıoğlu, 2016: 178). Türkçe Kur'an tercümelemlerinin Rylands nüshasında *çaw kemişgen* “yalan haber yayan, dedikodu yapan” anlamında geçmektedir (Ata, 2004: 310). *EAT* metinlerinde *çav düş-* “yayılmak, haberi duyulmak”, *çav ol-* “dile düşmek, yayılmak” (Yılmaz vd., 2013: 698), *çav çal-* “ilan etmek, duyurmak”, *çav dut-* “meşhur olmak”, *çav ur-* “bağırarak” (Kanar, 2011: 171-172) gibi deyimleşmiş şekilleriyle de geçmektedir. Kelimeye birkaç çeşit isimden fiil yapma ekleri gelerek kullanıldığı⁶ görülse de *çawık-/çavık-*⁷ fiili *çawlan-/çavlan-*, *çavlat-*, *çavlaş-*, *çavıl-*, *çavu-* gibi örneklerle daha yaygınlık göstermektedir. *çavu-* fiili (*çav+ı-*) *Abuşka* lügatinde “çavlanmak, adli ve namli olmak, meşhur olmak, şöhrat tutmak” olarak açıklanmıştır (Kaçalın, 2011: 922). Edilgenlik eki getirilmiş *çavıl-* fiili de *çav+ı-* fiilinden oluşmuştur. Bu durumda fiilden isim yapma eki -*ş*, *çavı-/çavı-* fiiline gelerek *çavış* ismini türetmiş, buradan +*A* ekiyle tekrar fiil yapılmış olma ihtimali vardır. *çaw+ı-ş+a-* > *çawşa-* “dedikodu yapmak, söylenti yaymak” anlamından “gizli gizli konuşmak, fısıldaşmak, sır vermek” anlamlarının geliştiği düşünülebilir. Kırg. *şıbış* “fısıltı” (Yudahin, 1985: 417) kelimesi yansıma kelime olabileceği gibi *çavış* ismiyle ilgili de olabilir. Ancak Kırgız Türkçesinde *şıb(i)şa-* fiili görülmezken *şıbış ber-* olarak kullanılmaktadır. Özb. *şipşi-* “alçak ses ile söylemek, fısıldamak; çaktırmadan söylemek, haber uçurmak” (ÖTİL: IV, 576) fiilinin ise yukarıda açıklanan fiilin yaşayan şekli olduğu açıktır.

II. tegiz

Kelime OAT metninde beş yerde *tegiz işlig* tamlaması olarak her zaman Allah'ın 99 isminden biri olan *El-Hakîm* (حكيم) kelimesinin karşılığında geçmektedir.

1) *erür teğri* ‘azîz *tegiz işlig* (41b/3) “Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Kur'an, 48/4) (KKM: 566).

³ Ancak Rahmatullayev'in kaydettiği +*şA-* ekinin özgün şeklinin +*çA-* olduğu, bu fiil ile benzer yapıda gibi görünen *yumşa-*, *kurşa-* fiillerine dayanılarak önce Tekin, daha sonra Taş tarafından kaydedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Brockelmann, 1954: 222; Tekin, 2013: 583; Taş, 2020: 93; Erdal ise *kurşa-* fiilinde *ş > ç* değişikliğinin olduğu kanaatindedir (1991: 422).

⁴ Bu dönemlerde görülen ünlü yuvarlaklaşması konusunda ayrıntılı bk.: Mansuroğlu, 1988: 139; Eckmann, 1988: 179-181.

⁵ Kelimenin kökeni, tarihî dönemlerde kullanımı, günümüz Türk lehçelerindeki durumu, Altay dillerindeki şekilleriyle ilgili bk.: EDPT: 393; EDAL: I, 407.

⁶ *çaw* ve türevlerinin tarihî metinlerde kullanıldığı örneklerle ilgili bk.: Haşimi, 2019.

⁷ Kökün anlamını güçlendiren veya genişleten geçişsiz fiiller türeten +*K-* ekinin *KB*'de görülen örnekleri ve ekle ilgili diğer çalışmalar için bk.: Taş, 2020: 98-100.

Ayetin bu son cümlesi Türkçe ilk Kur'an tercümeleminin diğere nüshalarında şu şekildedir: *erür Tangrı bilgen bütün işlig* (TİEM 73 ve Rylands nüshaları) (Ata, 2019: 136) (Ünlü, 2004: 197); *tağı irdi Tangrı bilgen, hikmetlig* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 392; Meşhed 1007: 294b/1); *tağı erdi Tangrı bilgen hikmet birle iş kılğan/bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 187).

2) *erür teñri tegiz işlig* (42b/9) “Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Kur'an, 48/19) (KKM: 568).

Diğere Kur'an tercümeleminde: *erür tañrı küsüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 199); *Tangrı 'aziz bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 138); *tağı irdi Tangrı yingen, hikmetlig* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 394); *tağı erdi tangrı yingen hikmetlig* (Meşhed 1007: 295b/4); *tağı erdi Tangrı yingen / küsüş hikmet birle iş kılğan/bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 190).

3) *ol turur uşol tegiz işlig bilgen* (54a/4) “O, hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir” (Kur'an, 51/30) (KKM: 579).

Diğere Kur'an tercümeleminde: *ol turur bütün işlig bilgän* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 206); *her-âyine Ol bütün işlig bilgen* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 144); *hakikat üze ol, ol hikmetlig, bilgen* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 402); *hakikat üze ol hikmetlig, bilgen* (Meşhed 1007: 300a/9); *hakikat üze ol ol turur hikmetlig / bek çin işlig bilgen* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 215).

4) *ol teñri 'aziz tegiz işlig turur* (79b/5) “O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Kur'an, 59/1) (KKM: 611).

Diğere Kur'an tercümeleminde: *ol turur küsüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 227); *ol mişl yok bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 146); *tağı ol yingen hikmetlig* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 427; Meşhed 1007: 313b/3); *tağı ol yingen/ küsüş hikmetlig/bütün işlig turur* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 263).

5) *tesbîh kıtur teñriğa ne kim köklerde tağı ne kim yerlerde bar turur erklig arığ pādşāh 'aziz tegiz işlig yaratğan* (88a/4) “Göklerdeki ve yerdeki her şey, mülkün sahibi, mukaddes, mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ı tespih eder” (Kur'an, 62/1) (KKM: 622).

Diğere Kur'an tercümeleminde: *täsbîh kıtur täñrikä nä kim köklär içindäki tağı nä kim yer içindäki ärklig yarağısızların arığ küsüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 233); *arığ yād kıtur Tangrıne né kim yéti kat kök içinde né kim yer içinde turur erklig arığ küsüş bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 150); *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol kim yerde; erklig key erklig, yingen, hikmetlig* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 434); *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol nirse kim yerde erklig key erklig yingen hikmetlig* (Meşhed 1007: 318a/1) ; *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol nirse kim yerde turur erkligke key arığka/ yahşı yitiz yiggenke/küsüş/izzetlig hikmetligke/ çin bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 286).

İlk Türkçe Kur'an tercümeleminde Allah'ın *El-Hakîm* “Hikmet sahibi, her işi, her yaşağı yerli yerinde olan” (Karagöz, 2016: 78) isminin karşılığında *bütün işlig, köni işlig, rāst işlig, üstüvār işlig, hakîm, hikmetlig, hikmet birle işlegen, emr idisi, hükm eyleyici/idici, dürüst işlü, dürüst sözlü, hikmet idici, hikmet(ler)issi/eyesi* kelime ve kelime gruplarının kullanıldığı kaydedilirken (Ünlü, 2007: 252; Bayraktar, 2019: 362;

Kuyma, 2019: 411; Üstüner vd, 2020: 40) *OAT*’ta üç ayette *tegiz işlig*, sekiz ayette ise Arapça aslı olan *hakīm* ile gösterildiği Karahan tarafından belirtilmiştir (2017: 137). Bununla birlikte *OAT*’ta bir yerde Fetih suresinin 4. ayetinde geçen *hakīm* yerine *bütüm işlig* karşılığı verilmiştir (41a/4).

Borovkov sözlüğünde kelimeyi *täkiz* okur ve *täkiz işlig* kelime grubunu *мудрыū* “bilge” şeklinde açıklayarak Radloff sözlüğünün 3. cildinin 1021. sayfasına gönderme yapmıştır (Borovkov, 1963: 296; 2002: 260). Radloff’un sözlüğünde *täkiz* maddesi yerine *täkis = tägis* maddesi vardır. Bu gövdeden türetilen *täkislä-, täkislän-, täkislät-, täkisläš-* maddelerinin tamamını anlamları ile Radloff aslında Robert Barkley Shaw tarafından 1880’de hazırlanan *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan* adlı eserden almıştır. Radloff sözlüğün *tägis* maddesinde kelimeye “düz” anlamını verir (Radloff, 1905: 1035-1036). Borovkov’un *täkiz* olarak ikinci ünsüzünü sedasız okuması Räsänen’in çalışmasına dayanıyor olmalıdır (VEWT 470b).

Usta, kelimeyi ilk başta *tigiz* okuyarak “hakīm” anlamını verirken (1989: 441) daha sonra *tegiz* şeklinde düzeltir (2011: 126; 127; 141; 174; 184). Eski Türkçe metinlerinde görülmeyen bu kelime daha çok Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinde yaygınlık gösterir. *OAT* şimdilik *tegiz* kelimesinin görüldüğü en eski metindir. Dolayısıyla kelimenin kökeni konusuna ışık tutacaktır. Kelime günümüzde birçok lehçede “düz, pürüzsüz; aynı derecede, aynı düzeyde olan, eşit, orantılı; düzgün” gibi anlamlarıyla yaşamaktadır: Kzk. *tegis* (Sızdıkova ve Hüseyin, 2008: 783); Nog. *tegis* (Baskakov, 1963: 342); KKal. *tegis* (Baskakov, 1958: 632); Kırg. *tegiz* (Yudahin, 1985: 219); Tat. *tigez* (TRS: 370); Başk. *tigez* (BRS: 523); Türkm. *tekiz* (TDDS: 395); Özb. *tekis* (ÖTİL: IV, 54); Yeni Uyg. *tékis/tékiz* (Nadcip, 1968: 344); Kum. *tegiş* (Bammatov ve Gaciagmatov, 2011: 294); Çuv. *tikes* (Yegorov, 1964: 250). Kelimenin Horasan Türkçesinde *tekiz* olduğu, Moğ. *tegsinin* aynı anlama geldiğini kaydeden Dıbo, Eski Türkçe **tekir* < Eski Altayca **t'èk`á* açıklamasını yapar (Dıbo, 2011: 113). Bu açıklama daha önce EDAL’da dile getirilmiş olup Doerfer’in eleştirisine rağmen Türkçe Moğolca denkliliğinin oldukça mümkün görüldüğü belirtilmiştir (EDAL: 1412-13). “Düz, pürüzsüz; çignenmiş, preslenmiş (yol)” anlamındaki Çuv. *takar* kelimesinin *tekizin* bir şekli olarak bütün Türk lehçelerine *taqır* şeklinde geçtiğini iddia eden Fedotov’un açıklaması (1996: 2, 166) ise tartışmaya açıktır.

Çağatay Türkçesinde görülen *tüküz/töküz*⁸ kelimesi *tegiz* ile eş anlamlı ise de kökenleri bakımından farklı kelimelerdir. *tüküz*’ün anlamı *Abuşka, Senglah* ve Şeyh Süleyman Efendi sözlüklerinde “tam, tamam, kâmil, mükemmel” olarak açıklanmaktadır (Kaçalın, 2011: 487; Senglah Paris nüshası: 297b/6). Clauson *DLT*’de geçen *tügüz* ile bir bağlantısı olmadığını belirttiği *tüküz* kelimesini *tüke-* fiilinden yapılan isim olarak açıklar (EDPT: 488). *tüküz* günümüzde Özb. *tökis* (ÖTİL: V, 232); Yeni Uyg. *töküs* (Nadcip, 1968: 319) olarak yaşamaktadır. Buradan da *tegiz* kelimesinin köken bakımından *tüküz*’den farklı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Türk lehçelerinde *tegiz* ile aynı anlama sahip Yeni Uyg. *tekşi* “düz, aynı” (Nadcip, 1968: 300); Kaz. *tegsi* “düz, pürüzsüz” (RS, III: 1025); Hak. *tiksi* “bütün, tüm” (Baskakov ve İnkijekova-Grekul, 1953: 224); Yak. *dehsi* ~ *lehsi* “düz, pürüzsüz” (Sleptsov, 1972: 122); Tuv. *deski* (Tatarintsev, 2002: 145) kelimesi vardır. Räsänen bu kelimenin kökeninin Moğolca olduğunu açıklamış (VEWT 471a), Tatarintsev de bu görüşü kabul etmiştir (2002: 145).

⁸ Kelime bazı çalışmalarda *tögüz/tügüz* okunsa da *Abuşka* sözlüğünde *käf-i ‘arabi ile* telaffuz edildiği kaydedilmiştir (Kaçalın, 2011: 487).

Kaydarov'un düşüncesine göre Kazakçada "düz; düzlük" anlamına gelen *tegiz* kelimesi *tek "düz olan bir şey, dengelenmiş" köküne +*is* ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Kaydarov, 1986: 284). Tatarintsev ise bu açıklamayı yeterli görmeyerek *teñ, teg* kelimeleri ile kökteş gördüğü *tek köküne +*i* isimden fiil yapan, daha sonra -*s(-z)* fiilden isim yapan eklerin gelmesiyle ortaya çıktığını, Tuva Türkçesindeki *deskeş-* "birine boyun eğmemek; dayanmak, direnmek" (*deskeş-* < *dekse-ş-* < *dekse < **tekse-* < **tegize-*) ile ilgili bir kelime olduğunu kaydeder (2002: 145).

OAT metninde *tegiz işlig* olarak geçen kısımlarda diğer Kur'an tercümelerinde *bütün/köni/râst işlig* gibi tamlamaların geçmesi kelimenin *bütün/köni/râst* ile benzer anlamlara sahip olduğunu gösterir. Günümüz Türk lehçelerindeki "düzgün; eşit, orantılı" anlamlarından da hareketle kelimenin *teg-* fiilinden de gelebileceği, bu durumda fiil köküne -*z* fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle türemiş olabileceği tahmin edilebilir⁹.

III. ançaq

انچاق
انچاق
انچاق

OAT metninde 15 yerde *ançaq*, bu kelime ile aynı köke sahip *ançık, ançuq* ve *ançağın* kelimeleri ise birer defa kullanılmıştır. Kullanıldığı bütün örnekler eserin satır-arası tercüme kısımlarına ait olup Ar. -ل (li-) ve -ك (ke) edatlarının yanı sıra حَتَّى (hattâ) kelimesinin karşılığında geçmektedir. Aşağıda birkaç örnekte diğer Türkçe Kur'an tercümeleleriyle mukayese edelim:

1) *tutdılar teñridin özgeni teñriler ançaq bolmaqları için anlarğa 'aziz (15b/6-7)* "Onlar kendilerine aziz olmaları için Tanrı'dan başka tanrılar tuttular." (*Birebir aktarım: Tanrı'dan başkasını tanrı tuttular ta ki onlara aziz olmaları için.*)

Meryem suresi 81. ayetinin çevirisini oluşturan bu cümle diğer Kur'an tercümelelerinde aşağıdaki gibi geçmektedir:

tutular tañrıda öñinni tañrılar ançaq bolmaqları anlarğa 'azizlik (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 225); *hem tutular Tañrıdın adın Tañrılar, bolsun için anlarğa 'izzet* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 64); *tağı tutundılar tañrıdın bisre tapunğular munuñ için kim bolsalar anlarğa 'azizlik* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 227; Meşhed 1007: 180a/1).

2) *yandurumuz saña anay ançaq yarusa anıñ közi qağğurmağıl (20b/3)* "Onun gözü aydınlansa ve üzülmesin diye sana anneni döndürürüz." (*Birebir aktarım: Sana anneni döndürdük ta ki onun gözü aydınlansa, kaygılanmayasın.*)

Taha suresi 40. ayetinde geçen bu cümle diğer Kur'an tercümelelerinde şöyle:

yandurdımız anı anayka ançaq yarusa anıñ közi qağğurmağıl (TİEM nüshası) (Kök, 2004: 228); *yandurdımız seni anangka yarusañ tıp anıñ közi qağğurmasun tıp* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 67); *kaytarduğ seni anang tapa munuñ için kim yarusa anıñ közi tağı qağğurmasa* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 230; Meşhed 1007: 181b/5).

3) *barmağaymız anıñ üze turu kalığlılar ançaq yanğay biziñ tapa Mūsā (23b/8)* "Musa bize dönünceye kadar Onun üzerine (ibadete) devam etmekten ayrılmayacağız." (*Birebir aktarım: Onun üzerine (ibadete) devam etmekten ayrılmayacağız ta ki Musa bize dönecek.*)

⁹ Ek ve bu ekten yapılmış diğer kelimeler için bk. Brockelmann, 1954: 142; Gabain, 1988: 55; Erdal 1991, 323; Taş, 2020: 177.

Taha suresi 91. ayetinde geçen bu cümlenin karşılığında diğer Kur'an tercümelerinde sunlar yer alır:

täprämägäy miz anıj üzä turuğlılar kaytınça biziñ tapa müsä (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 231); *hem tepremez-miz anıñ üze turu kalğay-miz yangınça bizke Mūsā* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 70); *kışmağay miz anıñ üze peyvestelik kılğanlar, ançağa tegrü kim kaytsa bizing tapa Mūsā* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 234; Meşhed 1007: 184a/6).

4) *kim inçlik berdimiz mü anlarğa bularğa atalarıña ançağ uzadı anlarıñ üze tiriglik* (34a/6-7) “Onlara, bunlara, atalarına onlara hayat uzun gelecek kadar rahatlık verdik.” (Birebir aktarım: Ki huzur verdik mi onlara, bunlara, atalarına **ta ki** onlara hayat uzadı.) (Kur'an, 21/44)

Diğer Kur'an tercümelerinde:

azu kıvattımız bu kâfirlärni atalarını ançaka tegi kim uzadı anlar üzä tiriglik (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 43); *menfa'at birdük anlarğa taķı atalarıñğa ançağa tegrü kim uzun boldı anlar üze 'ömr* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 241; Meşhed 1007: 188a/9).

Köktürk harfli metinlerde bir defa Köli Çor yazıtında (D17) geçen *ançağ* kelimesinin kullanımı¹⁰ Uygur harfli metinlerde yaygınlık kazanmıştır. *DLT* ve *KB*'de tanıklanmayan kelime Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Kur'an tercümelerinde, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde görülür. Çağatay Türkçesi metinlerinde de Oğuzca unsurların diğerlerine göre daha çok bulunduğu *Lütfi Divanı*, *Emirî Divanı* gibi eserlerde sınırlı sayıda rastlanan kelime Nevâyî'nin eserlerinde görülmez. Kelimenin *ança oğ* birleşiminden ortaya çıktığını ve *ança* ile neredeyse eş anlamlı olduğunu ifade eden Clauson aynı zamanda *inçak*, *inçek* ve şüpheli olarak tanımladığı *ançağ* şekillerine dikkat çeker, ardından çağdaş ve tarihî dönem Türk yazı dillerindeki şekilleri, örnekleri ve anlamlarını sıralar (EDPT: 174). Kelimenin kökeniyle ilgili bu görüş genel olarak kabul edilmiş, Gülensoy ve Tietze tarafından aynı şekilde açıklanmıştır (Gülensoy, 2011: 69; Tietze, 2002: 174).

Kur'an tercümelerinde aynı zamanda *ançağlı* kelimesi geçer. Rylands nüshasındaki *ançağlı...teg* ifadesini inceleyen Ata *anı çaklığ > anı çaklı > ançağlı* olması gerektiğini ancak *Codex Cumanicus*'ta *ança çaklı*dan hareketle *ançağlı* için *< ança çaklığ* gelişiminin de olabileceğini kaydeder (2019: 166). Hekimoğlu Ali Paşa nüshasında geçen *ançağlı tamām* şeklinin ikizleme (synonim kompositum) yapısında olduğunu kaydeden Sertkaya, Bakara suresi 101. ayette Özbekistan nüshasında *tamām ya'nī ançağlı*, TİEM 73'de ise *inça kalı* şeklinde geçtiğini belirterek *ançağlı* için *inça kalı ~ ança kalı* gibi bir etimolojik açıklamanın düşünülebileceğini ifade etmiştir (2013: 148).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ançağ* “tam böyle, tam öyle; sadece, yalnız” anlamlarına sahiptir (Wilkens, 2021: 48). Borovkov sözlüğünde *ançağ* için *уначе; пока; чтобы* “yoksa, aksi halde, için” anlamlarını vererek Radloff sözlüğündeki *ançah*, *ancak* maddelerine, Malov'un *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti* kitabındaki *ançakınça* kelimesine gönderme yapar (Borovkov, 1963: 54; 2002: 50). Bundan hareketle Clauson kelimenin *öyle olmasa (?)*; *sürece; böylece, -mAsI için* anlamlarını belirtir (EDPT: 174). TİEM 73 nüshasını inceleyen Kök ve Ünlü kelimeye “böylece, o kadar, öyle” anlamlarını verirken (Kök, 2004: 250; Ünlü, 2004: 305). Daha sonra Ünlü “yoksa, aksi halde, için”

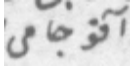
¹⁰ Yenisey metinlerinden Karayüz yazıtının 6. satırında ise herhangi bir ekin gelmemesine rağmen kelimenin son ünsüzünün sedasız olarak *ançağ* şeklinde geçtiği görülür, bk. Orkun, 2011: 603.

anlamlarına da sahip olduğunu tespit ederek *ançağ*, *ançuk* kelimeleriyle karşılaştırır ve *ançağa tegi*, *ançağa tegrü* “nihayet” kelimelerini de *ançak* maddesi altında gösterir (Ünlü, 2018: 45).

Yukarıda metinden alınan ilk iki örnek cümlede *ançak* Ar. *li-* (-ل) edatının, son iki cümlede ise Ar. *hattā* (حَتَّى) kelimesinin karşılığında geçmektedir. Bir bağlama edati olarak cümleyi bir önceki cümleye bağlayan *ançak* kelimesinin *OAT* ve diğer Kur’an tercümelelerinde iki görevde kullanıldığı anlaşılmaktadır: 1) amaç anlamı taşıması; 2) sınırlama anlamı taşıması. İlk iki örnek cümlede *ançak* ve aynı surede geçen *ançuk*¹¹ amaç anlamına sahiptir. Nitekim TİEM 73 dışında diğer Kur’an tercümelelerinde *ançak* yerine *munuñ üçün*, *-sun üçün*, *-sin tēp* tercih edilmiştir. 3. ve 4. örnek cümlelerde ise *ançak* sınırlama anlamı taşır, nitekim diğer Kur’an tercümelelerinde onun yerine *ançağa tegi*, *ançağa tegrü* veya *-ğınça* tercih edilmiştir. *OAT* ve TİEM 73 sayesinde bu anlamlarını tespit ettiğimiz *ançak* bu bakımdan Far. *tā*, *tā ki* edatlarıyla benzerlik göstermektedir.

Haşr suresi 21. ayette *eger indürsemiz bu Kur’ānı tağ üze körgeysiz anı ançağın päre päre bolğanın* cümlesinde tanıklanan *ançağın* kelimesi ise Borovkov tarafından *ançağ* maddesi altında soru işareti (?) ile gösterilirken (Borovkov, 1963: 54), Clauson “böyle” anlamını verir (EDPT: 174). Halil İbrahim Usta *ançak* kelimesinin araç durumu eki aldıktan sonra (*ançak*-ı-n) yapısından ortaya çıkan fonetik değişim olduğunu *ançak*-ı-n > *ançağın* şeklinde açıklamaktadır (Borovkov, 2002: 344).

IV. awuçam

uzunu otuz arşun az eksük artuğ erdi yogunı iki awuçamı erdi (39a/30) “Uzunluğu az çok otuz arşın idi, kalınlığı **iki kişinin kucağı** (kadar) idi.”

Borovkov ölçü birimi olarak anlaşıldığını belirttiği kelimeyi *ладонь* “avuç içi” şeklinde açıklar (1963: 36; 2002: 62).

Enbiya suresinin satır-arası tercüme kısmı tamamlanıp tefsir kısmının bulunduğu yerde Beytü’l-Mukaddes’in kuruluşu anlatılır. Önce Hz. Davud, ardından Hz. Süleyman döneminde yapılanlardan bahsedilir. Beytü’l-Mukaddes’in kuruluşunun Hz. Süleyman tarafından devlere buyrulduğu, dolayısıyla bütün kısımlarının taştan yapıldığı kaydedilir. Burada taşların büyüklüğünü vurgulamak için ölçülerinden bahsedilir¹². Önce taşın uzunluğu, ardından kalınlığının büyük olduğu, dolayısıyla insan eliyle yapılmış olmasının mümkün olmadığı belirtilmek istenmiştir. Bu sebeple *awuçam* kelimesinin anlamı “avuç içi” olmamalı. Kelime “kucak, iki kolun sarabildiği kadar” anlamına sahiptir. Nitekim *Tefsir-i Taberi*’nin Farsça tercümesinde aynı yerde, yani Beytü’l-Mukaddes’in kurulmasıyla ilgili kısımda, *iki awuçamı* yerine *dū merd dest derāz kunend ve behem ārend* (iki kişi ellerini uzatırlar ve birbiriyle birleştirirler) şeklinde geçer (Yagmâî, 1356: V, 1049).

¹¹ Metinde *ançuk* Meryem suresi 25. ayette *ançuk tüşsün seniñ üze* cümlesinde geçerken diğer Kur’an tercümelelerinde *tüşsün seniñ üze* (TİEM 73, Hekimoğlu, Meşhed 1007 nüshaları) (Kök, 2004: 222; Sağol, 1993: 223; Meşhed 1007: 177a/9); *tüşsün üçün seniñ üze* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 60) şeklindedir. Böylece burada *ançuk*’un amaç anlamı taşıdığı görülmektedir.

¹² Tarihî metinlerde *OAT*’ta olduğu gibi ölçü unsurlarının başında *uzunluķı*, *keñliķi*, *qalıñlıķı*, *yoganlıķı*, *yinçkeliki* gibi kelimelerin kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle bu tür cümlelerde paralelizmler dikkat çeker. Bk. Uzuntaş, 2022.

OAT dışında başka bir metinde tanıklanamayan *awuçam* kelimesi Türkçe Kur'an tercümelerinde *awuçmak* şeklinde geçen kelimeyle kökteş olmalıdır. Şimşek çalışmasında Ar. *zığş* karşılığında TIEM 73 ve Hekimoğlu nüshalarında geçtiğini belirttiği kelimenin “demet” anlamına geldiğini kaydeder (2017: 99). Bunun dışında *awuçmak* kelimesinin Meşhed 1007 nüshasında da aynı ayetin çevirisinde geçtiğini kaydetmek gerekir (263b/1). Şimşek kelimenin kökeniyle ilgili iki ihtimal üzerinde durur. Buna göre; 1) *aw-* “toplanmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” fiiline -ç- fiilden fiil yapma eki + -mAK mastar eki; 2) TT. *avuç* < ET. *adut* “avuç” kelimesinin -mAK ekiyle genişlemiş şekli. İkinci ihtimali daha güçlü olarak kabul ederken -mAK ekinin bir isme gelerek yeni bir isim türettiği örneğine tarihî Türk dili alanında rastlanmadığını da belirtir (2017: 100).

awuçam kelimesi *tutam*, *koçam/koşam* kelimeleri gibi bir ölçü anlamı içermektedir. Buna göre kelime fiilden isim yapan -Am ekinin bulunduğu aşikârdır. Tarihî metinlerde ve günümüzde işlek olmayan bu ekin görülen ilk örneği *awuçam* kelimesidir. İşlevce bir hareketin, bir bütünün parçasını bildiren adlar türetmiş gibi görünüyorsa da örnek azlığından ekin görevinin tam olarak tespit edilemediğini bildiren Korkmaz, *buram*, *görkem*, *koçam/koşam*, *tutam*, *yordam* örneklerinin ardından *biçem*, *dizem*, *dönem*, *kuram* gibi bazı terimlerin de bu ekten yapıldığını kaydeder (2019: 146). Selma Gülsevin ekin şekil ve fonksiyon bakımından -(I)m ekine benzediğini, ünlü ile biten fiillere geniş ünlü ile değil, dar ünlü ile bağlandığını, iki ekin ayrı alınması gerektiğini kaydederek *tutam*, *sıklam* örneklerini verir (1992: 11). -ge->-e ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış ve -im isminden kopma bir birleşik olduğunu ifade eden Banguoğlu ekin -im eki anlatımından başka bir şey getirmediğinin görüldüğünü belirtir (1986:233). Yazı dilinde bulunmayan, Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilden isim yapan -Am eki ile 24 ismin bulunduğu Güzel tarafından belirtilmiş (2018: 77), ancak örnekleri verilmemiştir.

Derleme Sözlüğünde “kucaklamak” anlamındaki *koç-* fiiline söz konusu ekin gelmesiyle türeyen *koçam* “iki kolun sarabildiği kadar, bir kucak (çalı vb. şeyler için)” (DS IV: 2894); *koşam* “1. avuç; 2. iki avuç dolusu” (DS IV: 2933); *kuşam* “iki avuç dolusu” (DS IV: 3015) maddeleri yer almaktadır. Aslında “iki kolun sarabildiği kadar, bir kucak” anlamına gelen kelime *koçam* kelimesinin ağızlarda “avuç” ve “iki avuç dolusu” anlamını kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda her ne kadar “avuç” kelimesiyle ilgili olduğunu düşünülse de *awuçam* kelimesinin bu anlamıyla sınırlı kalmayıp “bir kucak” anlamını kazandığı *OAT* metninden anlaşılmaktadır. Nitekim Meşhed 293 nüshasında *awuçmak* kelimesinin altına aynı anlama geldiği vurgulanarak yazılan notlardan biri de *koçak*'tır (Şimşek, 2019: 53). Bu durumda *awuç-* fiilinin mevcut olduğu ve *aw-uç-* şeklinde türediği ihtimali kuvvetlenmektedir¹³.

V. kırmaçı

Yine Enbiya suresinin tefsir kısmında yer alan Beytül-Mukaddes'in yapımı ile ilgili hikâyede meslek adı olduğu anlaşılan bir kelime geçmektedir. *kumaçı/koşaçı* şeklinde yazılmış gibi görünen kelime ilk hecede ünlülerin sıkça yazılmadığından hareketle *kaşmaçı* olarak da okunabilir (39a/29). Ancak bütün durumlarda kelime metnin akışına uymamaktadır. Yaptığı eylemden dolayı fiilin kök veya gövdesine gelmiş -mA eki

¹³ Ek ile ilgili bk. Taş, 2020: 179; Tekin, 2013: 584.

üzerine +çI ekiyle yapılan meslek adlarının olduğu bilinmektedir (TTür. doğramacı, dokumacı, kaplamacı, oymacı; Özb. boyamaçı, kötärmäçi, tâvlamaçı, toqımaçı, yâymaçı vs.). *ķavır-*, *ķaviş-* gibi fiillerin kökünde görünen **ķav-* fiiliyle ilgili olmadığından kelimenin *ķavmaçı* okunması mümkün değildir.

Usta *ķumaçı* okuduğu kelimeye soru işareti ile “taş işleyen işçi ?” anlamını verir (1989: 423). Metnin ilgili kısmında Beytü’l-Mukaddes’in yapımında tamamen taşların kullanıldığı, bu meslek sahibinin yaptığı gibi devlerin taşları kırarak/kazıyarak getirdikleri belirtildiğinden Usta bu anlamı vermiş olmalıdır. Dilaçar *Kutadgu Bilig İncelemesi*’nde eserde geçen meslek adları arasında *ķumaçı* kelimesini iki yerde sayar ve “derici” anlamına geldiğini kaydeder (1995: 123; 151). Ancak *KB* nüshalarının hiçbirinde bu kelime geçmemektedir. Büyük ihtimalle Dilaçar’ın kaydettiği kelime Arat’ın *ķırmaçı* olarak okuduğu kelime olmalıdır. *OAT* dışında Türkçenin tarihî metinlerinde ve günümüz lehçelerinde *ķumaçı/ķomaçı* şeklinde bir meslek adına rastlanmaması kelimenin yanlış yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Müstensih büyük ihtimalle kaynak metindeki *ķırmaçı* kelimesinde *re* yerine *vav* yazmıştır. Bu tür yazım yanlışları *OAT* metninde az olmayıp Usta da yaptığı çalışmada bunları düzelterek dipnotta göstermektedir (2011).

KB Fergana nüshasında geçen *ķırmaçı* (161b/5) kelimesi Arat tarafından “derici” şeklinde çevrilmiştir (1959: 322). Clauson ise muhtemelen “tornacı” veya belki de genel olarak “marangoz” anlamına geldiğini kaydetmiştir (EDPT: 660). DTS’de *ķırma*, *ķırma* maddelerine göre “terzi, bakırcı, değirmenci” gibi anlamları verme olanağının olduğuna dikkat çeken Tezcan, dil coğrafyasını göz önünde tutarak Kırg. *ķırmaçı* “çömlekçi” anlamını uygun bulmuştur (1981: 49). Karimov ise *oymacı durädgâr* “oymacı marangoz” şeklinde anlamlandırmıştır (1971: 667). Kutadgu Bilig Sözlüğünün yazarı Sadıkov da kelimeye “marangoz” anlamını verir (2020: 215). Bilindiği gibi eserin Kahire nüshasında *ķırmaçı* yerine *yığaççı* kelimesi vardır (133a/3). *yığaççı* kelimesi *ķırmaçı*’nın eş anlamlısıdır. Nitekim Yudahin’in sözlüğünde gösterildiği gibi Kırg. *ķırmaçı* “çömlekçi” değil, “ahşap araç gereçler hazırlayan, kaşıklı” anlamındadır (Yudahin, 1985: 496). Geçmişten günümüze *ķırmaçılık* mesleği Orta Asya’da yaygın olup hâlâ varlığını sürdürmektedir. *ķırmaçılar* çeşitli aletler kullanarak ahşap parçaları kazıma yoluyla süslerler, onlara şekil verirler. Doğu Türkleri bu tür kazıma eylemi karşılığında *ķır-* fiilini kullanır. Ayrıca Rus yazarı Çehov’un *Gam* hikâyesini Özbekçeye tercüme eden Çolpan, *tokap* “tornacı” kelimesini *ķırmaçı* şeklinde çevirir. Bütün bunlar dikkate alınarak *ķırmaçı* kelimesi “ahşap oymacı, hakkâk” şeklinde anlamlandırılabilir.

Bu durumda *OAT* metninde ilgili cümle şöyle olmalıdır: *üstün örege tegdi erse devler bardılar taşnı ķırmaçı kırar teg kırıp atıp yayıp ketüirdiler* (39a/29-30) “Üst direğine geldiklerinde devler gittiler, **oymacının** kazıdığı gibi taşı kazıp atıp, yayıp getirdiler.”

Görüldüğü gibi metinde *ķırmaçı*’dan sonra *ķır-* fiili gelerek bu meslek sahibinin yaptığı eyleme gönderme yapılmaktadır. Bu da metinde bir yazım yanlış olduğunu, *ķırmaçı* şeklinde düzeltilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Anonim Tefsir olarak da bilinen *OAT*, gösterdiği dil özellikleri bakımından Türk dilinin tarihî kaynakları arasında en çok dikkat çeken eserlerinden biridir. Bu sebeple eserin ait olduğu coğrafya, tarihî dönem ve yazı dili üzerinde çeşitli görüşler bildirilmiştir. İçerdiği söz varlığı tefsiri Türklük bilimi bakımından daha değerli

kılmıştır. Çünkü Kur'an tercümesi ve tefsirlerinde müellif/tercüman dinî bir metin olduğundan dolayı kelimeleri daha çok dikkatle seçmiş, Türklerin anlayacağı kelimeleri tercih etmiştir. Bu durum bilim dünyasında ilk başta eserin söz varlığı çalışmasının ortaya konulmasını etkilemiştir. Gerek *OAT* gerekse diğer Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirlerinin söz varlığında bulunan kelimelerin karşılaştırmalı, etimolojik açıklamaları Türklük bilimi çalışmalarında önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu tür çalışmalar ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin birbirleriyle ilgisini ortaya koymak için elzemdir. Örneğin *OAT* metninin satır-arası tercüme kısımlarının *TİEM* 73 nüshasıyla aynı kaynağa dayandığı veya büyük oranda aynı olduğu ifade edilse bile yukarıda ilk üç maddede karşılaştırılan kısımlardan anlaşıldığı gibi ikisinin arasındaki mevcut farklar da göz ardı edilemez.

Bu yazıda üçü satır-arası tercüme kısmında, ikisi tefsir kısmında geçen beş farklı kelime üzerinde durulmuştur. Tarihi metinlerde *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-*, *suwşa-*, *şuvşa-*, *çevşe-* *civşe-* şekilleriyle geçen fiilin özgün şeklinin *çawşa-* olarak < *çaw+t-ş+a-* şeklinde açıklanabileceği; *bütün/köni/râst* sıfatları ile eş anlamlı olarak geçen *tegizin* < *teg-(i)z* olarak fiilden türemiş isim olabileceği; *ançuk* şekli de görülen *ançak* kelimesinin amaç ve sınırlama anlamları taşıyarak Farsça *tâ*, *tâ ki* edatıyla benzer görevde kullanıldığı; *awuçam* kelimesinin “iki kolun alabildiği kadar, bir kucak” anlamına gelerek *awuç-* fiilinden türemiş olabileceği; *KB*'de geçen *kıрмаçı* kelimesinin *OAT* metninde de görülerek “ahşap oymacı, hakkâk” anlamı taşıdığı aynı cümlede geçen *kıır-* fiili ve günümüz Türk lehçelerinde yaşayan şekillerine dayanarak ortaya konulmuştur. Borovkov'un eserin söz varlığıyla ilgili hazırladığı değerli çalışmasında bütün kelimeler mevzu bahis edilmemiş, bazı kelimeler yanlış okunmuş veya açıklanmıştır. Bunlardan bir çoğunu Halil İbrahim Usta düzeltmişse de hâlâ açıklanması gereken başka kelimeler ve yapılar da vardır. Bu yazımızı müteakip çalışmamızda tespit ettiğimiz diğer kelimeler üzerinde durulacaktır.

Kısaltmalar

Ar. Arapça; **Başk.** Başkurt Türkçesi; **bkz.** Bakınız; **BRS** Başkirsko Russkiy Slovar; **Çuv.** Çuvaş Türkçesi; **EAT** Eski Anadolu Türkçesi; **EDAL** Etymological Dictionary of the Altaic Languages; **Far.** Farsça; **DLT** Divânu Lugâti't-Türk; **DTS** Drevnetyurkskiy Slovar'; **EDPT** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish; **KB** Kutadgu Bilig; **Kırg.** Kırgız Türkçesi; **KKal.** Karakalpak Türkçesi; **KKM** Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali; **Kum.** Kumuk Türkçesi; **Kzk.** Kazak Türkçesi; **ME** Mukaddimetü'l-Edeb; **Moğ.** Moğolca; **Nog.** Nogay Türkçesi; **OAT** Orta Asya Tefsiri; **OTWF** Old Turkic Word Formation; **ÖTİL** Özbek Tilining İzahlı Lugati; **Özb.** Özbek Türkçesi; **Tat.** Tatar Türkçesi; **TDDS** Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü; **TİEM** Türk İslam Eserleri Müzesi; **TRS** Tatarsko Russkiy Slovar; **TTür** Türkiye Türkçesi; **Türkm.** Türkmen Türkçesi; **VEWT** Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen; **Yeni Uyg.** Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Ahmerov, K. Z. vd. (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2017). *Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Türkçe Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bamatov, B. G. ve Gaciagmatov, N. E. (2011). *Kumukça-Orusça Sözlük*. Mahaçkale: Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Yayınları.

- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçe'nin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Barthold, W. (1928). Orta Asya'da İslamiyetin İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide. *Türkiyat Mecmuası*, 2, 69-74.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Baskakov, N. A. ve İnkijekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Bayraktar, F. S. (2019). Doğu ve Batı Türkçesi Kuran Tercümelelerinde Esmâ'ül Hüsnâ'nın Türkçe Söylemleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 357-371.
- Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. Moskva.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. (Çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu). Ankara: TDK Yayınları.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-sprachen Mittelaaisens*. Leiden.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Derleme Sözlüğü (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- Dıbo, V. A. (2011). Eski Türkçede Patlamalı Dış Ünsüzleri. *Dil Araştırmaları*, 9, 105-140.
- Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (1968). Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 15, 51-69.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II. Wiesbaden.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, S. (1992). *(Kâmûs-ı Türki'ye Göre) Türkçede Fiilden İsim Yapan Ekler ve Kullanılışları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya.
- Güzel, F. (2018). Türkiye Türkçesi Ağzılarında Yapım Ekleri I: Yazı Dilinde Bulunmayan Yapım Ekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 66(1), 73-114.
- Haşimi, A. (2019). Anadolu Ağzılarında Tespit Edilen Arkaik "çav-" Sözcüğünün Düşündürdükleri. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (111-121. ss.). Samsun.
- Kaçalın, M. S. (2011). *Niyâzi Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Lugâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşâdâtu'l-Cağâtâ'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karagöz, İ. (2016). *Ayet ve Hadislerin Işığında Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Karahan, A. (2017). Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 41, 127-156.
- Karahan, A. (2019). Orta Asya Kur'an Tefsiri'nin Metin Yayını ve Sözvarlığı Üzerine. *Yeni Türkiye, İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı-I*, 105, 430-436.
- Karimov, N. (1971). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig, Saadetge Yollavçı Bilim*. Taşkent: Fen Neşriyatı.
- Kaydarov, A. (1986). *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke*. Almatı: Nauka.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM-73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kur'an-ı Kerim Meâli* (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuyuma, E. (2019). Eski Anadolu Türkçesi Kur'an Tercümelelerinde Esmâ-i Hüsnâ'yı Karşılayan Söz Varlığı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(36), 399-438.

- Mahmudov, K. (2000). *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*. Taşkent: Devlet Şarksinaslik Enstitüsü Neşriyatı.
- Nadçip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özbek Tilining İzahlı Lugati* (2008). Taşkent: Özbekistan Milli Ensiklopediyası.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *Türkçenin VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Radloff, W. (1905). *Opu Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. (C. 3). St. Petersburg: İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Rahmatullayev, Ş. (2000). *Özbek Tilining Etimologik Lugati*. Taşkent: Universitet.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sadikov, K. (2020). *Kutadgu Bilig Sözlüğü*. Taşkent: Akademnaşr.
- Sağol, G. (1993a). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- Sağol, G. (1993b). *Old Turkish and Persian Inter-linear Qur'an Translations I: An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*. Sources of Oriental Languages & Literatures 21, Turkish Sources XIX, The Department of Near Eastern Languages & Civilizations, Harvard University.
- Sağol, G. (1995). *Old Turkish And Persian Inter-linear Qur'an Translations III: An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary And Facsimile (Part II: Glossary)*. Sources of Oriental Languages & Literatures 26. Turkish Sources XXIII. The Department of Near Eastern Languages & Civilizations. Harvard University.
- Sertkaya, O. F. (1977). Janos Eckmann, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 22, 280-285.
- Sertkaya, O. F. (2013). *Makaleler -2 (Seçme Araştırma ve İncelemeler)*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden.
- Şimşek, Y. (2016). Eski Anadolu Türkçesi Satırrası Kur'an Tercümesi'nin (Topkapı Nüshası) Sözcük Üzerine Notlar. *Türkbilgi*, 31, 153-170.
- Şimşek, Y. (2017). Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 97-111.
- Şimşek, Y. (2018). Türkçe İlk Kur'an Tercümeleri Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı*, 99, 104-125.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin)*. C. 2. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taş, İ. (2020). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimolojik Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, Tom II. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarsko-Russkiy Slovar, Tatarça Rusça Sözlük*. (2007). Kazan: Megarif.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler. *Tarih ve Toplum*, 101, 9-19.
- Tekin, T. (2013). Ana Türkçede Z'leşme ve Ş'leşme. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.), *Makaleler-2 (Tarihî Türk Yazı Dilleri)* içinde (573-586. ss.). Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Belleten*, 45(2), 23-78.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, (Birinci Cilt A-E). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Togan, Z. V. (1959-1960). Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 133-160.
- Türkmen Dilinin Düşündürüşi Sözlüğü*. (2016). Aşkabat: Türkmen Devlet Neşriyatı.

- Usta, H. İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Usta, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin- Tıpkıbasım)*. Ankara: Poyraz Ofset.
- Uzuntaş, H. (2022). Horezm Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulûb'da Benzetme ve Ölçü Unsurları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12(23), 275-289.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 235v/3-450r/7) Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Ünlü, S. (2007). İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 215-285.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TIEM 73) Örnekli - Açıklamalı Sözlük A-K. C. 7*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kütahya.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yagmâi, H. (1356). *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*. (C. I-VII). Tahran: Tus.
- Yegorov, V. G. (1964). *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaş Kitap Yayınevi.
- Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *Kıyas-ı Enbiya, Türk Dil Kurumu Nüshası. Metin-Sözlük-Dizin, Notlar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kırgızça-Oruçça Sözdük*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopedya.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK Yayınları.

KIRIM TATAR TÜRKÇESİNDE KADINI İFADE EDEN SÖZCÜKLERE EKLENEN BİR MORFEM ÜZERİNE

Selin BAYRAK*

Öz: Kırim Tatar Türkçesi söz varlığında, kadını ifade eden bazı sözcüklerde benzer morfeimler görülmektedir. Özellikle apçe, alapçe, qudapçe, yengepçe gibi akrabalık terimlerinde ve ocapçe gibi unvan isimlerinin sonlarında aynı morfem yer almaktadır. Öncelikle bu durum, bazı çalışmalarda küçültme eki ile açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak Muzaşarov'un Kırim Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük'ünde yengepçe maddesini yazarken verdiği bir dipnot, sözcüklerde görülen morfemi açıklayabilecek niteliktedir. Bu veriden yola çıkılarak yapılan çalışma, Kırim Tatar Türkçesinde kadını ifade eden bazı sözcüklerde bulunan morfemi "abla" anlamına gelen apçe sözü ile ilişkilendirerek açıklamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kırim Tatar Türkçesi, Eski Türkçe, akrabalık terimleri, kadın.

On A Morphem Attached to Words Expressing Women In Crimean Tatar Turkic

Abstract: In the Crimean Tatar Turkic vocabulary, there are similar morphemes in some words that refer to women. Especially in kinship terms such as apçe, alapçe, qudapçe, yengepçe, and at the end of title names such as ocapçe, the same morpheme is included. First of all, this situation has been tried to be explained with the diminutive suffix in some studies. However, a footnote given by Muzaşarov while writing the entry 'yengepçe' in the Crimean Tatar Turkic-Turkish Turkic-Russian Dictionary can explain the morpheme seen in such words. Based on this data, this study explains the morpheme found in some words expressing women in Crimean Tatar Turkic by associating it with the word apçe, which means "big sister".

Key Words: Crimean Tatar Turkic, Old Turkic, kinship terms, woman.

Giriş

Kırım Tatar Türklerinin ana vatanı olan Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bir yarımadadır. Bununla birlikte Kırım Türkleri tarihte yaşadıkları bazı acı olaylar sebebiyle Özbekistan, Romanya, Bulgaristan, Türkiye gibi birçok ülkeye yayılmış durumdadır. Dolayısıyla Türkçenin Kıpçak koluna dâhil olan Kırım Tatar Türkçesi de oldukça geniş ve dağınık bir bölgede konuşulmaktadır.

Kırım Tatar Türkçesi söz varlığında, sadece kadına dair sözcüklerde görülen bir morfem bulunmaktadır. Bu morfem özellikle apçe, alapçe, qudapçe, yengepçe gibi kadına özgü akrabalık terimlerinde kullanılmakla birlikte ocapçe örneğindeki gibi kadına özgü unvanlarda da görülebilmektedir.

Söz konusu morfem, ilk olarak küçültme eki ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Özellikle gramer kitapları incelendiğinde +çA isimden isim yapan ek başlığındaki bazı örneklerde, söz konusu sözcükler örnek olarak verilmiştir. İlgili gramer kitaplarındaki +çA isimden isim yapım ekine dair bazı bilgiler ve örnekler şunlardır:

Yüksel (2012: 826-827) Türk lehçelerinin incelendiği eserin "Kırım Tatar Türkçesi Grameri" bölümünde isimden isim yapan +cA/+çA ekinin dil ve lehçe isimleri

* Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKİYE), E-posta: sebayrak@ogu.edut.tr / ORCID ID: 0000-0001-8747-4695.

yapmasının yanı sıra niteleme sıfatlarından ya da adlarından yeni adlar türettiğini söylemektedir. Türetilen bu sözcüklerde ekin eşitlik işlevi zayıflamış yahut tamamen ortadan kaybolmuştur.

Buran-Alkaya (2014: 379) Kuzeybatı-Kıpçak Grubu Türk lehçelerini inceledikleri eserinde, Kırım Tatar Türkçesinde isimden isim yapan $+cA/+çA$ ekinin dil, kavim, millet ve yer adları gibi adları meydana getirdiğini söylemektedirler.

Öner (2013: 46) “Bugünkü Kıpçak Türkçesi” eserinde isim çekim ekleri içerisinde değerlendirdiği $+çA$ ekinin benzerlik ve eşitlik işlevlerinde kullanıldığını belirtmiştir. Aynı zamanda ekin arkaik şekli olabilecek bir $+çAk$ eki ($*çak > ET. -çak \sim -çA$) de bulunmaktadır. Ancak $+çAk$ eki, $+çA$ ekinin baskın olmasıyla unutulmuş ve Eski Türkçeden sonra kendisine benzeyen $+çIk/+çUk$ ekiyle karışmıştır. Ekin yer aldığı başlık içerisinde örnek olarak verilen sözcüklerden biri de Kırgız Türkçesinden tanıklanan *kudaça* sözcüğüdür.

Kasapoğlu Çengel (2017: 106-107) “Kırgız Türkçesi Grameri” eserinde, $+çA/+çO$ isim çekim ekinin zamanla kalıplaşarak ve işlev değiştirerek eskiden beri kullanılan bir yapım eki olduğunu söylemektedir. Ekin, Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında, $+çak$ ve $+çık$ isimden isim yapım ekinden geliştiği düşünülmekte ve küçültme ifade etmede kullanılmaktadır. Ekin küçültme işleviyle incelendiği örneklerden biri de *kuda* “dünür” sözcüğünden meydana gelen *kuda-ça* “gelinin veya damadın genç kadın akrabası” sözcüğüdür. Dolayısıyla *kuda* sözcüğünde yer alan $+çA$ eki, sözcüğe küçültme anlamı katmaktadır.

Kırım Tatar Türkçesi söz varlığında, *apçe*, *alapçe*, *qudapçe*, *yengepçe*, *ocapçe* gibi kadını ifade eden sözcüklerdeki $+pçe$ morfemini bir bütün olarak inceleyen çalışmalar da mevcuttur:

Şanlı (2018: 14) yüksek lisans tezinde Kırım Tatar Türkçesinin isimden isim yapan eklerini gösterdiği tablosunda $+pçe$ 'yi bir ek olarak değerlendirmiş ve *ocapçe*, *yengepçe*, *alapçe*, *qudapçe* örneklerini sıralamıştır.

Müller vd. (2016), eserlerinde *alapçe*, *yengepçe*, *ocapçe*, *qudapçe* örneklerini vermiş ve sözcüklerde yer alan $-pçe$ 'nin, muhtemelen “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğünün etkisiyle oluştuğunu belirtmiştir. Ekin Dobruca Tatar Türkçesinde $-pşi$ şeklinde *ocapşi* gibi örneklerde kullanıldığını da ilave etmiştir.

Orucova (2007: 115) Türk dillerini çeşitli açılardan incelediği kitabında *yenge* sözcüğünü incelerken Kırım Tatar Türkçesinde anlamı karşılamak için “ençe, dudu, cençe, ençepçe” terimlerinin kullanıldığını belirtmektedir. *ençepçe* sözcüğü için Sevortyan'ın (akt. Orucova, 2007: 115) Türk dillerinin etimoloji sözlüğünde *epçi* “kadın” sözcüğü kök olarak gösterilirken, Memetov (akt. Orucova, 2007: 115) da $-pçe$ biçiminin sadece kadın değil, *ocapçe* “muallim” *qudapçe* “kuda, dünür” gibi cinsiyet belirtmeyen sözlerde de görülebildiğini ve küçültme eki olduğunu, sözcüğün de $apa+ça>apça>apçe>pçe$ şeklinde meydana geldiğini açıklamaktadır.

Kırım Tatar Türkçesinde, kadını ifade eden sözcükler ve sözcüklerde yer alan $+pçe$ morfemi ile ilgili şunları söylemek mümkündür:

Apçe (< apa + eçe)

Kırım Tatar Türkçesinde “abla” sözcüğünü ifade eden *apa*, *apte* (Muzafarov, 2018: 47) ve *apçe* sözcükleri bulunmaktadır. Muzafarov, “Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük”te *yengepçe* maddesini yazarken verdiği dipnotta, sözcüğün

yenge ve *apçe* sözcüklerinden meydana geldiğini belirtmiş ve *apçe* sözcüğünü tanıklamıştır (Muzafarov, 2018: 381).

apçe sözcüğü aynı zamanda Kırgız Türkçesinde *apıça* şeklinde; Kırgız Türkçesinin kuzey ağızlarında ise Kırım Tatar Türkçesinde olduğu gibi “*abla*; *yaşça* küçük *karıya* karşı *yaşça* büyük *karı*; *yaşça* büyük *kadına* seslenme biçimi” anlamlarında *apçe* şeklinde görülmektedir (Li, 2019: 191).

Eski Türkçe metinlerdeki *apa* “*ata*, *dede*, *büyükbaba*, *çet*” ile *eçe* “*abla*” sözcükleri, büyük bir ihtimalle Kırım Tatar Türkçesinde birleşerek, bazen tek başına bazen de başka sözcüklere eklenebilen *apçe* sözcüğünü / morfemini meydana getirmiştir. Kırım Tatar Türkçesinde yaygın olarak görülen bu sözcük / morfemin, aynı zamanda Kırgız Türkçesinde de örnekleri vardır. Benzer bir gelişim yine modern Türk lehçelerinde “*abla*” anlamına gelen *apte* sözcüğünde de bulunmaktadır. Eski Türkçe metinlerdeki *apa* “*ata*, *dede*, *büyükbaba*, *çet*” ve *ata* “*baba*, *kayınbaba*, *kaynata*” sözcüklerinden oluşan *apte* sözcüğü de benzer bir şekilde “*yaşça* büyük *kişilere* hitap” anlamını barındırmaktadır.

Alapçe (< *ala* + *apçe*)

Arapçadan alınma bir sözcük olan *hala* sözcüğünün asıl anlamı “*teyze*” olmasına rağmen Türkiye Türkçesinin yazı dillerinde “*babanın kız kardeşi*” anlamında kullanılmaktadır. Sözcük aynı zamanda Kırım Tatar Türkçesinde *ala*, *alapçe* şekillerinde görülmektedir (Li, 2019: 183-184).

Kırım Tatar Türkçesinde “*hala*” kavram alanını karşılayan *ala* ve *alapçe* sözcükleri bir arada kullanılmaktadır. Sözcüğün *alapçe* formunun “*hala*” anlamına gelen *ala* ve “*abla*” anlamına gelen *apçe* sözcüğünün birleşmesiyle birlikte *alapçe* < *ala* + *apçe* şeklinde oluştuğu düşünülebilmektedir.

Qudapçe (< *quda* + *apçe*)

Sarıca (2015: 96) *kuda* sözcüğünü incelediği çalışmasında, ilk Türkçe metinlerde *tünür* sözcüğünün yer aldığı ancak 1128-1144 yıllarından itibaren ve günümüz modern Türk lehçelerinde *kuda* sözcüğünün kullanıldığını belirtmektedir. Günümüzde Anadolu, Balkan ve Gagavuz Türklerinin *dünür* sözcüğünü kullanmasına rağmen yer yer Anadolu ağızlarında görülen *kuda* sözcüğünün sebebi ise, göçler ya da İlhanlı sonrasında Moğolların ve Tatar adı altında toplanan Doğu Türklerinin Anadolu’ya olan etkisidir. Ayrıca *kuda* sözcüğünün *kudağıy* *kudaşa*, *kudaça*, *hudağay* şekillerindeki dişilik bildiren hâlleri Anadolu sahasındaki Tatar ağızlarında, Hakas, Kazak, Kırgız, Karay ve Tatar Türklerinin dillerinde de bulunmaktadır.

Moğolcadan geçmiş olan sözcük “*dünür* (güveyin veya gelinin babası); (erkek görücü)” anlamlarını içermekte ve dişil biçimi olarak *kudağay*, *kudaça* sözcükleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte sözcük, modern Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *qudeçe*, (ağ.) *qudaça* “*karı kocadan birinin genç kadın akrabası* (genellikle diğerinin annesine karşı); Urum Türkçesinde *hudaça* “*dünürün kızı*; gelinin kadın akrabası”; Nogay Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Karakalpak Türkçesinde *qudaşa* “*güveyin veya gelinin genç kadın akrabası*”; Tatar Türkçesinde *qödaça* “*güveyin veya gelinin genç kadın akrabaları*”; Başkurt Türkçesinde *qözasa* “*güveyin veya gelinin küçük kız kardeşleri ve yaşça küçük kadın akrabaları*”; Kırgız Türkçesinde *qudaça* “*güveyin veya gelinin genç kadın akrabası*” (Li, 2019: 80-83) şekillerinde, kadın akrabaları ifade etmek üzere *-p-* sesi olmaksızın kullanılmaktadır.

“Tatarca Romence Türkçe Sözlük”te (Kerim, 1996: 259), *kudaşa* sözcüğü için “gelin ve güveyin kız kardeşleri birbirine kudaşadır” şeklinde bir açıklama yapılmış ayrıca *kudaşalık* sözcüğü ise “kudaşanın görevi” olarak belirtilmiştir.

“Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlük”te (Karahana, 2011: 372) ise, sözcük *kudapşe* “karı kocanın çocuklarına ve küçük kardeşlerine göre karı kocanın ablaları; hala, teyze” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca *kudaşa* biçiminde “bir delikanlının yengesinin kız kardeşi” anlamına gelen başka bir sözcük de bulunmaktadır.

Kırım Tatar Türkçesinde “kadın dünür” anlamına gelen *qudapşe* sözcüğünün “dünür, erkek dünür” anlamına gelen *quda* ve “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğünün birleşmesiyle birlikte *qudapçe* < *quda* + *apçe* şeklinde oluştuğu düşünülebilmektedir.

Ocapçe (< oca + apçe)

Muzafarov (2018: 240) “Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük”te *ocapçe* sözcüğüne “kadın öğretmen, muallime” anlamlarını vermiştir.

Sözcük, “Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlük”te (Karahana, 2011: 541) “kadın öğretmen” anlamında *ocapşe* şeklinde yer almaktadır.

Kırım Tatar Türkçesinde “kadın hoca” anlamına gelen *ocapçe* sözcüğünün “öğretmen, hoca, muallim” anlamına gelen *oca* ve “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğünün birleşmesiyle birlikte *ocapçe* < *oca* + *apçe* şeklinde oluştuğu düşünülebilmektedir.

Yengepçe (< yenge + apçe)

Muzafarov (2018: 381) “Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük”te *yengepçe* sözcüğünü “yenge” olarak anlamlandırmakta ve sözlüğün orijinalinde *yengepçe* sözcüğünün *yenge-apçe* şeklinde geçtiğini belirtmektedir.

Sözcük, modern Türk lehçelerinden Karay Türkçesinin Kırım lehçesinde *yengeçe* “ağabeyin karısı; yenge (seslenme biçimi)” *yengeçe* “amca karısı, dayı karısı; ağabeyin karısı” şekillerinde *-p-* sesi olmaksızın görülmektedir (Li, 2018: 365).

Kırım Tatar Türkçesinde “yenge” kavram alanını karşılayan *yenge* ve *yengepçe* sözcükleri bir arada kullanılmaktadır. Sözcüğün *yengepçe* formunun *yenge* ve “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğünün birleşmesiyle birlikte *yengepçe* < *yenge* + *apçe* şeklinde oluştuğu düşünülebilmektedir.

Sonuç

Kırım Tatar Türkçesi söz varlığında *apçe*, *alapçe*, *qudapçe*, *ocapçe*, *yengepçe* gibi kadını ifade eden sözcüklerde tekrarlanan *+pçe* morfemi dikkat çekmektedir. Sözcüklerin bir kısmı gramer kitaplarında *+çA* isimden isim yapan ek başlığı altında örnek olarak verilmiştir. Sözcüklerde yer alan morfemdeki *+çA* sesleri, isimden isim yapan ek *+çA* olarak değerlendirildiğinde *-p-* sesini açıklamak zorlaşmaktadır. Ayrıca morfemin sözcüklerde *+pça* biçiminin olmaması, tek şekilli olarak *+pçe* şeklinde görülmesi Türk dilinin ses özellikleri doğrultusunda ek olarak düşünülemediğini göstermektedir.

Bu noktada Muzafarov’un “Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük”te *yengepçe* maddesini yazarken verdiği bir dipnot, sözcüklerde görülen ses birliğini açıklayabilecek niteliktedir. Buna göre, *yengepçe* ifadesi *yenge* + *apçe* şeklinde bir araya gelmiş olan *yenge* sözcüğü ile Eski Türkçe metinlerdeki *apa* “ata, dede, büyükbaba, cet”

ve *eçe* “abla” sözcüklerinden meydana gelme ihtimali olan, bugün de “abla” anlamında kullanılan *apçe* sözcüğünden oluşmaktadır.

yengepçe ifadesinin *yenge* + *apçe* şeklindeki gelişimi diğer sözcükler için de uygulanabilir mahiyettedir. Bu doğrultuda *alapçe* < *ala* + *apçe*, *qudapçe* < *quda* + *apçe*, *ocapçe* < *oca* + *apçe* şeklinde ifade edilebilir. Sözcüklerin Kırım Tatar Türkçesinde, örneğin *ala* sözcüğü varken *alapçe* formunun da olması; büyük olan hala için ya da babadan büyük kız kardeş için *alapçe* sözcüğünün tercih edilmesi “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğüyle olan bağlantısını da güçlendirmektedir. Bununla birlikte benzer bir ses birleşimi Kırım Tatar Türkçesinde *ebe* ve *ana* sözcüklerinden meydana gelen *ebanay* (Karahan, 2011: 1; Yüksel, 2012: 823; Muzafarov, 2018: 105) sözcüğünde de bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Kırım Tatar Türkçesinde *alapçe*, *qudapçe*, *ocapçe*, *yengepçe* gibi kadını ifade eden sözcüklerin sonunda yer alan *+pçe* morfemi, söz konusu sözcüklerin “abla” anlamına gelen *apçe* sözcüğü ile birleşmesinden meydana gelmiştir. Morfem, kendi sözlüksel anlamından çıkmış ve kadına dair sözcüklere eklenerek Kırım Tatar Türkçesinde dişlilik eki olarak kullanılmıştır. Sözcüklerin *+pçe*’li kullanımlarının gerçek anlamda yaşça büyüklüğü ya da saygıyı ifade etmek anlamında büyüklüğü içeren anlamlarda kullanılması ve *ebanay* sözcüğünün gelişimi de bu görüşü desteklemektedir.

Kaynakça

- Buran, A. ve Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 – Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, S. O. (2011). *Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü 2 (E-O)*. Köstence-Romanya.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kerim, A. ve Kerim, L. (1996). *Dictionar Tatar Turc Român: Tatarca Türkçe Romence Sözlük*. Editura Kriterion.
- Li, Y. S. (2018). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muzafarov R. ve Muzafarov N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Müller, P. O., Ohnheiser, I., Olsen, S. ve Rainer, F. (2016). *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Orucova, Ş. (2007). *Türk Dillerinde Xitab*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarıca, B. (2015). *Quda / Ğuda Sözcüğü Üzerine. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 54, 85-101.*
- Şanlı, T. (2018). *Kırım Tatarcasının Biçimbilimsel Çözümlemesi ve Kırım-Tatarcası-Türkçe Biçimbilimsel Makina Çevirisi Sistemi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar Mühendisliği Ana Bilim Dalı. İstanbul.
- Yüksel, Z. (2012). *Türk Lehçeleri Grameri- Kırım-Tatar Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

REVEALING THE MONGOLIAN SECTIONS OF THE SILK ROAD

Borbala OBRUSANSZKY*

Abstract: *Researching the great Eurasian trade routes, commonly known as the Silk Road, is a huge topic for scholars. Firstly, the route extended from Innermost Asia to Western Europe, and secondly, the sections of the trade routes have been changed through the periods of time. Some sections became more important, while others diminished. Many empires, states, and kingdoms ruled parts of the big trading road, but only the steppe empires were able to retain control over the bigger part of it.*

The main sections of the Silk Road are well known to researchers, but its branches, such as the northern or Mongolian sections, are only partially known, -- despite the fact that they were used by horsemen peoples from ancient times to the late Middle Ages, who transported important products from the steppes and the Altai Region to present-day China and back. Taking into account the geographical conditions of the area and using the records of the Chinese chronicles, in this paper I will try to identify the main routes of the horsemen people, mainly the Xiongnu (Hun), and I will describe how they approached the marketplaces of the Silk Road. Thanks to the One Belt One Road initiative, these old trade routes seem to have revived, and they play an important role in Mongolian-Chinese regional trade: The Mongols are transporting natural sources - coal and other minerals - to China on the ancient roads.

Keywords: *Silk Road, Xiongnu, Altai Mountains, Chinese chronicles, Mongolia, trade routes, caravans*

İpek Yolu'nun Moğol Kısımlarını Tespit

Öz: *Yaygın olarak İpek Yolu olarak bilinen büyük Avrasya ticaret yollarını araştırmak bilim adamları için çok büyük bir konudur. Öncelikle, bu güzergâh İÇ Asya'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanmaktadır ve ikinci olarak ticaret yollarına ait kısımlar dönem dönem değişmiştir. Güzergâhın bazı kısımları daha önemli hâle gelirken bazı kısımların ise önemi azalmıştır. Pek çok imparatorluk, devlet ve krallık, büyük ticaret yolunun bazı kısımlarını yönetiyordu, ancak yalnızca bozkır imparatorlukları onun daha büyük kısmında kontrolü elinde tutabiliyordu.*

İpek Yolu'nun ana bölümleri araştırmacılar tarafından iyi bilinmektedir, ancak kuzey veya Moğol bölümleri gibi kolları - eski çağlardan Orta Çağ'ın sonlarına kadar önemli ürünleri bozkırlardan ve Altay Bölgesi'nden günümüze Çin'ine götürüp geri getiren atlı halklar tarafından kullanılmış olmasına rağmen - sadece kısmen bilinmektedir. Bu yazıda, bölgenin coğrafi koşullarını dikkate alarak ve Çin kroniklerinin kayıtlarını kullanarak, başta Xiongnu (Hun) olmak üzere atlı halkların ana rotalarını belirlemeye çalışacağım ve İpek Yolu'nun Pazar yerlerine nasıl ulaştıklarını anlatacağım. Tek Kuşak Tek Yol girişimi sayesinde, bu eski ticaret yolları yeniden canlanmış gibi görünüyor ve bu yollar Moğol-Çin bölgesel ticaretinde önemli bir rol oynuyorlar: Moğollar, kömür ve diğer mineraller gibi doğal kaynakları eski yollardan Çin'e taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İpek Yolu, Hun, Altay Dağları, Çin kronikleri, Moğolistan, ticaret yolları*

Research on the great Eurasian trade route, commonly known as the Silk Road, is such a vast topic that it is still an ongoing task for researchers. Trade routes have changed

* Ph.Dr., Karoli Gaspar Universtiy, Historian-Oriental Studies (HUNGARY), E-mail: borbala.obrusanszky@gmail.com / ORCID ID: 0000-0001-8654-1796.

over time, some have become important while others have become less significant. The main Eastern route of the Silk Road is well known to researchers. Its stations and sections are well documented in various historical sources, and the area has gone through thorough archaeological excavations. However, its branches, such as the so-called “Mongolian” sections that went through the Altai, are only partially known, even though they were used by equestrian peoples from the ancient times to the late Middle Ages. Important products were transported here from the steppe to Siberia, present-day China, and back.

Several chronicles of the Han Dynasty (Shi ji, Han shu, Hou Han shu, etc.) report on Hun-Chinese relations. Based on early Chinese sources and taking into account the geographical conditions of the area, in this short study I will try to identify which routes the Huns may have used and how they approached the main Silk Road marketplaces. Whoever ruled the cities and gateways of the main trade routes, gained fabulous wealth. It is no wonder that there have been long, even centuries-long fights for the possession of markets and routes, in this case between the Huns and the Chinese. The special feature of the Silk Road area was that due to the terrain, the route was divided by narrow passages and passes, and traders often had to cross deserts and areas that were poor in water. The Huns also had routes that they used to join the big trade routes and to reach the big markets and fairs. The locations changed a lot during the period of nearly five hundred years in between the 3rd century BC and the 2nd century AD. From reports of Chinese sources, we gather that especially at the time of the fighting Principalities, Principality Zhao suffered a lot from the invasion of the Huns.¹ Therefore, in an attempt to stop the Huns' attacks, the Chinese principalities continued building the old border walls, the so-called “long walls,” that were initially built in the Shang era. Qin Shi Huangdi strengthened the borders and ordered walls to be erected throughout the northern border² to keep his people away from the Hu and Yue peoples.

The first Chinese emperor feared the Huns because it has predicted that the Qin Dynasty's fall would be caused by the Hu³ (Csornai, 2007: 50). The first Chinese emperor, Qin Shi Huang di (221-210 BC), the founder of the Qin Dynasty and the creator of united China, wanted to enter the markets of the Silk Road, so in 215 BC he commissioned General Meng Tian to attack the Huns in the north and the Rong and Di peoples in the west. On the one hand, the Chinese wanted to acquire new territories to accommodate the ever-growing population, and on the other hand, they wanted to get close to the Silk Road, which was ruled by foreign peoples, usually of steppe origin - Rong, Di and Yuezhi⁴ (Watson, 1961-I: 86-89). Meng Tian's campaign was successful, and a new border was established along the west bank of the Yellow River, reaching as far as what is now Gansu Province, Lintao. After the death of the first ruler of the Qin dynasty, the dynasty had a crisis, and then it ceased to exist in 207 BC. At the same time the Xiongnu or Huns got stronger. Maodun shanyu (209-176 BC) became their leader. He strengthened his state and then launched his conquest campaigns with his soldiers to the four directions of the world. The new ruler began to reclaim their old territories, first

---

¹ Today's Shanxi Province, the east bank of the Yellow River. Shi Ji, 88.

² The remains of the Shang era walls still exist around Yulin City, but also in other parts of the Ordos. Ningxia Province is called the Province of the Great Walls. There are several wall sections from different eras on its territory.

³ Huainanzi, 18.

⁴ Shi Ji, 15.

attacking the Donghu and then it also clashed with the Han Dynasty of China, which was formed in 206 BC and which also wanted to expand north and west. However, the two sides first came into conflict over Dai Province (now Shanxi Province), which both claimed because of its strategic importance. One of the border point was Mayi, which often occurs in the Chinese records.

In 200 BC the Chinese launched a war lead by their ruler emperor Gaozu. The Chinese suffered heavy losses due to the cold winter. The Xiongnu or Huns withstood the cold well and moved easily on their fast horses. Applying a trick: the “pretended flee”-which is also used by the later steppe warriors and proved itself to be effective- they lured the Chinese army north to a well-known terrain to Baideng near the town of Pingcheng⁵, where they defeated the Han army, surrounded the emperor, and did not release him for a week. Eventually, Maodun let Emperor Gaozu free, who sent his envoy: Liu Jing to negotiate the terms of peace with the Huns. The text of the agreement was recorded in the Han Dynasty’s Chronicle: the Han shu. The agreement regulated how much tax the Chinese had to pay each year, and that he had to give a Chinese inness to the Hun ruler to marry⁶ (Csornai, 2007: 63). This also meant that the Han Dynasty was unable to expand in the direction of the Silk Road for some time. The Xiongnu-Han relations was concentrated on the east bank of the Yellow River, present-day Shanxi, Inner Mongolia, and Hebei provinces.

After the Hun had defeated its eastern and southern neighbors in 176 BC and by defeating the Yuezhi, they gained control of the great trade route, the Silk Road, from which they gained enormous wealth. They then conveyed Chinese products to the West and Western products to China. Meanwhile, they also sold their own mineral resources (iron, gold and other metals) and animal products extracted in the territory of present Mongolia. As I mentioned before, Hun-Chinese relations were mainly concentrated on the eastern banks of the Yellow River. Hun and Chinese products also changed hands in the markets there. It’s most likely that the Huns used the same gateways in their time as the ones that are the modern border crossings today between Mongolia and China (Khangai and Gashuut Sukhait). Due to the terrain there are limited crossings in the Gurvan Saikhan Mountains (the easternmost part of Altai Mountain) and in the Gobi desert. On the south, they crossed the Da Qin Mountains to reach today’s Höhhot city, and the other route led through Pingcheng, one of China’s major northern commercial centers.

The Huns received an annual tax from the Chinese Han Dynasty for more than six decades. There was a radical change in Chinese foreign policy when Emperor Wu di (140-80 BC) came to power. His goal was to acquire sections of the Silk Road by bypassing the intermediaries, so the Chinese could sell their products themselves and have access to the mineral resources in the area. However, this required the defeat of the Huns, which at the time seemed impossible. He consulted with his advisors at the Han court several times about how to defeat the Huns. They finally decided to send envoys to the unknown western territory first to investigate and to try and make alliances with the peoples living there. The envoys’ task was to survey the products of the distant lands, especially how they could get horses, as the Huns forbade all the peoples under their rule to trade horses with the Han. A delegation of almost hundred people left around 135 BC.

---

⁵ Today Datong town, Shanxi province. There is a memorial column at the site of the battle.

⁶ Han shu, 43. Liu Jing zhuan.

Almost everyone was perished. They were probably captured by the Hun and did not return home from there. Only Zhang Qian returned home to the imperial court after ten years on an adventurous journey. He appeared in the Han Court in 125 BC and he gave an account of his ten-year journey, which is recorded in Chapter 123 of *Shi Ji*. For a long time, this was the most valuable information for the Chinese about the western territories. Eventually, he achieved his goal, he reached the Central Asian territory beyond the Huns, and he investigated the peoples who lived there and what the most important raw materials and commercial products were there. This report confirmed to the ruler, Wu Di, that it was worth starting a war. The report also revealed that metals (iron, copper, silver, gold, etc.) were available in large quantities in the Tarim Basin between Turfan and Dunhuang. The raw material for making bronze: tin, was obtained from Kucha, and gold was washed in the Khotan oasis (Psarras, 2004: 52). One of the most important minerals for the Chinese was jade, which was only available in limited quantities on the internal market, mainly in and around Changan (today: Xian), so it was obtained in large quantities from abroad from the Hun / Yuezhi areas. Two places are mentioned in the literature: the area of Khotan and Kunlun in Tibet.⁷ Imported goods included fruits and vegetables.⁸

The Han ruler was preparing his military to fight the Huns for a decade and a half, while at the same time he was constantly bribing and luring the Hun reigning princes who eventually betrayed their ruler and joined forces with the Chinese Han Dynasty, thus strengthening the Chinese army. It must be mentioned that even despite the betrayal of the border princes, it was not easy to defeat the Huns. They only managed to expel them from a certain area where the Chinese could build their settlements and establish their commercial centers. In 123 BC, Wu Di thought the time had come for an open battle with the Huns. The Han forces attacked the Huns from today's Gansu province, where they still got through the campaigns of Qin Shi Huangdi. In 121 BC and 119 BC, the Hans had also conducted a successful campaign to the north and northern-west. According to reports, a lot of Huns were killed and a massive loot was obtained, including the golden idol of King Xiutu.⁹

In 119 BC, General Wei Qing attacked the Huns. He started his campaign from Dingxiang¹⁰ and attacked the Hun shanyu in the northern part of the desert (Gobi Desert-OB). Many Huns were killed and then they retreated to the Tianyan Mountains¹¹ In the newly acquired areas they established the Wuwei and Jiuquan forts, and their lands were subdivided and in 111 BC, they founded Zhangye and Dunhuang settlements¹² (Csornai, 2007: 193).

As a result, they gained control over strategic trade routes west of the Yellow River. This area was named Hexi i.e. the area "west of the river" which was a narrow gorge of

---

⁷ The main jade quarries: Khotan Oasis - Kharakash, Black Jade River, Yurungash - White Jade River, Yumen (Jade) Gate - Jade Gate. The names show that the Chinese procured one of their main raw materials: jade from present-day Gansu Province. Jade was first transmitted to them by the Yuezhis and then by the Huns. Jade also came from the Kunlun Mountains in Tibet.

⁸ The heavenly horses came from the western frontier or Central Asia.

⁹ According to the Shamanic faith, idol played an important role in the sacrifices presented to the ancestors. (Turkic name is balbal, Mongolian name is hun chuluu and Hungarian name is bálvány.)

¹⁰ It is located in the central part of today's Shanxi Province.

¹¹ It is located in the central part of today's Shanxi Province.

¹² Han shu, 6. Wu di ji, 19.

the Yellow River.¹³ So Emperor Wudi achieved his goal in part because the Chinese got on the Silk Road and took control of it, but the Huns could not be completely expelled from the area because Huns still lived north of the cities, in or near the desert, who from time to time broke into the Chinese areas. From Chinese sources we can get a relatively accurate picture that the Huns did not resign themselves to the loss of their territories, so there was a fierce struggle with the Han Dynasty for possession of the areas of the Silk Road until the end of the until the end of the 2nd century BC. Certain sections of the trade route, especially the northern ones (Turfan, Hami area), often changed hands, which may have been due to the fact that these places were easily reached by the Huns, sometimes visiting them peacefully for commercial purposes, but often attacking and occupying some of them.

In 9 AD, an usurper, Wang Mang, proclaimed himself emperor and founded a new dynasty called Xing (9-23 AD). The new ruler tried to reform the empire and cut spending. He took the land into state ownership and carried out financial reforms. Because the maintenance of the remote Western Territories consumed too many financial resources, Wang Mang did not send them money, so China's influence weakened. Many of the local rulers took advantage of this to become independent, and the northern Huns launched an attack. In 13 AD, a campaign was launched against the Western Territories and they regained control of parts of the cities of the Silk Road¹⁴ (Csornai, 2007: 351). Many of the Chinese settlers who lived along the border fell victim to the battles, so emigration began from that area¹⁵ (Hill, 2003). Certain passages, mainly the northern ones on the Silk Road were again inspected by the Huns.

After the death of Wang Mang in 25 AD, a descendant of the Han Dynasty, Liu Xiu Guangwudi, ascended the throne and founded the Late or Eastern Han Dynasty (25-220 AD). Reclaiming the old Han territories was not an easy task for the new ruler, he first had to fight two claimants to the throne: Wei Ao and Lu Fang (originally named Liu Wenbo), the latter was a descendant of Emperor Wu and his mother was a Hun princess. Fighting for the throne carried on all the way to 42 AD when Guangwuda finally gained power and Lu Fang fled to Hun territory. Some of the leaders of the Western Territories: the lords of North Jushi, Shanshan and Yanqi (Karashahr) sent their sons to Emperor Guang Wu in 45 AD to renew the old agreement and ask for the protection of the Hans, but the ruler sent them back because he could not give them soldiers. His state wasn't strong enough yet.

It took almost 30 years for the Han Dynasty to launch an attack to reclaim the western territories. At the time, the Han army was already using well-established trade routes in the Yellow River Basin, described below.

Hun-Chinese clashes were regularly reported in the Han-era historical chronicles, outlining the route of the Chinese army's march through which we can find out where the trade and military routes were heading to the Huns. It is unfortunately rather difficult to clarify the names of contemporary places, but a well-defined geographical place – a mountain, a lake - makes it much easier to identify these places. It is also an advantage that due to the mountain ranges of the Altai Mountains and the barren, waterless areas of

---

¹³ This place is called Hexi, which means “to the west of the river”. It is a narrow passage dug by the Yellow River over millennia. It currently connects the modern city of Lanzhou with Dunhuang.

¹⁴ Han shu, 99. Wang Mang's story.

¹⁵ Hou Han shu, 88.

Gobi, there are limited passages in the area. It is not possible to travel anywhere, but only through the gateways of the mountains and in the case of the semi-desert landscape through oases. The modern roads used today, on which the Mongolian- Chinese trade in goods still takes place also assist our work to identify these roads. By knowing these roads, we can trace back where the ancient Huns were able to approach the main sections of the Silk Road and how they reached the local markets. Based on reports from Chinese sources and cartographic data, the following trade and military routes may be considered in the Hun-Chinese relationship.

In the first half of the 2nd century BC, the main Hun-Han contact points were in the provinces of Dai, Shangjun, Beidi, Yunzhong, Shanggu, and Yanmen, which are located in what is now Shanxi Province and Inner Mongolia. Chinese chronicles report that the Huns regularly invaded the above provinces. The reasons were not mentioned, but the Hun force mostly set out to give effect to previous agreements when trade restrictions were imposed by the Chinese. In the 130s BC, the main place of contact between the two peoples was today's Datong and its surroundings. This place had lost its significance in the late 120s BC as the main trade routes shifted west to the Hexi corridor. It is written in the Chinese chronicles that when the Hun king of the Western Territories, Hunya, surrendered to the Hans, the number of soldiers at the old garrisons — Longxi, Beidi, Shangjun — was halved¹⁶ (Csornai, 2007: 163). Following the conquests of Emperor Wu Di along the Silk Road, the Shuo Fang base was established at the tip of the Yellow River meander at today's Bayannur District Center (Inner Mongolia). Later on, to the east of this, Wu Yuan was founded, which was also a major border fortress against the northern Huns. It is also located in the Bayannur district. Later on, these were commercial stops as well as the starting points of the campaigns against the Huns, which led to the Gurvan Saikhan Mountains, the eastern mountain ranges of the Altai Mountains, which is in today's Umnugovi County. On the road, we can find Lake Gaxun, followed by Khara Khoto, the former capital of the Tangut, but for the first time Huns established a city there. After the 120s BC, the Han Dynasty established a fortress called Jiuyan there, which was an excellent logistics center in the fight against the Huns (Erdenebaatar, 2021: 132). From there, a road leads to the modern Shive Khuren Mongolian border crossing to Gurvantes, and then you can continue north through the western pass of Gurvan Saikhan to the former Hunnic centre. From there, they reached the southeastern section of today's Umnugovi County: Gashuun Sukhait - Oyu Tolgoy-Khanbogd, which is a bordering point where, Mongolians transport coal to China.

There are remains of fortifications associated with the Huns on these sections, suggesting that important commercial and military routes used to pass through them. In what is now Mongolia, archaeologists have so far found the remains of four fortified settlements that have played an important protective role. There are three Hun settlement remains on this road section of road and the archaeologists have identified necropolises, too. Near Gashuun Sukhait there are the ruins of a former city called Mangasin khuree, built in the Hun era. It was a typical steppe fortress with ramparts. About 200 kilometers to the northwest from there is Sairiyn balgas, around which Hun tombs have been excavated by archaeologists. About 100 kilometers north of the ruin is a place called Kheerin bulagin kherem, where archaeologists have also found the remains of a Hun fortified town. About 350 kilometers west of Mangasin khuree, there is Bayanbulagin

---

¹⁶ Shi Ji, 111. scroll, Piaoqi liezhuan, 8-11; Han shu, 55. scroll Huo Qubing zhuan, 7-10.

tuuri, which protected the easternmost extension of the Altai Mountains, the passes of the Gurvan Saikhan mountain (Erdenebaatar, 2021: 128-134). Rich archaeological finds were excavated in this settlement, which suggests that the Huns used this settlement on a permanent basis and it could even have been one of the lodgings of the shanyu. This area continued to be significant. The above trade and military roads were still in use, probably due to Shuo Fang, but new roads were also built, starting from Shuofang and heading west to the towns along the Silk Road. This is where the Hun dominated branches joined in from the north, from the Gobi.

From Shuofang it was possible to reach Turfan (Gaochang), from where a road passed through the modern city of Urumqi through the passes of the Altai Mountains to the present-day Mongolian territories in the southern part of Khovd County. The road, that is still in use today, passes through the Bulgan district of Khovd County, which is extremely rich in archaeological findings associated with the Huns, but archaeologists have also found rock drawings and tombs associated with the Huns. A high class Hun burial of 130 tombs was found at Takhiltin Khotgor in Mankhan District, Khovd County (Amartuvshin, Turbat, Odbaatar and Davaatseren, 2021: 243). The large number of graves is an evidence that the Huns did not only settle in the area but that it was also one of their centers of power. From here they could send caravans, but also armies, to the Chinese Han Dynasty.

The other important route also started from Shuofang and led to Hami. It ran parallel to the Great Silk Road. From there, a road headed north to what is now Govi-Altai County. This goes by Pu-Lei, or Lake Barkhol, which is also described in Chinese chronicles in connection with the Hun-Chinese fights. This was one of the main routes used by the Huns, as reported by the Hou Han shu, a chronicle of the late Han dynasty, in connection with the events of 91 AD. At that time, the Chinese commander Gen Kui defeated the northern Huns and the shanyu managed to flee. His younger brother, Yu Chu Qiang, became the shanyu who began negotiations with Han. The envoys went to the fort at Lake Pu Lei (Barkol) that was on the road to Hami to negotiate. If we follow the trade route that is still in use today, we will get to the southwestern part of the Govi-Altai County in Mongolia. Large-scale Mongolian-Chinese trade is currently taking place at the Burgasta crossing, which in ancient times was believed to have been one of the stops for Hun-Chinese trade. There are many unidentified remains of ancient settlements in the county next to the former trade routes and there are Hun-era rock drawings and tamgas at Tsagaan Gol. So far, 328 Hun graves have been mapped in nine regions of the county, of which 46 were high rank graves.¹⁷ Based on the excavations and fieldwork so far, it has been proven that the Altai region was an important area for the Huns. The Han Dynasty launched a series of large-scale attacks to take over the towns along the Silk Road from the 70s AD. One location took place in Govi-Altai area.

The Chinese Imperial Court entrusted the task to General Ban Zhao, who fought to take back the cities of the region between 72 and 102 AD. The Hou Han shu recorded this: "In the sixteenth year of Emperor Ming Yongbing (73 AD), the Han (Chinese) occupied Yiwu (Hami), thus establishing contact with the western regions. Following this, Jushi (Turfan / Jimasa) rejoined the Han Empire, but the Huns did not approve of this. They sent soldiers, attacked the area, and finally Jushi's leaders renewed their

---

¹⁷ The 46 high rank tombs were found in Taishir district. Based on a survey by the Institute of Archeology of the Mongolian Academy of Sciences. Kindly reported by G. Eregzen.

alliance with the northern savages (northern Huns)”¹⁸ (Batjargal, 2016). In addition to the Han attacks on the cities along the Silk Road, they opened another front against the Huns, at what is now called Umnugovi County in Mongolia, where the main trade routes stretched. In 73 AD, the Han Dynasty increased the size of the border army. This army was led by generals Zhai Tong and Wu Tang. The southern Huns also took part in the attack on the Chinese side. The southern shanyu entrusted the wise king of the east, Xin, to lead the army. They started from Shuo Fang and reached the Zhuo ye mountain.¹⁹ The southern Hun commander Xin got into a clash with Zhai Tong and out of revenge he misled the army so that the Northern Huns could easily get out of their way. The following was written in the Chinese chronicle: “An army of thieves (the northern Huns) came and having found out of about the events, they then crossed the desert and departed far away. The coalition army did not cross the Mount Zhuo ye mountain.” In 76 AD, the northern Huns reoccupied the southern part of the Zhuo ye mountain. The Mount Zhuo ye mountain may refer to the Gurvan Saikhan Mountains, under which, on the road west of the aforementioned Shuo Fang, troops could travel on one hand to Turfan and on the other hand to present Mongolia.

In the absence of sources, we do not know whether there have been any clashes in the area in the following years. There were no written records on all border clashes. It is known from the Hou Han shu chronicle that at the end of the next decade, in 89 AD, a coalition army led by Commander Dou Xian launched into what is now Mongolia. The best of the army was the southern Huns. Based on cartographic data, the route can be reconstructed as follows: General Dou Xian started from Shuo Fang, which may have been in the present-day Bayannur district of Inner Mongolia Autonomous Province in China. From there, they reached the southeastern section of today’s Umnugov County: Gashuun Sukhait - Oyu Tolgoy-Khanbogd, which is still an important crossing of the Mongolian-Chinese border. This route between Baotao and Bayan Nuur connects to the northern Chinese road network. Subsequently, the Chinese army defeated the Huns at Mount Jiluo. The name of the mountain is unidentified. It may have been between today’s Umnugovi and Dundgovi counties. The northern shanyu could not be captured because he managed to flee. The Chinese army burned down Longcheng, the capital of the Huns and they killed the leaders of 21 tumens. They then went up to Mount Yanran and carved a victory inscription in the rock. The inscription had previously been found on Mount Delgerkhaan, in present-day Dundgovi County, in the heart of Mongolia, but it could only be deciphered in 2017²⁰ (Batjargal, 2016). The Chinese-Southern Hun coalition force thus penetrated deep into the land of the northern Huns. A new campaign was launched in the following year, but this was following a different route. According to the Chinese source: “In the middle of She Di Yun Yuan’s time (89-105), grand commander Dong Xian appointed Gen Kuit to attack the Huns.

The southern Huns once again joined the campaign launched in 90 AD. They were led by the right-wing Luli Wang and set off with a team of 8,000 soldiers from both the right and left wings. The army went on a similar route as in the previous year. Their main goal again was to capture the shanyu. They did not seem to have penetrated deep into

---

¹⁸ Hou Han shu, 89.

¹⁹ Zhuo ye shan, the Edlenjin ridge in the southeastern part of Govi-Altai, Mongolia.

²⁰ Hou Han shu, 89.

what is now Mongolia. The coalition army set off from Ji lu fort.²¹ They then unloaded their baggage at the Zhuo ye mountain. They split into two and encircled the shanyu's palace at night. The shanyu was wounded, but he managed to escape with his companions. His jade seal was seized and his wife was taken prisoner. 8,000 people were slaughtered and thousands were captured. The Southerners reaped a bright victory yet again at this time²² (Batjargal, 2016). The shanyu's palace may have been in Umnugovi County, but no source has provided accurate information on this so far. The descriptions are so concise that we do not know whether the shanyu's palace was just a summer lodge or that it was one of the forementioned fortifications. In any case, it seems that in 89 and 90 AD, one of the important bases of the northern Hun shanyu was in the Gurvan Saikhan Mountains. In 90 AD, Dou Xian fought at Hami and probably he defeated the Huns there²³ (Batjargal, 2016). The campaign continued. The campaign in 91AD also took place around Turfan. The Chinese chronicle reports on this as follows: "The following year, Gen Kui defeated the Huns. The shanyu fled, no one knew where. His younger brother, the western luli wang, Yu Chu Qiang appointed himself shanyu. He sent envoys to the fort at Lake Pu Lei (Barkol) to begin negotiations with the Hans. Dou Xian received them." After losing the war, in 91 AD, negotiations began between the northern Huns and the Chinese. The Shanyu was followed on the throne by his younger brother, Yu Zhang the west luli wang, who tried to settle relations with the Chinese through diplomacy. He sent envoys to the fort at Lake Pu Lei (Barkhol) to begin negotiations with the Han envoys. An agreement was reached under which the shanyu would formally submit to the Chinese court. The report also stated that because the Hun ruler and his country was poor, he did not take gifts,²⁴ which suggests that they have indeed suffered severe losses from years of war and many natural disasters. At the same time, the source also proves that the Huns continued to live in the area, despite losing some of their sovereignty and having become dependent on the Chinese. Serious changes soon took place in the Silk Road area. After the Chinese campaign in the 90s AD, the northern Huns surrendered. Two years later General Dou Xian, who led the campaign, was executed, and no one else was appointed to replace him, so no further Chinese campaign was launched into the territory of the northern Huns. The southern Huns also began to revolt in the Ordos. They didn't wage a war to the north again. The large-scale war to conquer the Western Territories ended in 102 AD. In the 2nd century, it became increasingly difficult for the Hans to keep the area inhabited by the northern, steppe peoples. Taking advantage of this, the northern Huns launched attacks on the cities of the Tarim Basin from 134 AD, about which very little information has been recorded in the Chinese dynastic books. The northern Huns did not take part in these struggles, they again fought for the western territories. In the 140s AD, they are referred to as regular attackers²⁵ who fought to regain control of the region (Hill, 2003: 27). The Huyan clan didn't take part in these fights. At the same time, the influence of the eunuchs in the imperial court increased, demanding a say not only in state affairs but also in the selection of rulers. More and more rebellions broke out against the Hans. The final blow was the

---

²¹ Located to the west of Bayangol District, in the west part of today's Inner Mongolia Autonomous Province (China).

²² Hou Han shu, 89.

²³ Hou Han shu, 89.

²⁴ Hou Han shu, 89. The event took place in 106 AD.

²⁵ Hou Han shu, 88.

revolt of the “yellow turbans” that erupted in the 180s when the disgruntled crowd occupied the central Chinese provinces. The movement could only be stifled by 205 after long struggles. The Han Empire had become unmanageable by the end of the 2nd century AD. In its territory, power was taken over by provincial leaders, so-called warlords, who formed independent kingdoms.

In summary we can conclude that there are several difficulties in clarifying the formerly vibrant Hun-Chinese border relations. On the one hand, contemporary chronicles summarized the events extremely concisely, and on the other hand, many geographical names recorded in Chinese characters are unknown and await decipherment. The local terrain is of assistance, from which we can make it out which sections probably played a specific role in which periods. It will be the task of archeology to clarify these and to further explore any Hun and Chinese monuments along the roads.

Literature

- Amartuvshin, C., Turbat, T., Odbaatar, T. and Davaatseren, B. (2021). *Encyclopedia of Mongolian Archaeology*. Ulaanbaatar: Association of Mongolian Archaeologists.
- Batjargal B. (2016). *Fan Ye Hou Han shu*. Ulaanbaatar: Sergelen International Expedition.
- Christian, D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol empire*. Massachusetts: Blackwell.
- Crespigny, R. D. (2006). Some Notes On The Western Regions In Later Han. *Journal of Asian History*, 40(1), 1-30.
- Csornai, K. (2007). *Négy égtájón barbár csillag ragyog. Az ázsiai hunok a kínai forrásokban*. Budapest: László Gyula Egyesület.
- Erdenebaatar, D. (2021). *Ono ertniy tuukh soyolin olgiy. Umnugovi nutag*. Ulaanbaatar: Munkhni useg.
- Hill, J. E. (2003). *The Western Regions according to the Hou Hanshu. Chapter on the Western Regions from Hou Hanshu 88. Second Edition*. Washington: Washington University.
- Ma, Y. and Sun Y. (1999). The Western Regions Under The Hsiung-Nu And The Han. J. Harmatta (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The development of sedentary and nomadic civilisation. Volume II. From 700 B.C to Ad. 250 in (227-247. pp.)*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Obrusanszky, B. (2021). *Hunok a Selyemúton*. Barót: Tortoma Kiadó
- Psarras, S.-K. (2003). Han and Xiongnu: A reexamination of cultural and political relations I. *Monumenta Serica*, 51, 55-236.
- Psarras, S.-K. (2004). Han and Xiongnu: A reexamination of cultural and political relations II. *Monumenta Serica*, 52, 37-93.
- Stein, A. M. (1921). *Serindia: Detailed report of explorations in Central Asia and westernmost China*, 5 vols. London & Oxford: Clarendon Press.
- Stein, A. M. (1928). *Innermost Asia: Detailed report of explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran*, 5 vols. London: Clarendon Press.
- Watson, B. (1961). *Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih-chi of Ssu-ma-Chien, I-II*. New York-London.

ÇUVAŞLAR VE EMİR TİMUR: FOLKLOR, EDEBİYAT VE KİMLİK

Cemalettin YAVUZ*

Öz: Emir Timur yazılı kültürün yanı sıra sözlü kültürde de önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Timur ile ilgili sözlü gelenek farklı coğrafyalarda farklı görünümlere sahip olmuştur. Bu çalışmada Çuvaş folklorunda Timur'un nasıl algılandığı, bu algının temelleri ve modern Çuvaş kimliğinin kuruluş döneminde nasıl kullanıldığı sorularına cevap aranmaktadır. Bu amaçla İdil-Ural bölgesindeki ortak sözlü kültür çerçevesinde Timur ile ilgili algının kaynakları sorgulanmış ve Çuvaş folklorunun kendine özgü niteliklerinin Timur ile ilgili anlatılardaki yansımaları incelenmiştir. Ardından modern edebiyat döneminde Timur algısının tıpkı Timurnâme geleneğinde olduğu gibi kimlik inşası amacıyla ama farklı bir tasavvurla nasıl kullanıldığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: yazılı kültür, sözlü kültür, İdil-Ural, Çuvaşlar, Timur

Chuvashes and Tamerlane: Folklore, Literature and Identity

Abstract: Emir Timur is an important figure in oral culture as well as written culture. The oral tradition about Timur has had different views in different geographies. In this study, answers are sought to the questions of how Timur's image is in Chuvash folklore, what is the source of this image, and how this image is used in the construction process of modern Chuvash identity. For this purpose, the source of the image of Timur is questioned within the framework of the common oral culture in the Volga-Ural region, and the reflections of the distinctive features of Chuvash folklore in the narratives about Timur are analyzed. Then, it is pointed out how the perception of Timur in the modern literary was used for the purpose of identity construction, just like in the Timurnâme tradition, but with a different imagination.

Key words: written culture, oral culture, Volga-Ural, Chuvash, Tamerlane

Giriş

Emir Timur hakkındaki anlatılar ve sözlü gelenekler yüzyıllar boyunca Orta Asya'da ve onun dışındaki coğrafyalarda farklı görünümlerde ve farklı türden topluluklar arasında dolaşımında kalmıştır. Onun otobiyografisi olarak sunulan anlatı geleneklerinin belki de en meşhuru Hindistan'da ortaya çıkmış ve birkaç yüzyıl içinde Müslüman dünyasının diğer bölgelerine yayılmıştır. Rus İmparatorluğu içinde kalan Tatar bölgeleri gibi Merkezi Asya'nın diğer kısımlarında da benzer hikâyeler bilinmekteydi ve buralarda Aksak Timur hakkındaki efsanevi rivayetler Cengiz Han ile ilgili anlatılarla bir araya getirilmekteydi (Sela, 2011: 19). M. Fuat Köprülü, 1926 yılında yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde *Cenknâme-i Emîr Timur* adlı menkıbe mecmualarıyla 15. yüzyıldan itibaren bütün "Orta Türkler" arasında yayılmış olan bu anlatı geleneğini "Cengiznâme'nin bir nevi devamı sayılabilen Orta Türk destanları" olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu metinler, "tarihî vakaların destan şekline sokulup destani unsurlarla karıştırılmasından vücuda gelmiştir." (Köprülü, 1980: 323-24).

Köprülü'nün bir edebiyat tarihçisi gözüyle konuya yaklaşmasının, Timurnâmelerin, köklü ve son derece zengin olan Türk destancılık geleneğinin tarihî seyri içinde çok da

* Dr, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE) // Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Araştırma Enstitüsü (KAZAKİSTAN), E-posta: yavuzcemalettin@gmail.com / ORCID ID: 0000-0001-6295-2179.

önemli olmayan bir uğrak noktası imajı yüklenmesi sonucunu doğurmuş olabileceğini ifade etmek gerekir. Belki de Türkoloji araştırmalarında Timurnâmelerin yeterli ilgi görmemesinin sebebi ya da sebeplerinden biri budur. Ancak sözlü kültür ile yazılı kültür arasında bir köprü durumunda olan bu eserler, yaratıldıkları bölgenin geçmişi ve bugününü açıklama ve anlamlandırma çalışmaları için son derece önemlidir. Bunlar, sadece estetik değer taşıyan edebiyat ürünleri olmadıkları gibi yaratıldıkları ortamın toplumsal ve kültürel şartlarının hem sonucu hem de sebebi niteliğindedir. Bir başka ifadeyle “halk edebiyatı” ürünleri olarak nitelendirilen bu eserlere kendinden sonraki sosyokültürel şartları ve politik tercihleri şekillendiren yaratmalar olarak bakabilmek gerekmektedir.

Emir Timur, yaşamı boyunca gerçekleştirdiği faaliyetleriyle dünya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak onun toplumlar ve kültürler üzerindeki etkisi yaşamı ile son bulmamıştır. Tahmin edileceği üzere henüz hayattayken hakkında anlatılar ortaya çıkmıştır. Sonraki yüzyıllarda da birbiri ile yoğun etkileşim içerisindeki farklı evrenler olarak tanımlanabilecek sözlü kültür ile popüler ve resmî tarih yazıcılığının önemli meselelerinden biri Timur olmuştur. Onunla ilgili olarak yaratılan algı çoğu zaman tarihî gerçeklerin önüne geçebilecek nitelik kazanmış görünmektedir. Arap ve Batılı tarihçilerle Timur’un sarayında yetişen tarihçilerin eserlerinde çizilen Timur imajı olumlu ya da olumsuz anlamda birbirine tamamen zıt bir görünüm sergilemektedir (bk. Akkuş ve Zeki, 2018; Kanat, 2022; Yüksel, 2004). Türk dünyasında ise Timur algısı hem farklı coğrafyalarda hem de aynı coğrafyanın farklı tarihî dönemlerinde bile birbirinden farklı olmuştur (bk. Gündoğdu, 2021). Folklor verilerinde de benzer bir durum söz konusudur. Türk dünyasının farklı bölgelerinden derlenmiş anlatılarda birbirinden farklı Timur portreleriyle karşılaşılmaktadır (bk. Atnur, 2019; Zaripova Çetin, 2019).

İdil-Ural bölgesinin Türk topluluklarından olan ve kendilerini İdil Bulgarlarının gerçek torunları olarak tanımlayan Tatarların sözlü kültüründe Timur hakkında zengin sayılabilecek anlatı geleneği söz konusudur ve bunlar araştırmalara konu olmuştur (Allen, 1998; bk. Atnur, 2019; Kaya, 2016; Usmanov, 1972). Aynı şekilde İdi Bulgar tarihini sahiplenen ve günümüzde büyük oranda Hristiyanlaşmış olan bölgedeki diğer Türk topluluğu Çuvaşların da Timur ile ilgili bir algısı ve anlatı geleneği mevcuttur. Emir Timur ile Altın Orda hükümdarı Toktamış Han’ın mücadelelerine sahne olan bölgenin yerleşik topluluklarından olan Çuvaşlar, kendilerine ait bir yazı diline çok geç sahip olmuşlardır. Ancak Çuvaş ve Tatar folklorundaki Timur algısı büyük oranda benzerlik göstermekle birlikte ikisi de kendine özgü nitelikler taşımaktadırlar. Esasında bölgedeki sözlü kültür Maverâünnehir’e uzanan yazılı gelenekten de beslenmiş olmasına rağmen Timur konusunda genel olarak tersi yönde bir imaj sergilemektedir.

Bu çalışmada Çuvaş folklorunda Timur’un nasıl algılandığı, bu algının temelleri ve modern Çuvaş edebiyatı ile kimliğinin kuruluş döneminde nasıl kullanıldığı sorularına cevap aranacaktır. Bu amaçla öncelikle bölgedeki sözlü kültür bütün olarak değerlendirilerek Timur ile ilgili algının beslendiği yazılı kaynaklara kısaca temas edilecek ve Çuvaş folklorunun kendine özgü niteliklerinin Timur ile ilgili anlatılardaki yansımaları değerlendirilecektir. Ardından modern edebiyat döneminde Timur algısının tıpkı Timurnâme geleneğinde olduğu gibi kimlik inşası amacıyla ama farklı bir tasavvurla nasıl kullanıldığı gösterilecektir.

İdil-Ural Bölgesinde Timur Algısı

Ron Sela, Maverâünnehir’de 18. yüzyıldan bu yana üretilmiş onlarca Timurnâme üzerine yaptığı kapsamlı incelemede, bu metinlerin bazılarının diğerlerinden daha fazla kopya edilmiş ve daha çok kullanılmış olduğu, dolayısıyla farklı Timurnâmelerin çeşitli kitlelere yönelik olarak farklı amaçlarla üretildiği sonucuna varmış, hâlen günümüzde Özbekistan’da yayımlanmaya devam ettiğini vurgulamıştır. Örneğin *Timurnâme-i Sâhip-kıran* adıyla H.1282 (M.1865/1866) yılında istinsah edilmiş bir metin, Rusların Cizzak şehrine yaklaştığı ya da Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından halkın maruz kaldığı aşağılanmadan sonra ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bu nedenle söz konusu bu efsanevi biyografiler, çevresinde emperyal Rusya, Hindistan, Çin, Osmanlı ve İran Safevilerinin genişlemeye devam etmesiyle sınırları gittikçe belirginleşen Merkezî Asya’nın bütünleşmiş bir ruha ihtiyaç duyduğu dönemde, kendi merkezî olmayan yapısı içinde ortaya çıkmıştır (Sela, 2011: 143-44). Bu ihtiyaca bağlı bir şekilde de işlev görmüşlerdir.

İdil-Ural bölgesindeki durum farklı olmadığı gibi sosyokültürel ve politik arka plan bakımından Maverâünnehir bölgesi ile de organik bir bağ söz konusudur. İdil-Ural’daki Müslüman Türklerin tarih yazıcılığında (bk. Usmanov, 1972) tarihî bir şahsiyet olarak Emir Timur’un Cengiz Han ile birlikte önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Aynı sebepten ötürü bölgede *Bulgar* kimliğinin inşası açısından hem Müslüman Türkler hem de Çuvaşlar için önemli bir şahsiyettir.

Sözlü kültür ve dönemin toplumsal yapısıyla sıkı ilişki içinde olduğu görülen bölgedeki sözlü kültür ürünlerinde ve tarih yazıcılığında Timur, İdil Bulgarlarının tarihî başkenti Bulgar ve Bular/Biler/Bilyar (Çuv. Püler) şehirlerini ele geçirmesi ve harap etmesiyle ön plana çıkmaktadır. Bu durumun İdil-Ural bölgesinde Rus hâkimiyetinin sağlanmasından uzun zaman sonra başlayan “Bulgar” kimliğinin oluşum süreciyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim araştırmacıların, Timur’un Altın Orda üzerine yaptığı seferlerde yağmalanan şehirler arasında Astrahan, Berke Saray, Azak gibi şehirleri sayarlarken Bulgar konusunda bazılarının net olamadıkları hatta bazılarının Toktamış Han’ın ailesiyle birlikte Bulgar şehri taraflarına sığınmak zorunda kaldığını ifade ettikleri görülmektedir (Aka, 2014: 29-30; Alan, 2015: 55; İbni Arabşah, 2012: 142; Koç, 2010: 204-5; Kurat, 1972: 118). O hâlde 17. yüzyıldan itibaren takip edilebilen yazılı kaynaklardaki *Bulgar* vurgusunun sebebi nedir? Bu sorunun cevabı bölgedeki Timur algısının anlaşılması açısından da önemlidir. Çünkü Çuvaş folklorunda da Timur, doğrudan tarihî Bulgar devleti ve Bulgar kimliği ile ilişkilidir. Aşağıda gösterileceği üzere birtakım kendine özgü nitelikler dışında Çuvaş folklorundaki Timur tasavvuru ile Tatar folklorundaki Timur arasında büyük farklar yoktur.

Tatar folklorunda Timur’a dönük olumsuz algının sebebi, tarihî verilerle tam olarak desteklenemese de onun Bulgar şehrini tahrip etmesi olarak gösterilmiştir (Atnur, 2019: 62; Zaripova Çetin, 2019: 341). Bölgede kaleme alınan tarihî kaynaklarda çoğu zaman Timur, sözlü kültürdeki imajının aksine, İslam adına kafirlerle ve günahkârlarla mücadele eden bir kahraman olarak tasvir edilse de benzer anlatı ve tasavvurlar iki gelenek arasındaki karşılıklı ilişkiyi açıkça göstermektedir. Bir başka ifadeyle yazılı kültür ile sözlü kültür birbirini beslemiş olsa da tam olarak örtüşmemektedir. Abdulkadir İnan, sözlü ve yazılı kültür arasındaki bu çelişkiyi fark etmiş ve *Defter-i*

Cengiznâme'nin¹ kökeniyle ilgili açıklamalar yaparken bu konuya temas etmiştir. İnan'a göre millî hareketlerin güçlendiği 20. yüzyıl başlarında bile İdil-Ural bölgesinde Cengiz ve Timur'a duyulan geleneksel nefret hissi devam etmiştir. Çünkü dil bakımından bölge Kıpçaklaşmış olsa da gelenek bakımından daima "Bulgar-Çuvaş" kalmıştır. Rus istilasından sonra Kazan bölgesindeki halkın çok büyük bir çoğunluğu eski yerli "Bulgar-Türk" unsurlarından ibaret olmuştur. Bu nedenle bölgede *Cengiznâme* gibi bir menkıbenin tespitine imkân yoktur (İnan, 1998: 201-2). Çuvaş ve Tatar folklorundaki Timur ile ilgili anlatılar da bu yargıyı desteklemektedir.

Ancak sözlü anlatıların ötesinde bu fikri destekleyen başka veriler de vardır. Frank Allen, İdil-Ural bölgesindeki tarih yazıcılığını detaylı bir şekilde incelediği eserinde *Defter-i Cengiznâme*'nin Timur ile ilgili kısmının Orta Asya'daki *Timurnâme* geleneğine bağlı olduğunu göstermiştir. Onun ulaştığı sonuçlardan konumuz açısından daha da önemli olanı ise *Defter-i Cengiznâme*'de görülen Timur ve Bulgar şehri üzerindeki vurgunun İdil-Ural bölgesindeki "öğrenilmiş" tarih yazıcılığına -18. ve 19. yüzyıl dâhil-hâkim olduğudur (Allen, 1998:15-17). Bir başka ifadeyle bölgedeki Müslüman tarih yazıcılığındaki Timur imajının kaynağı *Defter-i Cengiznâme* adlı eserdir. Ancak söz konusu kaynaklarda Timur'un bölgede başka şehirlerde yaptığı tahribatın değil, Bulgar şehrindeki yıkımı üzerindeki vurgu, Toktamış Han ya da başka Altın Orda hanlarıyla değil de "Bulgar Hanı Abdullah" ile mücadelesi gibi meseleler Müslümanlar arasında Bulgar kimliğinin inşası süreçleriyle alakalıdır.

İdil-Ural bölgesinde "Bulgar" kimliği yeni bir icat olmamakla birlikte ortaya çıkışı ve güç kazanması 18. yüzyılda *ulema* sınıfının Müslüman toplum üzerindeki otoritesinin Rus otoriteleri tarafından da tanınması ve sonuç olarak 1788 yılında Orenburg Müslümanlarının Dinî İdaresinin kurulmasıyla doğrudan bağlantılıdır. İdil-Ural bölgesinde, Türkistan sufiliğiyle bağlantısı açık olan ulema, bölgede Mişer, Tipter, Başkurt, Müslüman Kazaklar ve ticaretle uğraşan çok sayıdaki şehirli gruplardan oluşan halk arasında "İdil-Ural Müslümanları" fikrini güçlendirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak eski kimlikler dinî boyut taşıyan "Bulgar" kimliğiyle birlikte varlığını devam ettirmişlerdir (Allen, 1998: 197-98). Dolayısıyla İdil-Ural bölgesinde Maveraünnehir'de olduğu gibi başlı başına bir *Timurnâme* geleneği söz konusu olmasa da Timur hakkında anlatılanlar ve yazılanlar organik bir bağa dayalı olarak benzer içerik ve benzer amaçlarla kullanılmışlardır. 20. yüzyılın başlarında Çuvaşlar arasında aynı içeriğin benzer bir amaçla ama farklı bir kimliğin, yani modern Çuvaş kimliğinin inşası amacıyla kullanılacağına şahit olunacaktır. Ancak öncelikle Çuvaş folklorunda Timur ile ilgili sözlü geleneğin kendine özgü niteliklerle birlikte ele alınması faydalı olacaktır.

Çuvaş Folklorunda Emir Timur Algısı ve Temelleri

İdil-Ural bölgesinin sözlü geleneğinde genel olarak Timur'un olumlu bir imaja sahip olmadığı görülmektedir. Çünkü söz konusu Timur algısı, onun bölgede yaptığı ileri sürülen tahribat üzerine inşa edilmiştir. Yine de bu tahribatın -özellikle bölgedeki Müslüman Türkler arasında- her zaman olumsuz tasvir edilmemesi gibi çelişkili bir durumun varlığını da ifade etmek gerekir. Timur ile ilgili çelişkili ve karanlık görünen hususlar bundan ibaret değildir. Timur, İdil-Ural bölgesinin sözlü kültüründe Altın Orda

¹ Genel olarak 17. yüzyılın sonlarında derlendiği düşünülen eser ilk defa İ. İ. Hal'fin tarafından Arap harfleriyle yayımlanmıştır (bk. Hal'fin, 1822). V. A. Panov tarafından Rusçaya tercüme edilmiştir (bk. Panov, 1934). Daha sonra çeşitli nüshaların edisyon kritiğini dayanan bir neşri de yapılmıştır (bk. Ivanics ve Usmanov, 2002). Ayrıca bk. (Altınkaynak, 2007; Şişman, 2008, 2010).

hanları ya da şehirleriyle değil, İdil Bulgarlarının en önemli şehirlerinden olan Püler/Biler/Bular/Bilyar şehriyle ilişkilendirmektedir.

Çuvaş folklorunda da Timur ile ilgili en dikkat çekici anlatılardan biri, onun Püler şehrini hileyle ele geçirmesini konu etmektedir. Günümüzde Tataristan Cumhuriyetinde kalan Aksu rayonunda 1902 tarihinde derlenmiş bir anlatı şöyledir:

Aksak Timur Püler’i yakmış. Püler’e vardığında ona şöyle demişler: “Sen Püler’i alamazsın, Püler’i almak istiyorsan burada bir köyde yaşlı bir kadın yaşıyor, o kadından akıl almak gerekli.” Aksak Timur o yaşlı kadına gitmiş. O vardığında kadın buğday lapası pişiriyormuş; lapa piştiğinde masaya getirmiş. Aksak Timur’u da yemeğe oturtmuş. Ortasına göz koymuş. Aksak Timur lapayı gözünden oyarak yemiş. Yaşlı kadın bunu görünce “Sen Aksak Timur değil misin? Aksak Timur’un lapayı böyle gözünü oyarak yediği anlatılıyor” demiş. O da kadına: “Ben gerçekten de Aksak Timur’um, sana akıl danışmaya geldim. Söyle bana, Püler’i nasıl almak mümkün olur?” demiş. Yaşlı kadın ona: “Harman yeri yap ve buğday serp, harman yerine tuzaklar koyup güvercinleri yakala. Akşama doğru onların ayaklarına kükürt bağlayıp tutuştur. Güvercinlerin hepsi yuvalarına uçacaklar ve Püler’i her yerden alevler saracak. Böylece sen Püler’i hemen alacaksın” demiş. Aksak Timur kadının dediği gibi yapmış ve Püler’i hızlıca almış (Terent’yeva, Terentyeva, ve Semenova, 2007: 103-4).

Söz konusu anlatı birçok soru işaretinin belirmesine neden olacak niteliktedir. Örneğin, neden Bulgar şehri değil de Püler şehri tercih edilmiştir? Timur neden böyle bir hileye başvurmuş ve neden bu hileyi yaşlı bir kadından öğrenmiştir?

Tatar folklorunda Timur ile ilgili anlatılarda İdil Bulgarlarının iki önemli merkezi Bulgar ve Püler şehirlerinin karıştırıldığı görülmektedir. Çuvaş folklorunda ise bu konuda belirgin biçimde Püler şehri öne çıkmaktadır. Gamirzan Davletşin’e göre Tatar folklorundaki bu durumun sebebi, Moğollar döneminde yaşanan trajedinin daha sonra gelen fatihlere mal edilmesinden dolayıdır. Neredeyse bütün rivayetlerde şehrin ele geçirilmesi konusunda Timur’un adı geçmektedir. Rivayetlerde Bulgar ülkesini asıl fetheden Batu Han ve komutanlarının adını halk aklından silmiştir. Moğollar döneminde yok olan Püler zamanla unutulmuş ve ona ilişkin bilgiler Bulgar şehrine mal edilmiştir. Püler’in aksine Bulgar şehrinin harabelerinin korunmuş olması da bu konuda etkili olmuştur (Davletşin, 2013: 113-16). Tarihî süreç açısından Püler yerine Bulgar adının daha hatırlanır olması akla yatkındır. Ancak bu durumda Püler’in Timur tarafından yakılmasını konu eden anlatının Bulgar şehri için yaratılmış varyantlarının da olması beklenirdi. Diğer taraftan bölge halkının İdil Bulgarlarıyla olan bağlantısını ortaya koyan bu anlatılarda istilacı olarak Cengiz Han, Batu Han ya da Korkunç İvan’ın -Kazan’ın işgaliyle ilgili anlatılar mevcuttur- gösterilmesi de sözlü kültür mantığı içerisinde ters düşmezdi. Bu nedenle söz konusu anlatılarda mekân olarak Püler’in ve tarihî kişilik olarak Timur’un tercih edilmesinin başka sebepleri olmalıdır. Çuvaş folklorunun bu konuda daha esnek olduğuna aşağıda temas edilecektir.

Yukarıdaki anlatının bir varyantı konuyla ilgili daha fazla ipucu vermektedir. Günümüzde Çuvaşistan Cumhuriyeti’nin Vırnar rayonunda 1978 yılında derlenmiş olan bu anlatıda Timur aynı hileyi Çuvaşların *tuhatmış* adını verdikleri bir büyücüden öğrenmektedir. Alevler içinde kalan şehri ele geçiren Timur birçok insanı da öldürmüştür. Ertesi gün eski kıyafetler giyerek insanların arasına karışıp onların neler konuştuğunu öğrenmek isteyen Timur, hakkında kötü konuşanları ve onların ailelerini katletmiştir. Bir gün yine böyle gezerken Timur kurnaz bir kadına denk gelir. Bu kadın

Aksak Timur'un hileyi bir tuhatmıştan öğrendiğini işitmiş ve "Püler'i yakan Aksak Timur değil, yaşlı tuhatmış kadındır." diye anlatmaktadır. Timur ertesini gün bu kadını çocuklarıyla birlikte serbest bırakır, çokça altın gümüş verir. Kadın bir oğluyla İdil'i geçip orada yaşamaya başlar. Diğer oğlu Kazan şehrini kurar. O oğlunun adı Husan imiş. Oradaki köylerin tamamı Püler'den gelen o kadından türemiştir (Terent'yeva vd., 2007: 105-6).

Öncelikli olarak belirtmek gerekir ki kuşların kullanılarak şehrin ateşe verilmesinin, İdil-Ural bölgesinin sözlü kültüründe yaygın bir motif olduğu anlaşılıyor. Anlatının Tatar varyantında da aynı motif söz konusudur (bk. Atnur, 2019: 52). Çuvaşlar arasında aynı motifi, Çuvaş padişahının yönettiği Hulatu şehrinin Tatarlar tarafından ve Püler şehrinin "Moğol-Tatarlar" tarafından ele geçirilmesini konu edinen başka varyantlarda da görüyoruz (bk. Dimitriyev, 1993: 50-52). Bu bağlamda Çuvaş sözlü kültürünün daha esnek olduğu da anlaşılmaktadır. Bunun sebebinin yazılı kültürle olan ilişkide aramak gerekir. Çuvaş yazı dilinin temelleri 19. yüzyıl sonlarında atılmıştır (bk. Arık, 2012; Durmuş, 2014; Güzel, 2014).

Aynı şekilde hilenin büyücü yaşlı bir kadından öğretilmesinin de Tatar folkloru ve yazılı kültürü ile ilişkili olduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü yukarıdaki anlatıda Timur'un "Püler'i yakan Aksak Timur değil, yaşlı tuhatmış kadındır." diye konuşan kadını ödüllendirmesi anlatı mantığına uygun düşmemektedir. Bu durumu anlamlandırabilmek için *Defter-i Cengiznâme*'ye kadar uzanmak gerekmektedir. Eserin *Fasl fi beyân-i destân-ı Aksak Temir* başlıklı kısmında Timur, bütün eylemleri Allah'ın takdirine dayanan ve İslam için mücadele eden bir kahraman olarak tasvir edilmektedir. Bulgar şehrini ele geçirip harap ettikten sonra, folklor metinlerinin aksine Bular'ı (Püler) savaşmadan ele geçirir. Çünkü Bular yöneticileri Hızır'ın Timur safında olduğunu görürler ve teslim olmayı Allah'ın takdirine boyun eğmek olarak görürler. Daha da önemlisi Timur, Bular'ı ele geçirdikten sonra yukarıdaki Çuvaş varyantında olduğu gibi casus kılığında halkın arasında dolaşır ve yaşanan felaketi Timur'dan bilen herkesi ve sülalelerini öldürtür. Yine casus kılığında dolaştığı bir gün Timur, "ulu bir beyin akıllı karısının" yaşanan olaylarla ilgili olarak "Bu işleri kendi günahımızdan bilelim, yoksa Aksak Timur bize ne yapardı Tanrı'nın takdiri olmasaydı?" şeklinde konuştuğuna şahit olur. Bu sözlerinden dolayı Timur kadını takdir edip ailesiyle birlikte özgür bırakır, canlarına ve mallarına zarar gelmemesi konusunda askerlerine emir verir. Anlatının devamında yine Çuvaş varyantında olduğu gibi ama çok daha detaylı biçimde bu kadının soyundan gelenlerin adlarına ve yerleşim yerlerine yer verilir (Ivanics ve Usmanov, 2002: 76-78).

Çuvaş varyantında Püler'in yakılmasını Timur'a değil de bir büyücüye mal eden kadının Timur tarafından ödüllendirilerek serbest bırakılması, aslında anlatının bu kısmının Çuvaş folkloruna tam uyum sağlayamamış bir kopyalama olduğu anlamına gelmektedir. Söz konusu adaptasyon sorunu ise dinî inanış farkından kaynaklanmaktadır. *Defteri-i Cengiznâme*'deki kadının İslami bakışı ne kadar iyi yansıtıyorsa Çuvaş varyantında da tuhatmış kadının geleneksel Çuvaş kültürünü o derece başarılı bir şekilde yansıttığını söylemek mümkündür. Çuvaş kültüründe tuhatmış ya da asaış adı verilen büyüçüler, bozgunculuk ve hastalıkların başlıca sebepleri arasındadır (Arık, 2012: 77-79). Timur'un bu faaliyetleri ise Çuvaşlar için açık bir şekilde bozgunculuktur. Çünkü bölgedeki diğer Türklerin aksine etkisi altında oldukları herhangi bir popüler ya da resmî tarih yazıcılığı söz konusu değildir. Özellikle Tatar folklorunda Timur algısındaki çelişki ise yukarıda belirtildiği gibi tarih yazıcılığının ve İslam kültürünün Maveraünnehir ile

olan bağıdır. Sözlü kültürdeki yağmacı ve zalim Timur imajı, söz konusu yazılı kültür tarafından baskılanmıştır. Yazılı kültür Timur'un yağmalama, yıkma, yakma gibi eylemlerini reddetmemekle birlikte Tanrı'nın takdiri olarak değerlendirir ve Timur'u İdil-Ural bölgesinde İslam'ı hâkim kılmakla görevli ideal bir Müslüman hükümdar olarak kabul eder.

Timur'a atfedilen bu dinî vazifenin Çuvaş folklorunda başka yansımaları da vardır. Çuvaş Cumhuriyeti Kuslavvak rayonundan derlenen aşağıdaki anlatıda Timur istilacı bir Tatar olarak tasvir edilmektedir:

Tatarların Temir adında bir hanı yaşamak için Kazan'a taşındığında Çuvaşların turhanı ile Bulgarların knezini yanına çağırılmış. Bunlar Kazan'a geldiklerinde Han bütün halkıyla birlikte Müslüman olmalarını onlara emretmiş. Bulgar knezi geri dönüp halkının yaşlılarını yanına toplamış ve Han'ın emrini onlara bildirmiş. Bulgar yaşlıları şöyle cevap vermişler: "Biz Tatarların sadece bizim şehirlerimizi ve köylerimizi acımasızca yaktıklarını gördük. Onlardan hiçbir iyilik beklememek gerektiğini iyi biliyoruz." Bu nedenle onlar kötü Tatarlardan uzaklara kaçmaya karar vermişler. Turhan da Çuvaşlarla Şarmışların [Mari] yaşlılarını toplayıp danışmış. Onlar da Han'ın dediğini kabul etmemişler. Bunu öğrenince Timur Han ordusuyla Çuvaşların üstüne yürümüş. Şiddetli mücadeleler olmuş ama Çuvaşlar ile Şarmışlar kazanamayıp ormanlık bölgelere kaçmışlar. Turhan'ı ise savaşta öldürmüşler. İşte bu son turhanmış (Terent'yeva vd., 2007: 105)

Bu anlatının derlendiği yerin Turi Çuvaşlarının (Viryal Çuvaşları) yaşadığı bölge olduğu göz önünde bulundurulduğunda Çuvaşların kendilerini Marilerle birlikte değerlendirmeleri anlaşılır bir durumdur. Bu nedenle olsa gerek diğer anlatıların aksine burada Çuvaşlar Bulgar kimliği altında tanımlanmamaktadır. Ancak Timur'un aynı ideal uğrunda mücadele ettiği görülmektedir. Yine de Çuvaş folklorunda Timur, Püler şehrinin yakmasıyla özdeşleşse de Püler'in bizzat kendisinin daha ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Püler şehrinin bir anlatıda Moğol-Tatarlar, başka bir anlatıda Ruslar tarafından yakılıp yok edildiği görülmektedir (Terent'yeva vd., 2007: 45). Bu durum yine Çuvaş sözlü kültürünün varyantlaşmaya çok daha elverişli olmasının yanı sıra bölgedeki tarih yazıcılığı ve dolayısıyla Bulgar kimliğinin inşasıyla da bağlantılıdır. Bu yazılı gelenekte Bular (Püler), Bulgar kimliğini güçlendirmek için kullanılmış olsa da Çuvaş folklorunda Püler İdil Bulgarlarının değil, çoğunlukla Çuvaşların tarihî başkenti olarak yansıtılmaktadır. Yukarıdaki gibi sıra dışı örneklerin dışında bu şehrin Müslümanlara ya da Türklere (Tirik) ait olarak da gösterildiği çeşitlemeler vardır. Örneğin 1911 yılında Samara oblastında derlenmiş bir anlatıya göre Bulgar şehrinde Türk padişahı oturmaktadır. Bulgar şehrinin günümüze ulaşan kalıntılarının tasvirini içeren anlatıda Türk padişahı, Rus padişahı gelince kızı ve damadını kuğuya dönüştürerek Püler'e gönderir (Terent'yeva vd., 2007: 45-46).

Frank Allen'e göre İdil-Ural bölgesinin en popüler eserlerinden olan Şerafeddin el-Bulgari'nin derlediği *Tevârih-i Bulgariye* adlı eserinin özellikle *Hatime* bölümünün -bazi politik noktalarda ayrılrsa da- ana kaynağı *Defter-i Cengiznâme*'deki Timur destanıdır. *Tevârih-i Bulgariye*'de ulema ile istişare hâlinde olan Timur, evliyaların gücünün farkındadır ve İdil-Ural bölgesine geldiğinde buradaki türbeleri ziyaret eder. Bölgedeki evliyaların büyük bir çoğunluğu ise Türkistan kökenlidir. Tasavvufi vurgunun ağır bastığı eserde İdil-Ural bölgesindeki sufiliğin kökeni Hoca Ahmet Yesevi'ye dayandırılır. *Tevârih-i Bulgariye*'de Bilyarsk (Püler) köyü yakınındaki Hocalar Dağı'ndan da bahsedilir. Muhtemelen İdil-Ural bölgesindeki en eski ziyaret yeri olan bu dağda üç büyük evliya (üç evliya-yı âzam) gömülüdür. Bunlar Hoca Asgar, Hoca

Malum² ve Abdullah Hoca'dır. Burası 19. yüzyılda Müslüman olmayan Çuvaşlar, Mordvinler ve Ruslar tarafından da ziyaret edilmiştir (Allen, 1998: 76-83). Bölgedeki sözlü kültürde Püler'in bu kadar önemli olmasının nedeni, söz konusu dağ olmalıdır. Bu dağ etrafında oluşan ata kültü ve tabiat kültüleri (dağ, su, koru) bölge halkının toplumsal belleğini canlı kalmasına yardımcı olmuştur. Benzer şekilde Bulgar kimliğini öne çıkaran eserler için de bu dağ elverişli malzeme sunmuştur. Bir başka ifadeyle dinî bir karaktere büründürülen Timur, İdil-Ural'daki inanış kalıplarıyla birleştirilerek Bulgar kimliğinin inşasında kullanılmıştır. Yazılı kültürün de Püler ile ilgili inanış dünyasını zenginleştirdiği ve desteklediği açıktır. Ancak Timur konusunda aynı şekilde etki edememiştir.

Gerçekten de Huşa Tu (Hocalar Dağı) Valim Huşa ile özdeşleşerek hem Tatar hem de Çuvaş kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Tatarlar bu olguları İslam dini içerisinde, Çuvaşlar ise kendi geleneksel kültürleri çerçevesinde yorumlamışlardır. Öyle ki Tatarlar arasında burayla ilgili inanış ve uygulamaların İslam'a uygunluğu meselesi tartışılır hâle gelmiştir. Örneğin G. G. Reşidi ise "Hocalartav ya da yalğan hac" başlıklı manzumesinde Valim Hoca'nın makamının bulunduğu inanan Tatarca "Hocatavı", "Hocalartavı", Çuvaşça "Huşa tu" adındaki bölgede Tatarların İslam'a aykırı biçimde yaptıkları ziyaret ve kurban törenlerini "yalan hac", "fakir haccı" diye niteledikten sonra bu dağın yüksek kısmının Arafat dağına, Kızlar dağı denilen kısmın Kubeyş dağına, başka bir tepenin Mina dağına, bu dağdaki pınarın suyunun da zemzemi temsil ettiğine dair vaaz eden imamlardan şikâyet eder. Dahası Reşidi bu âdetlerin Tatarlara, bir zamanlar "Mecusi" olan sonradan bir kısmı Müslümanlaşmış Çuvaşlardan geçtiğini iddia eder (İnan, 1991: 255-56). Tatarların İslami referanslarla anlamlandırdıkları, Çuvaşlar için de önemli bir ziyaret ve ibadet yeri olan bu bölgedeki aynı yeryüzü şekillerinin oluşumu ise Çuvaş kültüründe kendine özgü biçimde ve Timur'un olumsuz eylemleriyle ilişkili olarak açıklanmaktadır:

Püler şehrinin ortasında üç dağ varmış. Eskiden onların olduğu yerde hiçbir şey yokmuş. Bunların nasıl meydana geldiği hakkında şunları anlatırlar: "Püler şehrini Timur padişahın ordusu yakmış. Padişah, esir düşen halkın boş (ekilmeyen) kırlara sürülmesini emretmiş. Güzel kızlar da esir alınmış. En güzellerinin üçü birlikteymiş. Padişah halkın karşısına altın araba üstünde oturarak çıkıyormuş. Tatarları zafer nedeniyle tebrik ediyormuş. Esirleri üç kısma ayırtırmış. Birinci grupta kanını akıtmış yaralı Püler askerleriyle yaşlılar varmış. Padişah onların öldürülmesini emretmiş. Askerler (Tatarlar) padişahın emrini yerine getiriyorlarmış. İkinci grupta kadınlar ve delikanlılar varmış. Padişah onların, kendi ülkesinde hizmetkâr olarak çalışmak üzere götürülmesini emretmiş. Üçüncü grupta güzel kızlar varmış. Padişah onlara olduğu tarafa bakmış ve gülerek şöyle demiş: 'En güzel üç kız bana, diğerleri komutanlara.' Padişahın askerleri en güzel kızları diğerlerinden ayırıp padişahın karşısına çıkarmışlar. Kızlar ağlıyorlarmış. İnsan kanı içmeye alışkın padişah için kızların göz yaşının hiç önemi yok. Kızların ağladığını Turî işitmiş. Bu günahsız kızlara yardım etmeye karar vermiş. Yüce Turî'nin emriyle 'Yer Anası' kızları kendi yanına almış. Kızları güpegündüz yer yutmuş. Onların yerine Timur'un önünde üç yüksek dağ meydana gelmiş. Timur korkuya kapılmış. O, yüce Turî'nin ona karşı olduğunu anlamış, bu nedenle o gece kendi ülkesine geri kaçmış. Bunun ardından o, Turî'dan korktuğu için birkaç yıl kimseyle savaşmamış. Bu dağlar hâlen Püler şehrinde duruyormuş.

² Çuvaş folklorunda *Valim Huşa* olarak adlandırılır. Valim Huşa ve Püler Dağı (Huşa Tu) hakkında folklor ve edebiyat bağlamında yapılmış bir çalışma için (bk. Yavuz, 2022).

Onlardan gözyaşı gibi dupduru pınarlar fişkıarak akıyormuş (Terent'yeva vd. 2007: 130-31).

Püler şehrinin kuruluşunu konu edinen bir Çuvaş anlatısında da İslami kaynaklarda adı geçen üç evliyanın izlerine rastlanmaktadır. Anlatıya göre Püler şehri Püler, Belyaur ve Balinguaz (Valim Huşa) adında üç kardeş kurmuş. Ancak şehre kimin adını verecekleri konusunda tartışma başlayınca birisi diğer ikisini öldürmüş ve baş olmuş. Öldüğünde onu Püler şehrinde üç kilometre uzaklıkta Şarımsan nehrinin yakınındaki dağın üstüne gömmüşler. Buraya Valim Huşa dağı diyorlar (Terent'yeva vd., 2007: 44). Çuvaş folklorunda Valim Huşa insanüstü bir varlık görünümü kazanmış olsa da bu anlatıda gerçek bir kişi olarak tasvir edildiği görülmektedir. Benzer bir anlatıda Valim Huşa'nın, Çuvaşların hayatını anlatan bir kitap kaleme aldığı ve sonrasında Timur'a karşı savaşırken öldüğü, halkın gözyaşının şifalı bir pınara dönüşerek Püler dağından akmaya başladığı ifade edilmektedir (Terent'yeva vd., 2007: 43).

Timur'un Püler ile ilişkilendirilmesinin yazılı kültürle olan ilişkisi açık olsa da görüldüğü üzere sözlü kültürdeki Timur imajını olumlu yönde değiştirmeye yeterli gelmemiştir. Çelişkili gibi görünse de bu olumsuz imajın *Defteri-i Cengiznâme* ve *Tevârih-i Bulgariye* gibi yazılı kaynaklardan beslendiğini söylemek yanlış olmaz. Bu kaynaklar Timur'un olumlu ya da olumsuz ayrımı gütmeyen bütün eylemlerini kutsal bir temele dayandırmıştır. Bu nedenle de olumsuz eylemleri tasvir etmekten geri durmamıştır. Örneğin yukarıdaki anlatıda Timur'un yaptığı tahribat ve esirlerle ilgili tasarruflarına dönük tasvirler, *Defter-i Cengiznâme*'den farklı görünmemektedir. Eserde Timur'un Bulgar şehri alıp harap ettikten sonra yüz yirmi dört ulu beyin tamamını kırdığı, her birinin inci gibi hatunlarını esir ettiği ve çok fazla kölenin öldürüldüğü tekraren vurgulanmaktadır (Ivanics ve Usmanov, 2002: 73-74). Hem yazılı kültür hem de sözlü kültür aynı tasvirleri kullanmıştır. Ancak ilki olaylara fatihlerin, ikincisi fethedilenlerin penceresinden bakmaktadır. Fethedilenlerin gözünden Timur'un Püler'i ele geçirmesi ile ilgili başka bir anlatı da N. İ. Şelep tarafından 1925 yılında derlenmiştir:

Püler, Piçik Şarımsan nehrinin kırlarındaymiş. Onun çevresini çok uzun bir toprak set kazmışlar. Savaş zamanında Püler padişahı bu setlere demir kapı yapmış ve suyla doldurmuş. Aksak Timur Püler'i yaktığı vakit ateş Püler padişahının evine yaklaştığında padişahın kızları caminin tepesine çıkmış, ateşler yükselip de onlara yaklaştığında üçü de beyaz kuğuya dönüşüp denizin karşısına gitmişler. Gitmeden önce: "Burası düşmanlarla doğduğundan biz yedi denizin diğer tarafına gidiyoruz. Bu ülkedeki bizim şehirlerimizin ve köylerimizin hepsi yok olacak, kimisi yere batacak. Ahir zaman geldiğinde tekrar çıkacaklar. Bir zaman sonra onların yerinde orman olacak. Ahir zaman geldiğinde biz de buradaki ülkemize geri gelip padişah olacağız. Kendi ülkemizi kendi elimize alacağız." demiş (Terent'yeva vd., 2007: 45).

Caminin tepesine ya da minareye çıkma, kuğuya dönüşerek "sütlü göl" tarafına ya da "güneydeki Türk yurduna" doğru uçuş motifleri Çuvaşlar arasında Kazan'ın işgaliyle ilgili sözlü anlatılarda da karşımıza çıkmaktadır (bk. Bayram 2012b:115-16; Mészáros 1908:234). Bu anlatılar Çuvaşlar ve Müslüman olan diğer Türklerin ortak bir sözlü kültür geçmişini ve tarih perspektifini yansıtmaktadırlar. Öyle ki bu anlatıda Bulgar padişahının Müslüman olarak tasvir edildiği görülüyor. *Defteri-i Cengiznâme*'de ise olay fethedilenlerin gözünden hikâye edilmektedir. Burada minareye çıkan kişi Bular (Püler) şehrinin padişahı Samet Han'ın yanındaki bir veli kişidir. Samet Han'ın, sözünden çıkmayacağını vaat ettiği bu veli, minareye çıkıp şehre saldırmak üzere olan Timur'un ordusuna bakar ve "Hoca Hızır"ın onlarla birlikte olduğunu görür. "Tanrı'nın takdirine

boyun sunmak gerektir” diyerek Samet Han’a savaşımadan teslim olmayı tavsiye eder (Ivanics ve Usmanov, 2002: 75). Hızır, Timur’un saflarında yer almaktadır ve dolayısıyla fetih Tanrısal iradenin tecellisidir. Çuvaş anlatısında da fetih, kadercı bir yaklaşımla yorumlanmaktadır. Ancak nihai zaferin fethedilenlere ait olacağına inanıldığı mesajı açık bir şekilde verilmiştir.

Sıra Dışı Bir Timurnâme Örneği

Timur’un Çuvaş edebiyatına yansımaları da yine Bulgar kimliği ve Püler şehriyle ilişkili bir şekilde gerçekleşmiştir. İdil-Ural bölgesinde millî kimlik tartışmalarının hız kazandığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında İdil Bulgarlarına dayanan ortak kültürel miras ve tarihî geçmişin ayrışmalara neden olduğu görülmektedir. Kazan Tatarları bu mirasa tek başına sahip çıkmak ve Çuvaşları Bulgar tarihinden soyutlamak istemişlerdir (Mercani, 2008: 54-55; Zekiye, 2007: 269). Benzer bir tavır Çuvaşlar arasında da hâkimdir. Çuvaşların İdil Bulgarlarına dayandığı fikri bilimsel alanda 18. yüzyılın ikinci yarısından bu yana tartışılmış ve dil bilimsel olarak büyük oranda kabul görmüş olsa da (bk. Aşmarin, 1902; Feyzhanov, 1863; Güzel, 2021; Tatişçev, 1769) tarihî verilerin eksikliği ve Çuvaş sözlü geleneklerinde klasik anlamda uzun soluklu, manzum ve epik eserlerin bulunmaması Çuvaş şairlerin millî bir tarih ve kimlik inşası çabası içerisine girmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Bulgar mirasını tek başına sahiplenmek adına da birçok eser kaleme almışlardır. Bu eserlerde Çuvaşlar için millî kimliğin ve saflığın, bozulmamışlığın temsili olarak görülen geleneksel dinî inançlarla ilgili değerlerin, varlıkların, törenlerin ve bayramların yoğun olarak kullanıldığı görülürken Hristiyanlık ve İslam ile ilgili hiçbir unsura yer verilmediğine şahit olunmaktadır. Bulgar ve Püler şehirleri ise Çuvaşların atalarının yaşadığı Çuvaş şehirleri olarak tasvir edilmektedir (Bayram, 2014: 59, 90, 2018: 401, 2019: 110). Bu doğrultuda kaleme alınan eserlerden birisi N. İ. Polorussov-Şelepi’nin *Uksah Timır Pülere İlni* [Aksak Timur’un Püleri’i Alması] başlıklı manzumesidir.

Böyle bir eserin ise Şelepi tarafından kaleme alınması ise tesadüfi değildir. 1881 yılında Kazan guberniyasının Cistay uyezine bağlı Şini Usel köyünde doğmuş olan N. İ. Şelepi’nin dedesi ve büyük annesi çevrelerinde tanınmış masal ve hikâye anlatıcılarındandır. *Essepe*, *Uksah Timır Pülere İlni* ve *Valem Huşa* adlı eserlerinin konuları onun çocukken dinlediği efsanelere dayanmaktadır (Artem’ev, 1992: 11). *Valem Huşa* ile birlikte *Konstantin Huline Tuni Şinçen Çıvaş Vattisen Kalani* [İstanbul Şehrinin Kuruluşu Hakkında Çuvaş Yaşlılarının Anlattıkları] adlı manzumelerinin yoğun bir şekilde Ortodoks Hristiyan kültürüne ait motifleri içerse de (bk. Bayram, 2012a; Yavuz, 2022) Şelepi’nin, eserlerinde geleneksel Çuvaş kültüründen yoğun bir şekilde faydalandığı görülmektedir.

M. Y. Sirotkin’e göre bunun sebebi, Çuvaşların yazılı bir tarihe sahip olmamasıdır. Ekim devrimiyle birlikte rahatlayan Çuvaş halkı kendi geçmişiyle ilgilenmeye başlamıştır. “Diğer halklarla aynı haklara sahip olan Çuvaşlar sosyalist bir millet olma yoluna girdikleri” için Şelepi de sürekli Çuvaşların geçmişiyle ilgili yazmaya başlamıştır (Sirotkin, 1972: 74). *Uksah Timır Pülere İlni*³ (Polorussov, 1926: 10-24) başlıklı manzumenin içerik açısından tam da böyle bir amaç taşıdığı görülmektedir.

³ Manzume, J. Benzing tarafından yazı çevrimi ve Türkçe çeviriyle 1947’de *Türk Dili-Belleten*’de yayımlanmıştır (bk. Benzing, 1947). Aynı yazı Emine Ceylan tarafından gözden geçirilerek “Giriş” ve “Sözlük” bölümleriyle birlikte tekrar yayımlanmıştır (bk. Benzing, 1996). Eserin bu yayınında 298 mısra yer almaktadır. Ulaştığımız 1926 tarihli en eski yayında ise 417 mısra yer

Şelepi'nin bu eserinin yukarıda Timur ve Püler şehriyle ilgili aktardığımız sözlü kültürdeki bütün unsurları ve daha fazlasını içinde barındırdığını ifade etmek gerekir. Püler, Bulgar padişahının son derece muhkem bir şehri başkenti olarak nitelendirilir. Timur'a Püler'i savaşıarak alamayacağı ve ona bu konuda ancak yaşlı bir kadının (tuhatmış) yardımcı olabileceği söylenir. Eserde, büyücü kadının nitelikleri başta olmak üzere bütün kurgu geleneksel Çuvaş kültürüne dayanmaktadır. Püler bir Çuvaş şehridir. Sadece ormanlara kaçanlar ölümden kurtulabilir. Padişah kaçır, kızları caminin tepesine çıkıp kuğuya dönüşerek yedi denizin ardına gider. Timur sonsuza dek vahşi olarak anılır. Püler bolluk, refah ve huzurun olduğu idealize edilmiş⁴ bir şehirdir. Timur'un kim olduğu belirtilmez. Bağdat'tan gelen misafirleri ağırlayan, zor günlerde Ruslara yardım eden zengin Püler halkının şehri Ruslar ve Tatarlar tarafından yok edilir.

Bu manzume her ne kadar bölgedeki ortak sözlü kültüre dayanıyor ve padişahın kızlarının caminin tepesine çıkması gibi İslami izler taşıyor olsa da Şelepi bu eseriyle Bulgar mirasını bütünüyle Çuvaşlara mal etmiştir. Böylelikle geleneksel Çuvaş kültürüne dayanan bir Çuvaş kimliğinin inşası için dayanak noktası niteliğinde mitolojik bir tarih kurgulamıştır.

Sonuç

Görüldüğü üzere Çuvaş folklorunda Timur, Tatar ya da Moğol-Tatar nitelendirmeleriyle birlikte her zaman bir istilacı olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu anlatılarda istilacının kim olduğundan çok, istila edilen şehrin ön planda olduğu görülmektedir. Çuvaşlar için Püler yitik bir Çuvaş şehridir ve onun yok edilmesi sadece Timur'a değil, ondan bağımsız olarak Ruslara ya da Moğol-Tatarlara da bağlanabilmektedir. Püler'in önemi ise Çuvaşları İdil Bulgarlarına bağlayan en önemli unsurlardan birisi olmasıdır. Toplumsal bir geçmişi inşa etmek için Püler şehrinin seçilmesinde ise Huşa Tu (Hocalar Dağı)'nın etkili olduğu söylenebilir. Söz konusu bölge, barındırdığı tabiat kültürleri ve atalar kültürüyle donanmış ziyaret yerleriyle birlikte hem Çuvaşlar hem de bölgedeki diğer Müslüman Türkler için ortak bir bellek ve ortak sözlü kültürün önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Maverünnehir'e dayanan Timurnâme geleneğinden derinlemesine etkilenmiş olan İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının tarih yazıcılığı, bu mirastan faydalanmış, onu hem besleyerek hem de geliştirerek İslam adına mücadele eden bir Timur karakteri etrafında sosyolojik açıdan parçalı durumdaki Müslümanları *Bulgar* kimliği altında toplamaya çalışmıştır. Sonuç olarak İdil-Ural bölgesindeki Türklerin sözlü kültüründe Püler ve Bulgar şehirleriyle birlikte Timur adı güçlü bir yer edinmiştir. Hatta Püler şehri ve çevresindeki kutsal mekânlarla ilgili sözlü geleneği güçlendirmiş gibi görüldüğü de söylenebilir. Ancak Timur'a yazılı kültürde yüklenen misyon sözlü gelenekte korunmamış ve tersi yönde olumsuz bir imaj ortaya çıkmıştır. Çünkü yazılı kültür fethedenlerin, sözlü kültür ise fethedilenlerin perspektifini ortaya koymaktadır.

Çuvaş folklorunda Timur ile ilgili algının oluşmasında hem bölgedeki ortak sözlü kültürün hem geleneksel Çuvaş kültürünün kendine özgü niteliklerinin hem de yazılı kültürden gelen motiflerin ve tasvirlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çuvaş folkloru bu

---

almaktadır. Hem manzumenin tamamının Türkiye Türkçesine aktarılması hem de eserin içerdiği zengin halk kültürünün ortaya konulabilmesi için söz konusu manzumenin başka bir çalışmada müstakil olarak ele alınması uygun olacaktır.

⁴ Bu durum Çuvaş ve Tatar folklorunda idealize edilmiş İdil Bulgar Devleti imajına da uygun düşmektedir (Sofronova, 2012: 179).

sentezi kendine özgü bir şekilde yapmayı başarmış ve Timur, mitolojik bir tarih yorumunun parçası hâline getirilmiştir. Bu mitolojik tarihin temeli olan Bulgar kimliğinin simgesi durumundaki Püler şehri, çoğunlukla muhayyel bir Çuvaş ülkesinin yansıması olarak görülse de bazı örneklerde Türk padişahının ya da Müslümanların başkenti olarak zikredilmektedir. Bu anlamda sözlü kültürde tekdüze bir görünüm yoktur ve net bir ideoloji öne çıkmamaktadır. Müslüman Türkler ise Bulgar kimliğinden tamamen dışlanmış değildir.

Timur etrafında sözlü kültürde şekillenmiş olan bu algı, 20. yüzyılın başlarında modern Çuvaş kimliğinin inşası için kullanılmıştır. Timur bu son aşamada, uzak geçmişteki idealize edilmiş bir Çuvaş ülkesinin başkentini yakıp yıkan kişi olarak tasvir edilmiştir. Söz konusu muhayyel ülkenin yıkılması, aslında tarihi yazılmamış bir milletin geçmişinin ve bugününün kurgulanması anlamını taşımaktaydı. Bu anlamda Timurnâmeleri ortaya çıkaran sosyokültürel ve politik şartların, Şelepi'nin Timur manzumesini ortaya çıkaran şartlardan farklı olmadığı söylenebilir. Benzer motivasyonları paylaşıp aynı köklerden beslenen iki gelenek arasındaki fark, bakış açısı ve yorumlama biçimidir.

Kaynakça

- Aka, İ. (2014). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akkuş, M. ve Zeki, İ. (2018). Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 149-63.
- Alan, H. (2015). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Allen, F. J. (1998). *Islamic Historiography and "Bulghar" Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Altınkaynak, E. (2007). Cengiznâme Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 7(1), 1-20.
- Arık, D. (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Artem'yev, Yu. M. (1992). *XX İmir Puşlamişinçi Çıvaş Literatürü*. Şupaskar: Çıvaş SSR Ministrsen Soveçi Şumınçi Çilhe, Literatura, İstori tata Ekonomika Nauka Tıpçev İnstituçi.
- Aşmarin, N. İ. (1902). *Bolgarı i Çuvaşı*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatarskago Universiteta.
- Atnur, G. (2019). Türkiye, Başkurt, Tatar ve Özbek Türkleri Arasında Timur (1336-1405) Tipi Etrafında Teşekkül Eden Efsaneler. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri (Türk Halk Edebiyatı)* içinde (C. 2., 55-63. ss.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bayram, B. (2012a). Çuvaş Edebiyatında İstanbul Şehrinin Kuruluşu Manzumesi ve Onun Kaynakları Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 99(196), 173-200.
- Bayram, B. (2012b). Türk-Rus Tarihi İlişkileri Bağlamında Çuvaş Halk Edebiyatında Türkler. *Türk Kültürü*, 5(1), 105-30.
- Bayram, B. (2014). Şehabeddin Mercanî'nin Tarihî Görüşleri Bağlamında Çuvaş Telif Destanlarında 'Bulgar' Algısı. *Şehabeddin Mercanî ve Kazan Kültürü* içinde (C. 1., 57-95. ss.). İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı.
- Bayram, B. (2018). Çuvaş Türklerinin Telif Destanlarında Kişi Adları. Ş. Doğan ve M. S. Güneş (Ed.), *Köktürk Yazısının Okunmasının 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (1-7 Haziran 2018 Ulanbator-Moğolistan) Bildiriler Kitabı* içinde (C. 1., ss. 388-403.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bayram, B. (2019). Çuvaş Türklerinin Telif Destanlarında Coğrafya Tasavvuru. S. Dağıstan, N. Mansurov ve J. Tanauova (Ed.), *VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi (Türk Uygarlığı: Köklü Geçmişten Hünümüze)* içinde (104-110. ss.). İstanbul-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.
- Benzing, J. (1947). Biler Şehrinin Fethi (Çuvaş Halk Destanı). *Türk Dili-Belleten*, III(8-9), 126-136.

- Benzing, J. (1996). Biler Şehrinin Fethi, Çuvaş Halk Destanı. (Haz. E. Ceylan). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 211-25.
- Davletşin, G. (2013). *Türk Tatar Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dimitriyev, V. D. (1993). *Çuvaşskiye İstoriçeskiye Predaniya: Oçerki İstorii Çuvaşskogo Naroda s Drevnih Vremen Do Sredini IXI Veka*. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatelstvo.
- Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları.
- Feyzhanov, H. (1863). Tri nadgrobniñ Bulgarskih nadpisi. *İzverstiya İmperatotskaya Arheologičeskogo Obşestva*, 4, 396-404.
- Gündoğdu, A. (2021). Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı. C. Korkut ve M. Doğrul (Ed.), *Cengiz Han ve Mirası* içinde (77-110. ss.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Güzel, S. (2014). Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi. B. Bayram (Ed.), *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014* içinde (197-218. ss.). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları.
- Güzel, S. (2021). Çuvaşların Kökeni. S. Çirkin (Ed.), *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni* içinde (C. 1.). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Hal'fin, İ. İ. (1822). *Jizn' Cingiz-Hana i Aksak Timura*. Kazan: Universitetskaya Tipografiya.
- Ivanics, M. ve Usmanov, M. A. (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Cingiz-nämä)*. C. I. Szeged: University of Szeged.
- İbni Arabşah. (2012). *Acâibu'l-Makdûr (Mozkırdan Gelen Bela)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- İnan, A. (1991). Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü. *Makaleler ve İncelemeler* içinde (C. II., 253-59. ss.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1998). Destân-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler* içinde (C. I., 198-206. ss.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kanat, C. (2022). Timurlu Tarihçilerini Yanıltan İki Kaynak Üzerine Bir İnceleme: İbn Arabşah ve Mignanelli. S. Nurdan ve M. Özler (Ed.), *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. VII., 253-264. ss.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaya, D. (2016). *Tatar Halk Edebiyatında Bulgar ve Kazan Hanlığı Konulu Anlatmalar (İnceleme-Metinler)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırklareli.
- Koç, D. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mercani, Ş. (2008). *Müstefâdü'l Ahbar Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mészáros, G. (1908). Csuvassok és tatárok között a Volga-vidéken. *Ethnographia*, 19, 227-238.
- Panov, V. A. (1934). *Avtobiografiya Timura (Bogaturskiye okazaniya o Çingiz-Hane i Aksak Temire)*. Akademia.
- Polorussov, N. İ. (1926). *Şelepı Sıvısem. C. I. Şupaşkar: Çıvaş Kineki Uyrımı*.
- Sela, R. (2011). *Legendary Biographies of Timurlane (Islam and Heroic Apocrypha in Central Asia)*. New York: Cambridge University Press.
- Sirotkin, M. Ya. (1972). N.İ. Polorussov (Şelepı). A. Y. Gorsçkov (Ed.), *Çıvaş Sovyet Literaturi* içinde. Şupaşkar: Çıvaş ASSR Kinege İzdatel'stvi.
- Sofronova, İ. V. (2012). Otobrajeniyе Obraza Voljskoy Bulgarii v Çuvaşskom i Tatarskom Fol'klorah. *Vestnik ÇGPU im. İ. Ya. Yakovleva*, 73(1), 174-179.
- Şişman, V. (2008). 'Defter-i Çingiznâme' ve Türk Destanlarındaki Kahraman Tipolojisi Açısından 'Cengiz Han'. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 434-70.
- Şişman, B. (2010). Aksak Timur Destanı ve Metin Tahlili. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 91-109.
- Tatişçev, V. N. (1769). *İstoriya Rossiyskaya s camih drevneyşih vremen. C. 1.* Moskva: İmperatorskiy Moskovskiy Universitet.

- Terent'yeva, O. O., Terentyeva, O. N. ve Semenova, T. İ. (2007). *Çıvaş Halih Pultarılıhi-İstori Halapisem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Usmanov, V. A. (1972). *Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII Beka*. Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Yavuz, C. (2022). Çuvaş ve Tatar Mitolojisinde Kutsal Bir Dağ ve Efendileri: Valim Hoca'dan Aziz Valim'e. *III. Uluslararası Serikbol Kondıbay ve Türk Mitolojisi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (309-325. ss.). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Yüksel, M. Ş. (2004). Arap Kaynaklarında Timur. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 85-126.
- Zaripova Çetin, Ç. (2019). Bulgar Şehrinin Yıkılmasını Anlatan Tatar Rivayetlerinde Aksak Timur İmaji. *6th Eurasian Conference on Language and Social Science* içinde (334-341. ss.). Semerkant: Samarkand State University.
- Zekiyev, M. (2007). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. İstanbul: Selenge Yayınları.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE HAYVAN YAVRU ADLARI

Saffet Alp YILMAZ*

Öz: Dil ve toplum birbirinden bağımsız düşünilemeyen, biri olmadan diğeri açıklanamayan iç içe geçmiş iki kavramdır. Toplumların gelişim süreçlerinde av-avcı ve yetiştirici-evcil hayvan ilişkisi, içinde bulunduğu kültürü ve dolayısıyla kültürün taşıyıcısı olan dili etkilemiştir. Böylece hayvanlarla ilgili pek çok soyut veya somut unsur, kültürün aktarıcısı olan dili de şekillendirmiştir. Bu nedenle Türk kültüründe çeşitli hayvanlar ve hayvan adları önemli roller üstlenmiş; toplumun iktisadi ve sosyal olarak gelişimine katkı sunmuştur. Sibiry'a'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler, hayvanlara çeşitli ölçütlere göre adlar vermiştir. Özellikle de koyun, keçi, sığır gibi hayvanların cinsiyetleri, yaşları, renkleri, taşıdıkları lekeler, işaretler, doğum dönemleri gibi unsurlar hayvanların sınıflandırılmasında önemli birer ölçüt olmuştur. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde yer alan yavru adları incelenerek Anadolu ağızları ve Eski Türkçe ile karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Hayvan Adları, Türk Kültürü.

Baby Animal Names in Azerbaijan Turkic

Abstract: Language and society are two intertwined concepts that cannot be thought of independently, one cannot be explained without the other. During the development processes of societies, the relationship between the prey-hunter and the breeder-pet has affected the culture in which they live and therefore also has affected the language that is the carrier of the culture. Thus, many abstract or concrete elements related to animals have shaped the language, which is the transmitter of culture. For this reason, various animals and animal names have played an important role in Turkic culture; contributed to the economic and social development of the society. Turks living in a wide geography from Siberia to the Balkans have given names to animals according to various criteria. In particular, factors such as the sexes, ages, colors of animals such as sheep, goats, cattle, the spots they carry, markings, and birth periods have been important criteria in the classification of animals. In this study, baby animal names in Azerbaijan Turkic will be examined and compared with Anatolian dialects and Old Turkic.

Keywords: Azerbaijan Turkic, Animal Names, Turkic Culture.

Giriş

Atın evcilleştirilmesi ve demirin işlenmesiyle birlikte Türkler için bozkırda yepyeni ve orijinal bir kültürün kapılarını açılmıştır. Türk bozkır kültürünün gelişmesiyle birlikte hayvancılık her alanda yayılmış, ticaretin gelişmesinde önemli roller üstlenmiştir. Bozkır, Türkler için bir hayat tarzı olduğu gibi hayvanlara önem vermeyi de beraberinde getirmiştir. Zaman içerisinde Türkler hayvanları, beslenme, ulaşım, giyim-kuşam gibi temel ihtiyaçlar doğrultusunda kullanmakla birlikte, hayvanları inanç dünyalarına taşımış, zaman kavramını belirlemede hayvan adlarından yararlanmış, kültür hayatlarına da hayvan adlarını yansıtmıştır (Bayrak, 2020: 397).

Tarih boyunca dilimize girmiş, bir kısmı hayatiyetini kaybetmiş, bir kısmı bu gün hâlâ canlı olarak kullanılan hayvan adları ve bu hayvanlarla ilgili olarak doğmuş kelimeler vardır. Bozkır kültürünün temeli hayvancılığa dayandığı için, Türk insanı ile

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü (AZERBAIJAN), E-posta: saffetalp@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-7627-8522.

hayvanların sıkı münasebeti olmuştur. Bu sebeple Türkçede hayvanlarla ilgili pek çok kelime doğmuş, kelime grupları ve cümle kalıpları meydana getirilmiş ve değişik şekillerde kullanılmıştır. Hayvan adları; hayvanlardan elde edilen yiyecek, giyecek ve malzeme adları; bunlardan doğan yeni kelimeler de Türk dilinin söz varlığında önemli yer tutmaktadır. Bu söz varlığı denebilir ki, Türkçeyi besleyen en büyük kaynaklardan birisi haline gelmiştir (Karakuş, 1997: 1145). Bu durum bütün Türk lehçelerinin söz varlığına da yansımalarını söylemek abartı olmayacaktır. Oğuzların bir kolu olan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesi çok geniş sahaya yayılmakla birlikte Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan'ın resmî dili olmasının yanında İran (Doğu ve Batı Azerbaycan eyaletleri ile dışında kalan birçok bölgelerde, Irak (Kerkük ve civarı), Türkiye'nin Doğu ve Güney Anadolu bölgesi, Gürcistan ve Dağıstan'da gibi ülkelerde konuşulmaktadır (Buran, Alkaya ve Yalçın, 2015: 96). Dolayısıyla bu durum, Azerbaycan Türkçesindeki hayvan adlarının geniş bir sahaya da yayılmasına neden olmuştur. Bu çalışma yapılırken insanların günlük yaşamda yakın çevresinde bulunan hayvanlar ele alınmıştır. Bunlar gerek insanların yiyecek-giyecek ihtiyacını karşılamada gerek ulaşım ihtiyacında gerekse korunma gibi gereksinimlerini karşılamakta olan ve akla ilk gelen hayvanlardır. Araştırmada Azerbaycan Türkçesindeki hayvan yavru adlarının Anadolu Ağızları ve Eski Türkçedeki izleri sürülecektir. Azerbaycan Türkçesinin gerek ölçünlü dilinde gerekse ağızlarında kullanılan hayvan yavru adları incelenirken kelimelerin alıntı olup olmadığına bakılmayacaktır.

Yavru Adları

Eski Türkçede ve günümüz Azerbaycan Türkçesinde yavrunun karşılığı olarak *bala* kelimesi kullanılmaktadır. *Bala* kelimesi “insan, kuş ve hayvan yavrusu” anlamındadır. Kâşgarlı Mahmud DLT’de *bala* kelimesi “kuş ve hayvan yavrusu” yanında “vahşi hayvanların yavruları” için de kullanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 403/313, 482/386, 547/447). Azerbaycan Türkçesinde *bala* kelimesi “evlat, uşak ve oğul” anlamlarındadır. Bunun yanında “küçük, körpe ve hayvan yavrusu” anlamında da kullanılmaktadır (ADIL, I, 211). Keza bu Türkçede *balaca* kelimesi canlı cansız varlıkları için “ufak, küçük” anlamında kullanılabilir. *Bala* kelimesinden türemiş ve *bala* adıyla kurulmuş birleşik kelimeler de geçmektedir. Örneğin *ötcəbala/ötbala* kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “yumurtadan tüysüz ve gözünü açmadan çıkan bir kuş, civciv” anlamlarının yanında “keklik yavrusu” anlamında geçmektedir (ADIL II, 145).

A. At ve Eşek Yavrusu

At ve eşek yavrusu ile ilgili adlandırmalar Anadolu ağızlarında hem at, hem de eşek yavrusu için kullanılırken (Tor, 1762) bu durum Azerbaycan Türkçesinde de benzerlik göstermektedir.

Day kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “bir yaşında erkek at yavrusu” anlamındadır (ADIL I, 552). Küçültme eki +ça/çe ile yapılan *day+ça* kelimesi ise Azerbaycan Türkçesinde “bir yaşında erkek at yavrusu” anlamındadır (ADIL I, 559). Standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarında *tay* kelimesi ise “at yavrusu” anlamında varlığını sürdürmektedir. Kâşgarlı Mahmud da DLT’de geçen *tay* kelimesi için “at yavrusu” anlamına geldiğini söylemektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 111/100, 112/100, 112/101, 157/136, 514,412).

Xotuq kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “eşek yavrusu; bir yaşındaki eşek yavrusu” anlamına gelmektedir (ADIL II, 481). Anadolu ağızlarında “koduk” adının k->h-, -k->-h

dğişimine uğramış biçimleri bulunmaktadır (Tor, 1760). Benzer duruma Azerbaycan Türkçesinde de rastlanmaktadır. Anlam farkları da gözlemlenmektedir.

Qoduq kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “eşek yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL III, 171). Anadolu’da eşek yavrusu için ölçünlü dilde kullanılan ‘sıpa’ yanında, en yaygın kullanılan ad Eski Anadolu Türkçesinde de geçen *koduk*, *kodak* kelimesi “eşek yavrusu, sıpa” anlamlarındadır (TS IV / 2599). Eldeki verilere göre *koduk* kelimesinin “yeni doğmuş inek yavrusu, buzağı” yanında “deve ve köpek yavrusu” anlamları da bulunmaktadır (DS VIII / 2898). Keza *godak* “tay ve at yavrusu” anlamları da vardır (DS C: 6). Azerbaycan Türkçesinde hakaret kastıyla *qoduq* kelimesinin yanında kimi zaman *sıpa* (bir yaşında eşek yavrusu) da kullanılmaktadır (ADIL IV, 107).

Qulun kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “yeni doğmuş at yavrusu” anlamında varlığını sürdürmektedir (ADIL III, 209). Eski dönemlerden beri hiç değişmeden günümüze kadar gelen *kulun* adı, yazı dilinde de, ağızlarında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında görülen *kulun* / *kuli* / *kuluk* kelimesi ise “yeni doğmuş at yavrusu, tay” anlamındadır. Eski Anadolu Türkçesinde *kulun* adı +*cak* ekiyle genişletilerek, küçüklük kavramı daha da pekiştirilmiştir: *kuluncak* “küçük tay, yeni doğmuş tay” anlamlarındadır (TS IV / 2729). Azerbaycan Türkçesinde de benzer değişime uğrayarak *qulun*+ *ca* ekiyle pekiştirme olarak kullanılmaktadır: Yeni doğmuş küçük at yavrusu anlamına gelmektedir (ADIL III, 209). Anadolu ağızlarında *gulun/ kulun* hem at ve eşek yavrusu anlamlarını içermektedir (DS C:8). Runik harfli metinlerde geçen *kulan* kelimesi ise ‘yaban eşeği’ olarak Del-Uul I yazıtının 2. Satırında geçmekte olup ‘yabanî at’ olarak da anlamlandırılmıştır (Aydın, 2016: 33). Aynı zamanda *kulan* kelimesi ‘yabanî at’ anlamıyla Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’nda da rastlanmaktadır (Ağca, 2019: 87). Kâşgarlı Mahmud DLT’de *kulun* kelimesinin “at yavrusu” anlamında olduğunu söylemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 115/103, 203/174, 314/258, 482/386).

Kurik kelimesi Azerbaycan Türkçesi Kelbecer ağızında “at yavrusu” anlamında varlığını sürdürmektedir (Axundov, 2007: 264). *Kurix* kelimesi Nahçıvan ağızlarında “bir yaşına kadar olan bir tay” ve yeni doğmuş at yavrusu” anlamındadır (Quliyev ve Əliyeva, 2017: 158). Fakat *korik* kelimesi ise Kelbecer ağızında “keçi yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (Axundov, 2007: 259). Bu durumda kurik ile korik acaba aynı kelimenin farklı varyantları olabilir mi sorusunu gündeme getirmektedir. Anadolu ağızlarında ise *kurik* kelimesi hem at (Erzincan Merkez ağızında) hem de eşek yavrusu (Elazığ, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Ağrı, Bitlis, Tunceli, Sivas, Osmaniye ağızlarında) anlamında bulunmaktadır (DS XII). Ayrıca ses değişimlerine uğrayan kelime *karık* olarak Balcık ve Pütürge ilçelerinde “keçi yavrusu” anlamlarında da görülmektedir (DS VIII / 2661).

Quray kelimesi Dağıstan’da konuşulan Azerbaycan Türkçesi’nin Tabarasan ağızında “at yavrusu, tay” anlamında kullanılmaktadır (Axundov, 2007: 188). *Quray* kelimesinin +*ca* ekiyle pekiştirilmiş *qurayca* şekline Dağıstan’da Derbent ve Tabarasan şehirlerinde konuşulan yani Azerbaycan Türkçesinin kuzey ağızlarında “at yavrusu, tay” anlamında yaygın bir şekilde rastlanmaktadır (Axundov, 2007: 316).

Sıpa kelimesi Türkiye Türkçesi ve ağızlarında “eşek yavrusu” yaygın kullanılırken (Tor, 1769) Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde “bir yaşına kadar eşek yavrusu” anlamındadır (ADIL IV, 107). Bununla birlikte çok anlamlı kelimeler arasındadır. Guba ve Zengilan ağızlarında “domuz yavrusu” anlamındadır (Axundov, 2007: 433). Bu

kelimeden bahseten Kâşgarlı Mahmud *sıpa* için “iki yaşına girmiş olan sıpa; iki yıllık at” açıklamasını yapmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 160/139, 244/121).

B. İnek, Deve ve Manda Yavrusu

Genellikle büyükbaş hayvanlar olarak adlandırılan inek, deve ve manda gibi hayvanların yavru adlarının birbirinin yerine kullanıldığı da gözlenmektedir.

Badax biçiminde rastlanan kelime Azerbaycan Türkçesi Guba ve Haçmaz ağzında “manda yavrusu” anlamına gelmektedir (Axundov, 2007: 33). **Potuğ/Pota** biçimi ise Lenkeran ağzında “bir yaşında manda yavrusu” anlamındadır (Axundov, 2007: 408). Bu kelime, Anadolu ağızlarında benzer ses değişimleriyle *badak / baduk / bedek / bidık / bodak / bodi / bodik / boduk / botak / botlak / böcük / bödek / budik / buduk* şekillerinde “orta büyüklükte manda yavrusu, yeni doğmuş manda yavrusu” anlamlarında bulunmaktadır. Ayrıca “badak” maddesi altında verilen biçimler de batı grubu ağızlarında “yeni doğmuş manda yavrusu” olarak geçmektedir (DS II / 461). Fakat Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *botu*: potuk, deve yavrusu; *botuk botuk*: potuk, deve yavrusu olduğunu söylemektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 73/59, 434/339, 541/441). *DLT*’de “deve yavrusu” anlamına gelen kelime *Kutadgu Bilig*’te metaforlaşarak “çocuk, yavru bebek” anlamlarına gelmektedir (Bayrak, 2020: 403). Yazıtlarda ise *boto* biçimde geçen kelime ‘deve yavrusu’ anlamına gelmektedir (Altın-Köl I (E 28) 6.Altın-Köl I (E 28). Türkiye Türkçesinin ağızlarında kullanılan *potuk* biçimi ise *boto* kelimesinin küçültme eki +*k* ile genişletilmiş biçimidir (Aydın, 2016: 20). Anadolu ağızlarında *boduk* kelimesi genel olarak “hayvan yavrusu” anlamındadır (DS II / 721). Ancak yer yer kelime anlam daralmaları görülür. Mesela, Afyonkarahisar’ın Sultandağı ilçesinde “tavşan yavrusu” anlamındadır (DS XII / 4462).

Balaq kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “manda yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL I, 213). Balax şeklindeki kullanımı ise Nahçıvan’ın Ordubad ağzında “6-7 aylık camış yavrusu” anlamında görülmektedir (Quliyev ve Əliyeva, 2017: 33). Keza kelimesinin ses değiştirmeleri sonucu ortaya çıkan *bılığ / bılıx* biçimleri Nahçıvan ağızlarında “ineğin yeni doğmuş yavrusu” anlamındadır (Quliyev ve Əliyeva, 2017: 42). Eski Anadolu Türkçesinde ise “manda yavrusu” anlamında geçen *balak* (TS I / 386, 388), günümüz Anadolu ağızlarında artık çok anlamlı kelimelerden biri olmuştur. Bu ad, ‘bala’ adından +*k* küçültme ekiyle türetilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da ‘*balak*’ kelimesinde söz başında b->m- değişimi sonucu ortaya çıkan *malak* da yaygın olarak kullanılmaktadır (Tor, 1766). Günümüz Anadolu ağızlarında *balak* kelimesi artık “manda yavrusu, domuz yavrusu, tavşan yavrusu, kedi yavrusu ve ayı yavrusu” gibi çok anlamı bir kelimeye dönüşmüştür (DS XII / 4441).

Buzov kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “daha süttten ayrılmamış inek yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL I, 368). Eski Türkçe Dönemi’nden beri Türkçede yaşayan *buzagı* kelimesi, Anadolu’nun değişik yörelerinde farklı ses değişimleriyle kullanılmaktadır: *bıza/ bızā/ beza/ bısık/ bızāb/ bızağ/ bızağa/ bızağı/ bızap/ bızav/ bızık/ bızo/ biza/ bızav/ bizo/ bizof/ bizov/ bozağ/ bozüü/ buzah/ buzak/ buzalah/ buzavu/ buzo/ buzov / buzoy* şeklinde ama hepsinde de “yeni doğmuş inek yavrusu” anlamındadır (DS II / 673). Eren, Moğolcada *hırağu* olarak geçen Türkçe *buzagı* biçiminin buz- ‘böğürmek’ kökünden -*ğu*, -*ği* ekiyle türetilmiş bir türev olduğu görüşünün en akla yakın bir görüş olduğunu dile getirmiştir (Tor, 1763). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *buzagu* kelimesinin “buzagı” anlamında olduğunu vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 41/28, 224/194, 263/229, 419/329, 482/386). Aynı zamanda *DLT*’de kelimenin

buzagula- şeklinde “buzağılamak, buzağı doğurmak” anlamlarına gelen fiil hali de bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 482/386).

Dana kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “bir yaşından küçük olan inek yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL I, 531). Bu kelimedden +*ça* küçültme ekiyle genişletişen *Danaça* sözcüğü ise “küçük inek yavrusu” anlamındadır (ADIL I, 531). Eski Anadolu Türkçesinde *tana* kelimesi “dana, inek yavrusu” olarak geçmektedir (Öztürk, 2017: 126). Standart Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kelime *tana / dana* şekillerinde “inek yavrusu” olarak geçmektedir. *Dana* kelimesi türemiş ve birleşik kelimelerle birlikte yaygın şekilde kullanılmaktadır (Tor, 1764). Fakat bölgelere göre farklı yaş bildirmek gibi anlam değişmesi de görülmektedir: Akçalar ve Seydişehir ağızlarında *dana* kelimesi “iki yaşında erkek dana” anlamlarında kullanılmaktadır (DS XII / 4736).

Düyə kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “ineğin, camışın, ceylanın, geyiğin daha doğurmamış yavrusu” anlamındadır (ADIL I, 730). **Düyə** kelimesi de küçültme ve pekiştirme eki +*cə* ile genişletilerek *düyəcə* biçiminde “küçük düve” anlamında kullanılmaktadır (ADIL I, 730). Eski Anadolu Türkçesinde *düğe* “iki yaşında sığır” anlamına gelmektedir (Tar. S II, 1300). Kâşgarlı Mahmud DLT’de *tüğe* kelimesi için “ineğin, iki yaşına gelmiş erkek yavrusu” olarak anlamını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 546/446). *Tüve/ tüvü/ düye* gibi Anadolu ağızlarında ses değişimine uğramış biçimleri de görülmektedir: *düğe* “bir yaşında, dişi inek yavrusu” (DS XII / 4488). Mesela, *tüve* kelimesi Niğde Bor ağızında “doğurma yaşına gelip doğurmamış dana” anlamındadır (DS X / 4016).

Dorba kelimesinin Azerbaycan Türkçesi Ordubad ağızında “iki yaşında manda yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (Axundov, 2007: 141). Kelime, Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızları için hazırlanmış sözlüklerde rastlanmamıştır. Fakat bu kelimeyle ilişkili olabileceğini düşündüğümüz bir diğer Oğuz Türkçesi olan Gagauz Türkçesine bakıldığında kelime, *turba* biçiminde “köpek” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Baskakov, 1991: 247).

Xötək kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “manda yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL II, 482). Belki bu kelime yukarıda incelenen **Xotuq** ile bir bağlantı söz konusu olabilir. Öte yandan kelime Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızları için hazırlanmış sözcüklerde rastlanmamıştır.

Kəl kelimesi Azerbaycan Türkçesinde iş hayvanı olarak kullanılan erkek çamış olarak geçmektedir. Ayrıca dağlarda yaşayan yabani hayvan anlamı da bulunmaktadır (ADIL II, 669). **Kəl** kelimesi küçültme eki olan +*çe* ekini alarak **kəlçə** biçiminde “manda yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL II, 670). Yeni doğmuş manda yavrusuna “körpe kelçe” denmektedir. Anadolu ağızlarında özellikle de Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Kars ve Iğdır bölgesinde *kal* kelimesi “manda, manda yavrusu” anlamındadır (DS VIII / 2606). Azerbaycan Türkçesinin Kazak ağızında *kelçe* kelimesi “bir yaşına kadar olan erkek manda yavrusu” anlamında görüldüğü gibi yaş sınırlaması ifadesiyle varlığını sürdürmektedir (Axundov, 2007: 241). Anadolu Ağızlarından Muş’un Bulanık ilçesinde *kalça* “manda yavrusu” şeklinde bir kelime bulunmaktadır (DS XII / 4530).

Köşək kelimesi Azerbaycan Türkçesinde devenin yavrusu anlamındadır (ADIL II, 761). Ölçünlü dile de geçmiş olan *köşək* “deve yavrusu” adının Anadolu ağızlarında ünsüz değişimine uğramış biçimi de görülür: *köşək /köşşək* olarak “5-6 aylık deve yavrusu” olarak geçmektedir (Aktaran, MAS / 268; alıntılan Tor, 1754). Muğla

ağzında *köçek* (<köşek) olarak geçen kelimesi “yeni doğmuş deve yavrusu” biçiminde de geçmektedir (Çınar, 2004: 208).

Gedax kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “erkek manda yavrusu” anlamında Kelbecer ağzında varlığını sürdürmektedir (Axundov, 2007: 175). Anadolu’nun ağırlıklı olarak Doğu grubu ağızlarında kelime ses değişimleriyle *gedek / gadak / gadek / gedeyh* şekilleriyle “manda yavrusu” anlamlarındadır (DS VI / 1965).

Mədəx kelimesi Azerbaycan Türkçesi Bolnisi ve Şeki ağızlarında “manda yavrusu” anlamlarındadır. Kâşgarlı Mahmud, DLT’de bu kelimeyle aynı kökten olduğunu düşündüğümüz, *merdek/g* “ayı yavrusu, domuz yavrusu” kelimesini vermektedir (DLT I: 480) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 241/210).

C. Keçi ve Koyun Yavrusu

Çəpiş kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “altı ayını geçmemiş keçi yavrusu” olarak varlığını sürdürmektedir (ADIL I, 468). Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde eskicil kelimelerden biri olarak *çəbiç*, *çəpiç* ve *çəpiş* olarak yaygın olarak kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise, *çəbiş*, *çəpiş* biçimlerinde, “bir yaşında erkek keçi” (TS II / 845) anlamında geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud DLT’de *çəpiş* kelimesi “altı aylık keçi yavrusu, çəpiç” anlamına geldiğini söylemektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 185/158). Anadolu ağızlarında sözcüğün kullanım alanı çok geniş sahaya yayılmakla birlikte *çəbiş/çəbiç* biçiminde Kahramanmaraş Afşin ağzında “iki yaşında olan erkek keçi” (DS III / 1101), Trabzon Beşikdüzü ve Vakfikebir ağzında *çəpiç* “bir yaşında keçi” (DS XII / 4477); Malatya ağzında *çəbiş* “keçi yavrusu, yeni doğmuş oğlak” (Gülseren, 2000: 10) ve son olarak Uşak ağzında “erkek keçi” gibi anlamlarında varlığını sürdürmektedir (Gülsevin, 2002: 16).

Gaday kelimesi Derbend ağzında “henüz doğurmamış keçi yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (Axundov, 2007: 174). Kelime Türkiye Türkçesi ve Ağızlar için hazırlanmış sözlüklerde rastlanmamıştır.

Qıdı kelimesi Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ağızlarında **Qıdıx//Qıdı/Qıdıx** şekillerinde geçen kelime “keçinin bir iki aylık yavrusu ve yeni doğmuş keçi yavrusu” anlamındadır (Quliyev ve Əliyeva, 2017: 180). Anadolu ağızlarında ise kelime *gıdık/ garik/ gıcık/ gıda/ gıdı/ gıdıh/ gıdik/ gıdıyh/ gılik/ gıcik/ gidek/ gıdi/ gıdik* biçimlerinde “keçi yavrusu, oğlak” anlamlarında genel olarak bütün ağız gruplarında geçmektedir. Fakat daha çok doğu grubu ağızlarında yaygındır (DS VI / 2032).

Mıdır kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “keçi yavrusu, çəbiç” anlamında kullanılmaktadır (ADIL III, 362). Azerbaycan Türkçesi Gah ağzında kelimesi *micir* biçiminde “keçi yavrusu” anlamındadır (Axundov, 2007: 357). Kelime kimi Anadolu ağızlarında, mesela Bursa Akhisar, İnegöl ağzında *mıdır* “manda yavrusu” biçimde bulunmaktadır.

Oğlaq kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “körpe süt emen keçi yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL III, 535). Anadolu ağızlarında, ölçünlü dilde yer alan ‘oğlak’ (<oğul+ak) kelime adı ve bu adın yan biçimlerinin kullanımı yanında, keçi yavrusunun yaşına ve değişik özelliklerine göre de adlandırıldığı görülmektedir (Tor, 1769). Kâşgarlı Mahmud DLT’de *oglak* kelimesi “oğlak” anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 45/31, 72/59, 175/150, 235/205, 399/311, 413/324, 486/389, 507/407).

Ozu kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “kuzu (koyun yavrusu)” (ADIL III, 228). Eski Türkçe *kozi* veya *kuzı* “koyun yavrusu” kelimesinden evrilmiştir. Kelime Moğolca

kuriğan (aynı anlamda), Eski Türkçe *kuzığan* “kuzular” biçiminde olduğu düşündürür. Keza, Kâşgarlı Mahmud DLT’de geçen *kozi* kelimesi “koyunun yavrusu” anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 5/3, 112/101, 153/133, 223/192, 229/199, 259/226, 420/329, 486/389, 544/444, 563/464, 620/516, 635/531). Eski Anadolu Türkçesinde *kuzi* kelimesi “koyun yavrusu” anlamındadır (Öztürk, 2017: 161).

Toğlu kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “toklu, altı aylık kuzu” anlamındadır (Axundov, 2007: 500). Kâşgarlı Mahmud DLT’de *toklı* kelimesi “altı aylık kuzu” anlamındadır (DLT / 634). Eski Anadolu Türkçesinde “bir yaşında erkek koyun” anlamında geçen *toklı / toklı / tohlu / tohlu* biçimlerinde rastlanmaktadır (TS V / 3814). Anadolu Ağzılarında *toklu / tohlu / tokluk* “altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzu” ve “iki yaşında kuzu” anlamlarındadır (DS X / 3948). Bu biçim, genel olarak bütün ağır gruplarında geçer. Kelime -k->-g-, -k->-g->-ğ- ve -k->-h- değişimine uğramış biçimleri de görülür (Tor, 1774).

Ç. Köpek Yavrusu

Küçük kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “köpek yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL II, 761). Anadolu ağzlarında kelime *küçük* “köpek yavrusu” olarak doğu ve batı ağzlarında yaygın olarak geçmektedir (DS VIII / 2989). Kâşgarlı Mahmud’un DLT’de geçen *kiçig* kelimesi “herhangi bir şeyin küçüğü” anlamında geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 59/45, 120/107, 196/168, 279/242, 316/259).

Önik kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “yırtıcı, vahşi hayvan yavrusu” anlamındadır (ADIL II, 121). Eski Anadolu Türkçesinde *enik*, *enük*: Et yiyen dört ayaklı hayvanların yavrusu, yavru olarak geçmektedir (Tar. S III, 1472). Eski Türk dilinde *enük* kelimesi “hayvan yavrusu” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 73). Kâşgarlı Mahmud’un DLT adlı eserinde geçen *enük* kelimesinin “aslan, sırtlan kurt ve köpeğin yavrusuna verilen ad” olduğunu söylemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 49/34). Bununla birlikte kelimenin *enükle-* “yavrulamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 155/134, 482/386), *enüklen-* “kendi kendine yavrulamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 149/130), *enüklüg* “yavrusu olan” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 88/79) biçimleri de görülmektedir. *Enük* kelimesi Türkiye Türkçesi ve ağzlarında, “kedi ve köpek yavrusu” anlamlarına gelmektedir (Tor, 2011: 1781). Kelime Türk runik metinlerde unvan nitelleyici olarak kullanılmıştır (Yılmaz, 2018: 89).

D. Tavuk Yavrusu Adları

Cücə kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “tavuk yavrusu” anlamında kullanılmaktadır (ADIL I, 430). Eski Anadolu Türkçesi ve Anadolu ağzlarında *cücük/cücü* kelimesi “civciv ve kuş yavrusu” anlamlarındadır (Tor, 1782). Ayrıca Anadolu ağzlarında kümes hayvanlarının yavrularını çağırma için kullanılan *cü:cü* ve *bilbili* kelimeleri akla gelmektedir (K.K.1). Tavuk yavrusu diğer hayvanlarda olduğu gibi yaşına ve cinsiyetlerine göre farklı isimlerde adlandırılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde *Civciv* karşılığı olarak *cücə* yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında *cücə* ile birlikte Farsça’dan geçen *beçə* kelimesi de “genç horoz” anlamındadır (ADIL I, 250). Farsça *baçal/baçça* kelimesinin anlamı “bebek, çocuk ve oğlan” olarak geçmektedir (Steingass, 1963: 156-157).

Sonuç

Türkler, yaşam tarzları sebebiyle tarih boyunca hayvanlarla sürekli bir arada bulunmuşlardır. Bu birliktelik Türk diline de yansımış, hayvanlara dair en ufak detay dahi sözcük hazinesinde kendine yer bulmuştur. Bu doğrultuda hayvanların yavru adları da dilin söz varlığında oldukça geniş bir yer kaplamaktadır.

Çalışmada Azerbaycan Türkçesinde yer alan yavru adlarına yer verilmiştir. Bu doğrultuda Azerbaycan Türkçesindeki hayvan yavru adları; *day*, *xotuq*, *qulun*, *kurik*, *quray*, *sıpa* adlarını içeren “At ve Eşek Yavrusu Adları”, *badax*, *balaq*, *buzov*, *dana*, *düyə*, *dorba*, *xötək*, *kəl*, *köşək*, *gedax*, *mədax* adlarını içeren “İnek, Deve ve Manda Yavrusu Adları”, *çəpiş*, *gaday*, *qidix/qıdı/qıdıx*, *mıdır*, *oğlaq*, *qızu*, *toğlu* adlarını içeren “Keçi ve Koyun Yavrusu Adları”, *küçük*, *ənək* adlarını içeren “Köpek Yavrusu Adları”, *cücə* adlarını içeren “Tavuk Yavrusu Adları” alt başlıklarında incelenmiştir.

Azerbaycan Türkçesi yavru adları bakımından oldukça zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Bu lehçede bulunan yavru adları Eski Türkçe ve Anadolu ağızlarında büyük ölçüde ortaktır. Standart Türkiye Türkçesinde yer almayan yavru adlarının büyük bir kısmı ise ağızlarda yer almaktadır. Bu durum ise Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasındaki kelime hazinesinin büyük ölçüde ortak olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada, Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlükleri ve Dialektoloji sözlüklerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Fakat sözlüklerde etnik grupların yaşadığı yerleşim birimlerinde kullandıkları dil ve kelimeler dialektoloji sözlüklerine birebir o dilin varisi olarak eklenmiştir. Öte yandan Fars ve Kafkas dillerinden geçen adlar, ek alarak veyahut birebir aynı şekilde Azerbaycan Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürdüğünü belirtmek de gerekmektedir.

Kaynakça

- ADİL → Orucov, Ə. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Cilt: I-IV*. Bakı: Şərç- Qərb.
- Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Axundov, A. (2007). *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*. Bakı: Şərç-Qərb.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü*. 2016(1), 1-51.
- Bayrak, S. (2020). Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe ile Ortaklaşan Hayvan Adları Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 30(2), 395-409.
- Buran, A., Alkaya, E. ve Yalçın, S. K. (2015). *Çağdaş Türk yazı dilleri I, güney batı / Oğuz grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çınar, A. (2004). *Muğla İli Ağzı Sözlüğü*. Muğla: Birleşik Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
- DLT → Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS → (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya İli Ağızları, İnceleme - Metinler - Sözlük ve Dizinler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları, Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakuş, İ. (1997). Türkçe Ad Bilim (Onomastik)'de Hayvan Adları. *Erdem/Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 9(27), 1143-1152.
- Quliyev, Ə. ve Əliyeva, N. (2017). *Naxçıvan Dialekt və Şivələrinin Lüğəti*. Naxçıvan: Əcəmi.
- Öztürk, E. (2017). *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Tor, G. (2011). Anadolu Ağızlarında Yavru Adları. 38. *ICANAS* içinde (C. IV; 1749-1829. ss.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- TS → (1995). *Tarama Sözlüğü I-VI*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Yılmaz, S. (2018). *Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasi Terimler*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Kaynak Kişi:

Şerife YILMAZ, 1950, Derleme Yeri: Afyonkarahisar/ Emirdağ, Derleme Tarihi: 27.06.2022.

NASREDDİN HOCA FIKRALARINDA CİMRİLİK ALGISI

Kadriye TÜRKAN*

Öz: Toplum tarafından boş karşılanmayan ve sevilmeyen bir kişilik özelliği olarak cimrilik, sözlü nesir anlatılardan fikranın kısa ve yoğun anlatı dinamiği içerisinde mizahi dille ele alınır. Bu çerçevede sınırları aşan tanınırlığı ile Türk kültür tarihinin efsanevi figürü ve fikra tipi Nasreddin Hoca, güldürürken düşündürülen zaman zaman kara mizah ürünü hikayeleriyle toplumsal sorunlara parmak basan önemli bir halk bilgesidir. Nasreddin Hoca hikayelerinde toplumu ilgilendiren hemen her konu ve karakter fikranın tezaadı ön plana çıkaran yapısı, tez ve antitez birlikteliği ile yansıtılır. Bu bağlamda Hoca'nın sevmediği karakter özelliklerinden biri olarak cimriler de onun hikayelerinde çeşitli vesilelerle anılır ve Nasreddin Hoca'nın eleştirel dilinden payına düşeni alır.

Çalışmada, Nasreddin Hoca hikayeleri cimri, basis ve pinti kelimeleri dükkate alınarak gözden geçirilmiş, cimrilik konulu hikayeler ele alınarak incelenmiş ve verdiği mesajlar üzerinden ilgili metinlere yer verilmek suretiyle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fikra, Nasreddin Hoca, cimrilik, cimri, mizah.

The perception of Stinginess in Nasreddin Hodja Anecdotes

Abstract: Stinginess, as a personality trait that is not welcomed and not liked by the society, is handled with humorous language within the short and intense narrative dynamic of the anecdote which is one of the oral prose narratives. In this context, Nasreddin Hodja, the legendary figure and anecdote type of Turkish cultural history, with his cross-border recognition is an important public sage who sometimes touches social problems with his anecdotes made of black humor that make people laugh while making them think. In Nasreddin Hodja anecdotes, almost every subject and personality trait that concerns the society are reflected with the structure of the anecdote that brings the contradiction to the fore and with the unity of thesis and antithesis. In this context, as one of the character traits that Hodja does not like, stingy people are also mentioned in his anecdotes on various occasions and they take their share from Nasreddin Hodja's critical language.

In the study, Nasreddin Hodja anecdotes were reviewed by taking the words cimri 'parsimonious', basis 'miser' and pinti 'stingy' into consideration, the anecdotes about stinginess were evaluated by including the relevant texts over the messages they gave.

Keywords: Anecdote, Nasreddin Hodja, stinginess, stingy, humor.

Giriş

Edebiyat, insan ve insana ait her şeyi ele alıp işleyen sınırsız bir araştırma alanı ve sanat dalıdır. Dolayısıyla edebi yaratmalarda bireyin zihin ve duygu dünyası, yaşayış ve davranış biçimi, olumlu ve olumsuz taraflarıyla birlikte ele alınarak betimlenmiş, bu vasıtayla daha erdemli bir toplum oluşturma amacına ulaşmak hedeflenmiştir. Nitekim insanların sosyal ahlak ilkelerine uygun ya da tam tersi belli davranış biçimleri edinmesi psikolojik ve ekonomik kaygılar sonucudur. Bu çerçevede tutumlu, cömert ve cimri olmak üzere üç tip insandan bahsetmek mümkündür.

Ünlü psikolog A. Adler, bugün yaşayan herkeste ufak çapta da olsa cimriliğe rastlanabileceği üzerinde durur. *İnsanı Tanıma Sanatı*'nda cimrilik için bir başlık açmış

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: ktturkan@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002- 0383-1964.

açgözlülük, kendini beğenmişlik ve hasetle ilişkilendirdiği cimrilik konusunda şöyle demektedir:

Hasetlikle yakın bir akrabalığı bulunan, çokluk buna bağlı olarak görülen bir karakter özelliği de cimriliktir. Cimrilik deyince yalnız para toplayıp biriktirmekten oluşan dar anlamda bir cimriliği değil, genel anlamda bir cimriliği anlıyoruz. Böyle bir cimriliğin de başlıca dışavurum biçimi, cimri kimsenin başka birini sevindirmeye bir türlü yanaşmaması, yani tümüyle topluma ya da toplumun bireyelerine karşı yakınlık göstermekte cimriliğe kaçması, çevresine bir duvar öreerek kendisine ait sözde o değerli hazineleri güven altına almak istemesidir. Buradan da cimriliğin, bir yandan da aç gözlülük ve kendini beğenmişlik, öte yandan hasetle yakından ilişkili olduğu kolaycacık görülür. Bütün bu saydığımız karakter özelliklerinin bir insanda aynı zamanda var olacağını söylesek, pek aşırılığa kaçmış sayılmayız. Dolayısıyla, ilgili özelliklerden birini bir insanda saptayan kimse aynı insanda sözü geçen karakter özelliklerinin de varlığını ileri sürüyorsa, bunu asla bir kehanet gibi karşılamamak gerekir (Adler, 2006: 232-233).

Cimrilik konulu müstakil çalışma sayısı sınırlı olsa da din, ahlâk, edebiyat, mizah vb. eserlerde cimri karakterine genişçe yer verilmektedir. Bu bağlamda Batı edebiyatında Moliere'nin *Cimri* (L'avare) isimli yapıtı, dünya edebiyatında bilinen ve pek çok dile çevrilmiş bir eserdir. Doğu edebiyatında ise Câhız'ın *Kitâbü'l Buhalâ* isimli eseri, cimrilik konusunu ele alıp tahlil eden tanınmış bir diğer yapıttır.

Cimrilik ve cimri, toplumsal çerçevede kültüre, sanata ve edebiyata malzeme oluştururken tahkiyeye dayalı türlerden biri olan ve yaratıldığı toplumun sosyo-kültürel ortamında biçimlenen fıkralarda gülme unsurunu oluşturan ve sıklıkla karşılaşılan bir karakter özelliği ve insan tipidir. “Tarih boyunca ahlâkî bozukluklar da insanları güldüren sabit konulardan biri olmuştur. Cimri, yalancı, sarhoş, tembel, dedikoducu, korkak ve iki yüzlü karakterler hep komik karakterler olmuştur” (Morreall, 1997: 95-96).

Çalışmada, Nasreddin Hoca fıkraları doğrudan cimri, hasis ve pinti kelimelerinin geçtiği fıkralar dikkate alınarak taranmış, bu bağlamda fıkralarda cimrilikle ilgili mesajlar tespit edilip üzerinde durularak değerlendirilmiş ve ilgili metinlere yer verilmiştir.

1. Nasreddin Hoca Fıkraları Üzerine

Türk kültür tarihinin en önemli figürlerinden biri ve ünü sınırları aşan bir fıkra tipi olan Nasreddin Hoca, eşsiz zekâsı hem güldüren hem düşündürülen bir halk adamı vasfıyla toplumdaki yanlışlık ve eksiklikleri fıkralarda eğlenceli bir dille hicveder. Hoca fıkralarının güldürücü, düşündürücü, eğlendirici, eğitici ve şaşırtıcılığı çok yönlü bir mizah ürünü olmalarındandır¹.

Bugün sözlü kültürde ve kitaplarda Nasreddin Hoca'ya atfedilen yüzlerce fıkra mevcuttur. Başka tiplere ait fıkralar da zaman içerisinde Nasreddin Hoca'ya bağlanarak anlatılmaya başlanmış ve Hoca'ya ait fıkra sayısı gün geçtikçe artmış ve artmaya devam etmektedir. K. Ertop, bu durumu “Halk, değişik kaynaklı fıkraları Hoca'ya bağlarken ancak onun kişiliğiyle bağdaşanları seçmektedir. Bağdaşmayanlar eninde sonunda yama

---

¹ Nasreddin Hoca; farklı siyasi, fiziki ve sosyal coğrafyalarda yaşayan Türk devlet ve topluluklarının tarihten gelen doğal kültürel ortaklıklarını ortaya koyan geçmişin bilinen ve bilinmeyen dönemlerinde aynı tarihi, kültürü paylaşmış insanların farklı zaman ve mekânlardaki ortak duygu, düşünce ve zevkini yansıtan, Türk dünyasındaki kültürel değerlerin ve birliğin yaşatılmasını sağlayan adeta efsanevi kişiliğe sahip milli kahramandır” (Öğüt Eker, 2014: 120).

yama düşüp ayıklanır. Bağdaşanlar ise fıkra topluluğunu günden güne zenginleştirirler” (Tokmakçioğlu, 1991: 10) şeklinde açıklamaktadır.

Nasreddin Hoca fıkralarında başta Hoca'nın karısı, kızı, oğlu, kaynanası olmak üzere farklı sosyal çevrelerden ve farklı karakter özelliklerine sahip pek çok insan yer alır. Hatta Nasreddin Hoca'nın bazen çağdaş olmadığı insanlarla bu fıkralarda bir araya getirildiği de gözlenmektedir². Bu kişilerle olan ilişkileri ve yaşadığı olaylar onun kişilik özelliklerini ortaya koyar.

2. Fıkralarda Cimrilik Söylemleri

Nasreddin Hoca fıkraları, toplumun karşılaştığı bir sorun veya sıkıntıyı hal yolunda takip ettiği yolu ve geliştirdiği yöntemleri ortaya koyan müstesna örneklerdir. Her fıkroda Türk toplumunun hayata bakış açısı, davranış kalıpları ve psikolojisi, estetik bir perspektifle anlatmaya yansımaktadır. D. Yıldırım, bu minvalde Türk fıkralarının konuları için “Cemiyet hayatında ortaya çıkan zıtlıklar, düşünce ve davranış farklarından doğan çatışmalar” ile “İçtimai, iktisadi, siyasi görüş ayrılıklarından doğan çatışmalar; aile terbiye, hukuk, yardımlaşma ve beşerî kusurlarla ilgili meseleler” (Yıldırım, 1999: 39) tespitinde bulunmuştur.

Ferdi veya toplumsal aksaklıklar, sosyal kargaşa ve düzensizlik fıkralara mizahi çerçevede yansiyarak gülme unsurunu teşkil eder. İnsan ve insan ilişkileri çerçevesinde şekillenen fıkralarda insanoğlunun zaafı, hataları, gülünç tarafları, sakarlıkları önemli yer tutar. Böylece kişinin yaptığı hatanın farkına varması ve ders alması hedeflenir. Hoca fıkraları, nükte ile birlikte kara mizahi, hiciv ve ironiyi de bünyesinde barındırmaktadır.

Nasreddin Hoca fıkralarında saygı sınırlarını aşmadan ortaya konan eleştiride, halktan biri olan Hoca ile birlikte çeşitli insan tipleri ve gerçek hayat sahnelerine yer verilmektedir. “Cimri satıcı, rüşvet yiyen kadı, arsız çocuk, döğüşken çehreli Timur, huysuz kaynana, vb. gibi pek çok insan tipi, günlük hayatta hepimizin dilinin yandığı ardından söylendiği kişiler olup Nasreddin Hoca'nın gözüyle, kısa fakat yoğun anlatımlı fıkralar içerisinde varlığını sürdürür” (Şenocak, 2017: 156).

Cimrilik konu edildiği fıkralarda olay, “her şey zıddıyla kaimdir” felsefesine uygun olarak iki zihniyet ve davranışı temsil eden kişiler arasında cereyan etmektedir. D. Zohar zıtlığı, “Parçacıklar ve benlikler vardır” hepimiz aynı değiliz, aynı olsaydık hem bizim hem de doğanın kafası karıştırdı. Bu ikiye bölünmüş ve hala anlamlı bir benlik olgusudur (Zohar, 2007: 127) şeklinde yorumlamaktadır. Bu durum, Nasreddin Hoca fıkralarında Hoca ve fıkralarda karşılaşılan diğer insanlar ya da “ben” ve benin zıddı “ötekiler” olarak da değerlendirilebilir. “Nasreddin Hoca'nın fıkrasında da uygun olay halkalarıyla yapılan bir girişten sonra asıl söylenecek olan mesaj sona saklanmıştır. Fıkra, sürekli çatışan iki kişinin öyküsüyle başlar” (Şenocak, 2017: 162).

Nitekim cimrilik, cömertlikte birlikte ele alınması cimri ve cömerdin karşı kaşıya getirilmesi, fıkranın ben ve öteki üzerinden zıtlıktan³ beslenen yapısına son derece

² Birçok fıkralar, onu, Timürleng'le çağdaş göstermede. Bir halk rivayeti de X. yüzyılın meşhur şüfilerinden olup Bağdat'ta asılan Huseyn ibn-i Mansûr-al-Hallâc ve XV. yüzyılın ilk senelerinde Halep'te, derisi yüzülmek suretiyle öldürülen Seyyid Nesîmî ile arkadaş saymada (Gölpınarlı, 1996: 9).

³ Hoca, birçok kez mizah için “zıtlık” kavramından büyük bir ustalıkla yararlanmış, bu işin üstesinden de sağlam bir diyalektik kurarak gelmiştir (Tokmakçioğlu, 1991: 72).

uygundur. Cömert karakter fıkralarda Nasreddin Hoca ile temsil edilir⁴. “Nasreddin Hoca'nın gönlü geniş, eli boldur. Elinde avucunda ne varsa ikram etmeyi, paylaşmayı sever” (Şenocak, 2017: 162).

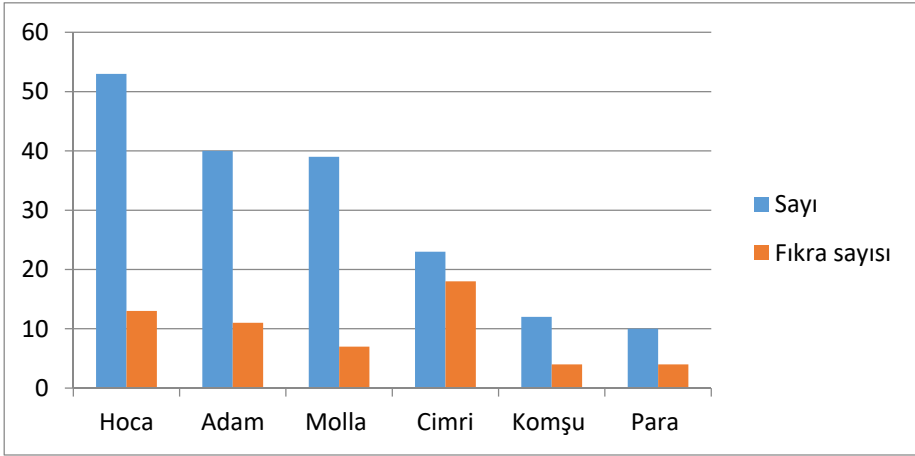
Cimri ise fıkralarda Hoca'nın eşi, komşusu, tanıdık, kadı, subaşı, tüccar vb. gibi toplumun hemen her kesiminden insanın kişilik özelliğidir. Bu olumsuz karakterin, toplumun her kesiminden ve cinsiyetten insanda farklı şekil ve boyutlarda gözlemlendiği fıkralar aracılığıyla aktarılmakta ve Hoca hiç sevmediği cimrilerle farklı hayat sahnelerinde sık sık karşı karşıya gelirken gerektiğinde onlara hadlerini bildirmekten, alay etmekten de geri durmamaktadır. Nasreddin Hoca, toplumun sözcülüğünü üstlenen bir kahraman ve fıkra tipi olarak fıkralarda karşı karşıya kaldığı olumsuz insan tipleriyle girdiği söz düellosunu iyilik, doğruluk ve aklın gücünü arkasına alarak daima kazanmaktadır.

Tablo: Cimrilik Konulu Nasreddin Hoca Fıkralarının Kelime Analizi

<i>Fıkra Numarası</i>	<i>Fıkroda geçen cimrilik algısı ile ilgili önemli kelimeler</i>	<i>Benzetmeler</i>	<i>Bahsedilen hayvan</i>	<i>Kelime sayısı</i>
Latife 1	Hasis, para, vicdansız	-	-	23
Latife 2	Munis, şaklaban, güzel, kurnaz, cimri, semiz, uzun, yumuşak	Kar, ipek	Kuzu, hayvan, kurt, tiftik keçisi, keçi, deve, kedi, fil	234
Latife 3	Hasis, ince, hafif	-	Tavşan, geyik, karınca, tazi, koyun, köpek, av köpeği, dağ keçisi	76
Latife 4	Tuz, ekmek, dilenci, yalan şaka	-	-	101
Latife 5	Muziplik, hasis, bed-ahlak, titiz	-	Kaz	96
Kösenin Sakalı Bitmez	Zengin, cimri, köse, sakal			48
Hoca'nın Rüyası	Cimri, kavga, kadı		Koyun	213
Cömert ve Cimri	Cömert, para, cimri	Dağ, vadi, yağmur	-	40
Tanrı Ne Verdiyse	Cimri, sofrası, kuru soğan, somun ekmek, sıcak yemek, buğday.	-	-	67
Latife 10	Zengin, bal, kadı, akçe, yalan	-	-	181
Latife 11	Cimri, molla, para	-	-	52
Latife 12	Molla, zengin, cimri	-	-	144
Muhabbet	Cimri, tüccar, molla	-	-	57
Belki Elime Bir Şey Geçer	Molla, cimri, çay, tencere, hamur, peştamal	-	-	79
Korkarım O Beni Boğar	Cimri, şakacı, Molla, kendir ipi, çay, küçük, ikram			129
Latife 16	Zengin, cimri, para, Pazar		Akrep, kene	123

⁴ Bir hikâyede Hoca hasis (cimri) gösteriliyorsa, o hikâye de gerçek Nasrettin hikâyesi olamaz, çünkü gerçek Nasrettin hikâyeleri hasisliği yerer (Kurgan, 1996: 76).

Hiçbir Şey	Cimri, nevale, yemek, gizli			43
Boş Sözcükler	Kahvaltı, molla, cimri, sofrası			51
Latife 19	Cimri, lokma, yemek			54
Mutfak, Karı ve Gurbet	Mutfak, küp, cimri	-	-	46
İçi Yanan	Çömlek, bal, yağ, ekmek, cimri	-	-	38
Latife 22	Cimri, el	-	-	121

Grafik: Cimrilik Konulu Nasrettin Hoca Fıkralarına Yönelik Kelime Frekansı⁵

2.1. Allah kimseyi cimriye muhtaç etmesin

Nasreddin Hoca, cimrilerle karşı karşıya geldiği fıkralarda cimrilikten hazzetmediğini, cimrinin sorusu üzerine para için “İnsan birtakım vicdansız, *hasis* (cimri) adamlara muhtaç etmediği için sevsem de yeri var” (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 86) şeklindeki cevabıyla cimrinin maddeye olan düşkünlüğünü ön plana çıkararak ortaya koymaktadır.

Ana Çerçeve	Yorum
Latife 1: <i>Hasisin</i> (cimrinin) biri Hoca merhuma, “Parayı sen de mi seviyorsun?” deyince,	“İnsan birtakım vicdansız, <i>hasis</i> (cimri) adamlara muhtaç etmediği için sevsem de yeri var” demiştir (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 86).

⁵ Çalışmada incelenen 22 fıkra değerlendirildiğinde “Hoca” kelimesinin 53 kez tekrarlandığı ve 13 fıkra içerisinde geçtiği, “adam” kelimesinin 40 kez tekrarlandığı ve 11 fıkroda geçtiği görülmektedir. Bunun yanında “molla” kelimesi 7 fıkroda 39 kez kullanılmıştır. “cimri” 18 fıkroda geçerken 2 fıkroda da aynı anlama gelen *hasis* kelimesi kullanılmıştır. Cimri kelimesinin 22 fıkroda tekrarlanma sayısı 23’tür. Söz konusu fıkralarda “komşu” kelimesi 12, “para” kelimesi 10 kez tekrarlandığı ve her iki kelimenin de 4 fıkroda yer aldığı tespit edilmiştir.

2.2. Cimrinin evinde her türlü canlı cimrilikten nasibini alır

Hoca, cimrilerle birlikte anıldığı hemen her fıkrada cimrinin evine giren ona ait her şeyin cimrilikten etkileneceğini hazır cevaplığını ironi ile harmanlayarak cimriliğe eleştirel bir dille göndermede bulunmak suretiyle vurgulamaktadır.

Ana Çerçeve	Yorum
<p>Latife 3: Gayet <i>hâsis</i> (cimri) olan subaşı bir aralık Hoca'ya, "Efendi, senin ava merakın var, avcılarla görüşürsün. Bana tavşan kulaklı, geyik bacaklı, karınca belli bir tazı ısmarla" demiş. Hoca bir müddet sonra merkep gibi bir koyun köpeğinin boğazına bir kendir takıp getirmiş. Subaşı, "Bu nedir?" diye sorunca Hoca, "Av köpeği ısmarlamadın mı idi?" deyip subaşı, "Ben senden dağ keçisi gibi ince, hafif tazı istedimdi" demekle,</p>	<p>Hoca, "Merak etmeyin efendim, sizin dairenizde az zamanda bu da dediğiniz hale gelir! demiş (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 124).</p>

2.3. Cimri aynı zamanda anlayışsızdır

Nasreddin Hoca, tasvip etmediği bir karakter özelliği olan cimrilikle zaman zaman alay etmekten de haz alır. Fıkroda muzip kişiliği dolayısıyla cimri komşusunu sinirlendirip biraz eğlenmek için adamın en semiz kazını kaçırır. Ancak kaz, Hoca'nın ona söylemesi gerekeni Hoca'ya söyler, "Aferin kaz, halt etmiş sana kaz diyen. Sen efendinden çok arif imişsin. Ben de sana bunu tembih edecektim" (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 142) diyerek cimriyi "kaz" kelimesi üzerinden anlayışsız olmakla eleştirir.

Ana Çerçeve	Yorum
<p>Latife 5: Hoca merhum gençliğinde muziplik etmeksizin bir an duramazmış. Bir gün yolda giderken mahallede en <i>hâsis</i> (cimri), en bed-ahlak, titiz olan komşusunun kazları, duvar gölgesine çekilip uyumakta olduklarını görünce, herifin biraz kudurup tepinmesini, mahalleyi başına giymesini seyretmek üzere en iri erkek kaz usulca yakalayıp cübbesi altına alarak yürümeğe başlamış. Epeyi gittiği halde, kaz hiç ses çıkarmadığına, bağırıp çırpınmadığına merak ederek تنها sokağa geldiği sırada, yavaşça cübbesini açıp kazın yüzüne bakınca kaz başını kaldırıp mu'tadi vechile "Sussssssss..." deyince,</p>	<p>Hoca, "Aferin kaz, halt etmiş sana kaz diyen. Sen efendinden çok arif imişsin. Ben de sana bunu tembih edecektim" Demiş (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 142).</p>

2.4. Cimri pek çok kötü özelliği bir arada barındırır

Bazen Nasreddin Hoca fıkralarında cimri şahıs, aynı zamanda kösedir. Hoca'nın fıkranın başında cimri, köse ve sevmediği bir adama rastladığı söylenerek cimri adamın sorusuna verdiği "Hiç merak etme, her şey biter, yalnız kösenin sakalı bitmez" (Duman, 2008: 316) cevabı üzerinden yaptığı kelime oyunu ile cimri ile köse oluşundan dem vurarak dalgasını geçtiği gözlenir.

Ana Çerçeve	Yorum
<p>Kösenin Sakalı Bitmez: Hoca bir gün yolda hiç sevmediği zengin fakat cimri, aynı zamanda da köse bir adama rastlar. Adam Hoca'yı görünce durdurur ve derdini anlatmaya başlar. Sonra da: "Bu iş nasıl bitecek?" diye sorar.</p>	<p>Hoca bu soru üzerine: "Hiç merak etme, her şey biter, yalnız kösenin sakalı bitmez" der (Duman, 2008: 316).</p>

2.5. Cimri maddeye düşkündür

Düalist çerçevede cömert ile cimri bir arada anıldığında Hoca, fıkrada kinayeli bir dille cimri ile cömert arasındaki farka dolayısıyla tezata “Para da yağmur gibidir. Yağmur yağınca dağlardan akar, çukurlara toplanır” (Duman, 2008: 358) benzetmesiyle gönderme yapar. Bu ifadeyle Nasreddin Hoca, cimrinin maddiyata olan düşkünlüğünü ve her şeyi para olarak algılamasını eleştirir.

Ana Çerçeve	Yorum
Cömert ve Cimri: Bir gün Nasreddin Hoca'ya: “Hoca efendi, neden cömert adamların elinde para durmaz. Para hep cimrilerde mi olur?” diye sormuşlar.	Hoca şu cevabı vermiş: “Cömert adamlar dağa, cimriler de vadiye benzer. Para da yağmur gibidir. Yağmur yağınca dağlardan akar, çukurlara toplanır” (Duman, 2008: 358).

2.6. Cimrilerden uzak durmak gerekir

Nasreddin Hoca'nın karısıyla başı derttedir. Karısı yüzünden başına gelmedik kalmaz. Hoca *Mutfak, Karı ve Gurbet* isimli fıkrada karısının cimriliğini eleştirir. Karısı da olsa cimrilerden uzak durmak mümkünse uzakta ölmek istediğini yine kendine has tarzıyla mutfaktaki küpün yanına ölü gibi uzanarak gösterir (Tokmakçioğlu, 1991: 125-126).

Ana Çerçeve	Yorum
Mutfak, Karı ve Gurbet: Rahmetlinin kızı bir gün mutfağa girince bir de ne görsün: Hoca koskocaman bir küpün yanı başında upuzun yatmıyor mu? “Babacığım, demiş, bu ne durum, ne yapıyorsun burada?”	Karısının cimriliğinden illallah getiren Hoca şöyle demiş kızına: “Ne yapayım kızcağazım, ananın elinden kurtulup bari gurbet ellerde öleyim istedim...” (Tokmakçioğlu, 1991: 125-126).

2.7. Cimri kendi malına gösterdiği hassasiyeti başkalarının malına göstermez

Nasrettin Hoca'nın cimri komşu ile birlikte anıldığı bir diğer fıkrada tezat; kuzu-keçi, sabır-sabırsızlık gibi birden çok biçimde ortaya çıkmaktadır. Hoca, çok sevdiği kuzusunu kimin yediğini bildiği halde son derece sabırlı ve kurnazca davranarak ağzını açmadan yaklaşık iki sene cimrinin keçisini ele geçirene kadar bekler, altta kalmaz. Ancak cimri aynı sabrı göstermez, kendi başına gelen Hoca'ya yaptığının aynısı olduğu halde kendisini mağdur gibi gösterip keçiden sürekli abartıyla bahsederek Hoca'yı kızdırır. Fıkra âdete “çalma kapımı, çalarlar kapını” sözünün bir yansımasıdır.

Ana Çerçeve	Yorum
Latife 2: Hoca'nın, munis, şaklaban, güzel bir kuzusu var imiş. Pek sevdiği için eline geçeni yedirip hayvan, yürüyemeyecek bir halde şişmiş. Hapazan komşularının gördükçe ağı zları sulanıp ikide birde, “Canım Hoca, şu kuzuyu keselim de güzel bir eğlence tertip edelim.” diye musallat oldukça, “Çocuklar dokunmayın, şu hayvan benim eğlencem, bana bir hayvanı çok görmeyin, sizin bu tasallutunuzdan cidden bizar oluyorum.” yolunda kelimelerinden Hoca gönülüyle bu hayvan feda etmeyeceğini yakinen anlamalarıyla, bir gün bitişik komşusu kuzuyu kurt gibi kapar. Hoca'ya duyurmadan yerler. Kurnaz Hoca bi'l-vasıta kimin çaldığını, nasıl yediklerini anlar. Fakat hiç sezdirmez. İki sene sonra kuzuyu çalan komşunun bir tiftik keçisini bir gün ele geçirir. Hoca da onu afiyetle cünbüşlenir. Fakat komşu gayet <i>cimri</i> bir herif olduğundan kış başa kadar hemen her mecliste keçisinden bahsederek, “Şöyle semiz idi, böyle	Hoca muvazenetini ga'ib edip oğluna hitaben, “Deli gönlüm der ki, gideyim kilerden şu herifin keçisinin postunu getirip ortaya atayım. Siyah mı, beyaz mı, kedi kadar mı, fil kadar mı meydana çıksın. Hicabından yerlere geçsin. Biz de keçi masalından kurtulalım.” deyivermi tir (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 124).

yağlı idi, boyu şu kadar idi, tüyü şu derece uzun idi.” diye hadden aşırı vasf edip keçiyi bilmeyenler bunu harikulade bir şey zannederek ayn-ı hakikat gibi dinledikçe Hoca'nın sinirine dokunmaya başlamış. Yine bir gece Hoca'nın hanesinde içtima edilip, herif bir münasebet getirerek keçiyi deve kadar büyültmeğe, tüyünü alt okkaya kadar çıkarmağa kalkış makla beraber siyah renkte iken “Kar gibi beyaz idi, ipekten yumuşak tüyü vardı.” deyince,	
---	--

2.8. Cimri yeme-içme konusunda da cimridir

Hoca, her ne kadar cimrileri iyi tanısa da bazen cimrinin sınır tanımaz cimriliği onu şaşırtır. Zira fıkrada yeni tanıştığı cimri adam onu, evine tuz-ekmek yemeğe davet ettiğinde Hoca bunun gelenekten gelen mecazi bir söylem olduğunu zanneder. Anadolu'da “tuz-ekmek hakkı” birbirini tanımayan iki kişinin bu vesile ile nimeti paylaşarak ömür boyu sürecek bir dostluğa adım atması anlamına gelen bir deyim, kutsal bir yemin niteliğindedir (Elçin, 1988: 374). Ancak cimri, onu gerçekten tuz ve ekmeğe ile ağırlamaya kalkınca durumun vahametini anlar. Karnı aç olduğu için verilen tuz-ekmeği yese de içi şişen Nasreddin Hoca, kapiya gelen dilenciye hitaben “Baksana ayol, sen efendiyi başkalarına kıyas etme. Öyle yalanı, şakası yok. Sözü'nün eridir, yapar mı yapar” (Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 126) diyerek “kızım sana söylüyorum gelinim sen anla” misal cimriyi ironik bir dille hicveder.

Ana Çerçeve	Yorum
Latife 4: Hoca bir memlekete gidip oranın ahalisinden bir kimse, “Efendi Hazretleri, sizi pek sevdim, buyurun bizde tuz ekmeğe yiyelim, hem de sohbet edelim” demekle Hoca ma'al-memnuniye kabul eyledi. Bir zaman sonra hakikaten ortaya tuz ile ekmeğe koymakla Hoca aç olduğundan naçar yemeğe başladı. O esnada kapiya bir dilenci gelip birçok dualarla yiyecek istedi. Dehşetli hasis (cimri) olduğu nümeyan olan hane sahibi pencereden başını uzatıp, “Haydi def ol oradan, şimdi gelirim belini kırarım!” dediği halde dilenci yine tazarru'atında devam eylediğini Hoca görünce o da başını uzatıp dilenciye,	“Baksana ayol, sen efendiyi başkalarına kıyas etme. Öyle yalanı, şakası yok. Sözü'nün eridir, yapar mı yapar” demiştir(Arslan-Paçacıoğlu, 1996: 126).

Misafirperverlik toplumsal hasletlerden biri olup misafire ikramda bulunmak ve gücü nispetinde ağırlamak gerekir. Bu bağlamda Nasreddin Hoca, yemek konusunda son derece hassas, bir hayli de boğazına düşkündür. Yemek davetlerini asla geri çevirmez. *Tanrı Ne Verdiyse* isimli fıkrada cimrinin “Buyur, bize gel, Tanrı ne verdiyse yeriz” şeklindeki davetini de karşısındakinin alçakgönüllülüğüne yorar. Bu Hoca'nın saflığından ziyade Türk toplumunun geleneksel tavrından kaynaklanmaktadır. Zira toplumsal çerçevede yemek daveti “tuz ekmeğe” ya da “Allah ne verdiyse” biçiminde dillendirilmektedir. Fakat fıkralarda daveti yapan cimri olunca yemek, aynen dediği gibi tuz-ekmek veya soğan olarak ikram edilir ve Hoca'nın eleştirisinden kurtulamaz⁶ (Duman, 2008: 376).

Ana Çerçeve	Yorum
Tanrı Ne Verdiyse: Cimri adamın biri, Nasreddin Hoca'yı evine çağırır: “Buyur, bize gel, Tanrı ne verdiyse yeriz” demiş. Eve gelmişler. Adam, sofraya birkaç baş kuru	“Ahbap, soğanı Tanrı verdi kabul. Buğdayı da o verdi. Amma, sana ömür boyu soğan ekmeğe ye demedi ki” (Duman, 2008: 376).

⁶ Çok zarif bir eleştiri dili olan Hoca, kimi durumlarda sözünü esirgemez. Karşısındakini ağır bir şekilde taşlar. Hoca bu yöntemi genellikle kendisiyle alay etmeye yeltenenlere karşı kullanır. Bazen de cimrilik yapanlara, kendisini büyük görenlere karşı böyle davranır (Özçelik, 2008: 97).

soğan ve bir somun ekmek getirmiş. Hoca, sıcak yemek yerine, önüne konan soğanı görünce: "Tanrı ne verdiyse bu mu?" diye sormuş. Adam başıyla onaylayınca da şöyle demiş:	
---	--

Belki Elime Bir Şey Geçer'de cimriliğe yine yeme-içme üzerinden gönderme yapılmış, Hoca son derece manidar bir biçimde yani beline ip bağlayıp tencereye dalarak hamurlara ulaşmaya çalışacağını söyleyip cimriliği, ince bir istihza ile eleştirmiştir (Duman, 2008: 473).

Ana Çerçeve	Yorum
Belki Elime Bir Şey Geçer: Molla Nasreddin'in çok <i>cimri</i> bir tanıdığı varmış. Bir gün onun evine gitmiş. Adam, Molla'ya çay üstüne çay getiriyormuş. Molla'yı çayla doyurduktan sonra, önüne bir tencere koymuş. Tencere ağzına kadar su dolu imiş. İçinde ise birkaç hamur parçası yüzüyormuş.	Molla, bunu görünce elbiselerini çıkarmaya başlamış. Ev sahibine de: "Bana bir hamam peştamalı getir" demiş. Ev sahibi, ona, peştamalı ne yapacağını sorunca Molla: "Soyunduktan sonra belime bağlayıp bu tenceredeki suya dalacağım. Belki yemek için bir iki parça hamur elime geçer" demiş (Duman, 2008: 473).

Korkarım O Beni Boğar isimli fıkrada, Hoca'nın cömertliği büyük çay bardağı ile cimrinin cimriliği ise küçük çay bardağı ile sembolize edilmiş. Hoca, cimrinin kendisi ile alay etmesini, sıra kendisine gelince benzer bir tarzda cevap vererek geri çevirmiş ve cimriyi hicvetmiştir (Duman, 2008: 473).

Ana Çerçeve	Yorum
Korkarım O Beni Boğar: Molla Nasreddin'in <i>cimri</i> ama şakacı bir tanıdığı varmış. Bir gün, bu adam, Molla'ya konuk gelmiş. Molla, ona, büyük bir çay bardağında çay ikram etmiş. Adam çay bardağını görünce Molla'ya: "Molla bana bir kendir ipi getir" demiş. Molla, ona, ipi ne yapacağını, sorunca da: "İpi belime bağlayacağım. Çay bardağının içine düşüp boğulmaktan korkuyorum" demiş. Aradan bir zaman geçmiş. Bu kez, Molla Nasreddin, bu adama konuk olmuş. Adam, Molla'nın önüne çok küçük bir bardakla çay getirmiş. Ve: "Molla! Bak, konuğa çayı böyle küçük bardakla ikram ederler" demiş. Molla, ona: "Bana bir kendir ipi getirir misin?" diye sorunca, adam: "Yok Molla uymadı. Çay bardağı büyük değil ki boğulasın" demiş. Bunun üzerine,	Molla: "Ben çay bardağının içine düşüp boğulmaktan korkmuyorum. Çay bardağının benim boğazıma kaçıp beni boğmasından korkuyorum. İpi bardağın beline bağlayacağım" demiş (Duman, 2008: 473).

Cimrilik'te Hoca, cimrinin kendisine yönelik çok yediğini dair sözleri üzerine alınmak yerine, adama ince bir istihza ile cevap vermektedir (Duman, 2008: 575).

Ana Çerçeve	Yorum
Cimrilik: Molla Nasreddin'in cimri bir komşusu varmış. Bir gün, Molla, ona: "Niye beni misafirliğe çağırılmıyorsun?" diye sormuş. Cimri komşu şu cevabı vermiş: "Senin yemeğine yetişemiyorum. Ben bir lokma alanda, sen ikinciyi ağzına atıyorsun."	Molla Nasreddin, komşusunu şöyle rahatlatmağa çalışmış. Ona demiş ki: "Söz veriyorum, beni yemeğe çağırırsan, her iki lokmanın arasında iki rekât namaz kılacağım" (Duman, 2008: 575).

Bir diğer fıkrada cimri ile karşı karşıya gelen Nasreddin Hoca, sanki ortaya konuşuyormuş gibi ama oklarını cimriye yönelterek "Şu balın kimin içini yaktığını Allah bilir!" (Tokmakçıoğlu, 1991: 201) demek suretiyle üstü örtülü olarak cimrinin ağzının payını vermektedir.

Ana Çerçeve	Yorum
İçi Yanan: Bir dostu Hoca'ya bir çömlek bal ile yağ sunmuş. Hoca ekmelele yağı yedikten sonra başlamış parmakla bal çömleğini sıyırıp sıyırıp atıştırmaya. Aşırı <i>cimri</i> dostu: "Hoca, demiş, sade bal içini yakar!"	Hoca: "Şu balın kimin içini yaktığını Allah bilir!" (Tokmakçioğlu, 1991: 201)

2.9. Cimrinin sözüne güvenilmez

Nasreddin Hoca'nın midesine olan düşkünlüğü bir kez daha *Muhabbet* isimli fıkraya yansımış olmakla birlikte cimri tüccarla olan diyalogunun özünde, cimrinin sözüne güvenmediği, cimriliğine istinaden kendisinin karnını doyumayacağını bildiği için "Lafla peynir gemisi yürümez" misal önce doyor diye karşılık vermektedir (Duman, 2008: 470).

Ana Çerçeve	Yorum
Muhabbet: Bir gün, <i>cimri</i> tüccarın biri, Molla Nasreddin'e sormuş: "Molla, bu dünyada en çok kimi seversin?" Molla cevap vermiş: "Karnımı doyanı." Tüccar, bunun üzerine: "Demek, eğer ben senin karnını doyersam, en çok beni seversin, öyle mi?" demiş.	Molla: "Muhabbet öyle eğer, meğer ile olmaz. Göz görmeli, ağız tadmalı, karın doymalı ki sonra da gönül seve" diye karşılık vermiş (Duman, 2008: 470).

2. 10. Cimri aynı zamanda aptaldır

Nasreddin Hoca, fıkralarda sık rastlanan tiplerden biri olan kadının karşısına çıktığı bir başka fıkrada cimrinin çalınan koyunları için hırsızlarla işbirliği yaptığı halde akli sayesinde, önce cimriyi durumdan haberdar etmiş sonra da her şeyi rüyaya bağlayarak kadının karşısında cimriyi alt etmiştir (Duman, 2008: 354).

Ana Çerçeve	Yorum
Hoca'nın Rüyası: Nasreddin Hoca, bir gün yolda kavga eden iki kişi görmüş. Yanlarına yaklaşmış. Adamlar Hoca'yı görünce kavgayı kesmişler ve Hoca'ya: "Sizi bize Allah gönderdi. Aramızda bir anlaşmazlık var. Bize hakem ol. Biz bir sürüden yedi koyun çaldık aramızda pay edemiyoruz." demişler. Hoca onlara: "Vereceğim hükme itiraz etmezseniz size yardım ederim" demiş. Onlar kabul edince de: "Bir sana, bir sana, bir bana. Bir sana, bir sana, bir bana. Şimdi bir koyun arttı. Onu da kesip yiyelim" demiş. Onlar razı olmuşlar. Kalan koyunu kesip kızartıp yemişler ve herkes ikişer koyunla evine gitmiş. Hoca ertesi gün koyunların sahibine rastlamış. Adam çok <i>cimri</i> bir adammış. Hoca ona, yedi koyununun çalındığını söylemiş. Adam saymış, bakmış ki yedi koyun eksik ve Hoca'nın yakasına yapışıp, doğruca kadıya götürüp, şikâyet etmiş. Kadı, Hoca'dan, olayı anlatmasını istemiş. Hoca olayı aynen anlatmış ve sonunda: "Koyunun etini yerken birden uyandım" demiş. Kadı Hoca'ya: "Anlattığın rüya mıydı?" diye sorunca da o: "Siz bana dün gece gördüğüm ve sürü sahibine anlattığım rüyayı sormuyor musunuz?" demiş. Bu kez sürü sahibi söze karşarak, Hoca'ya: "Sen bana bunun rüya olduğunu söylemedin" deyince,	Hoca: "Sonunu anlatmadan beni alıp buraya getirdin" demiş. Şahit bulunmadığından kadı, ikisini de huzurundan çıkarmış. Hoca da ellerini göğe açmış: "Hey mübarek Allah'ım. İyi ki o anda bana bu rüya hikâyesini ilham ettin. Yoksa nasıl kurtulurdum?" demiş (Duman, 2008: 354).

2.11. Cimri hiçbir şeyi paylaşmaz

Nasreddin Hoca, *Hiçbir Şey* adlı anlatmada cömertliğin temsilcisi olarak azığını paylaşır. Cimri son derece hasis olup Hoca'nın yemeğinden yemiş, kendi yemeğini ise Hoca ile paylaşmak istememiştir. Hoca kinayeli biçimde "hiç" kelimesi üzerinden bir

yandan cimriyi ironik dille eleştirir diğer taraftan da yemeğe ortak olur (Duman, 2008: 540).

Ana Çerçeve	Yorum
Hiçbir Şey: Nasreddin Efendi, cimri bir adamla yolculuğa çıkmıştı. Öğleyin, Efendi'nin nevalesiyle karınlarını doyurmuşlar. Akşam olunca da cimri adam, yanında getirdiği eti gizli gizli yemeğe başlamış. Efendi bunu görünce adama ne yediğini sormuş. Adam: "Hiç" diye karşılık verince,	Efendi: "Hiçinizi gösterin de beraber yiyeelim" demiş (Duman, 2008: 540).

Dokuz Dereden Su Getiriyor fıkrasında Nasreddin Hoca ve arkadaşları, "gören gözün hakkı var" ya da "göz hakkı" diye isimlendirilen manevi hakkı, cimriliğinden dolayı hiçe sayan ev sahibinin balını çalmayı mubah sayar. Ancak durumu kurtarma işini Hoca üstünü almış, kadının zaafını kullanarak içinde buldukları zor durumdan rüşvet karşılığı "Kadı Efendi, şunlar onar onar yüz/ Al bunları kuşağına diz/Bu balı çalan biz/ Bizi kurtaracak olan siz/Buradan defolup gidecek olan yine biz" (Duman, 2008: 420) şeklinde kelime oyunu ile Hoca'nın zekâsı sayesinde kurtulmuşlardır.

Ana Çerçeve	Yorum
Dokuz Dereden Su Getiriyor: Nasreddin Hoca, medrese öğrencisi iken zengin bir adamın evinde dokuz arkadaşı ile kalyormuş. Adamın arıları varmış ve her yıl çok miktarda bal alıyormuş. Fakat bu baldan çocuklara tadımlık bile vermiyormuş. Nihayet bir gün, Nasreddin ve arkadaşları kovanlardan bal dolu gömeç almayı kararlaştırmışlar ve bir gece bunu gerçekleştirmişler. Ev sahibi, balı çocukların çaldığını anlamış ve kadıya şikayete gitmiş. Kadı, çocukları çağırmış. Nasreddin, arkadaşlarına: "Hepimiz birlikte gitmeyelim. Herkes farklı bir şey anlatır ve iş meydana çıkar. Siz bana onar akçe verin, ben gideyim" demiş ve her birinden on akçe alarak kadının yanına gitmiş. Kadı, önce ev sahibini dinlemiş. Sonra Nasreddin'i yanına çağırıp, şikayet hakkında ne söyleyeceğini sormuş.	Nasreddin, kadıya iyice yaklaşmış, cebinden akçeleri çıkarıp, çaktırmadan onun avucuna koymuş ve: "Kadı Efendi, şunlar onar onar yüz/ Al bunları kuşağına diz/Bu balı çalan biz/ Bizi kurtaracak olan siz/Buradan defolup gidecek olan yine biz" demiş. Ev sahibi, bunların bir şeyler konuştuklarını sezince: "Kadı Efendi, bu çocuk yalan söylüyor" demiş Kadı, <i>cimri</i> adama kızıp: "Ne yalan söylemesi be, çocuk dokuz dereden su getiriyor. Yalan söyleyen sensin. Defol buradan!" diyerek onu kovmuş ve Nasreddin'le arkadaşlarını da beraat ettirmiş (Duman, 2008: 420).

2.12. Cimri ile komşuluk yapılmaz

Hoca, *Hem Kahyayım Hem Ağa*'da cimri, kendisini kapısından döndürünce sabrı, zekası ve öngörüsü ile "komşu komşunun külüne muhtaçtır" atasözü doğrultusunda sıranın kendisine gelmesini bekler (Duman, 2008: 456). Cimri kapısına gelince aynı şekilde cevap vererek yani cimrinin kendisine yaptığını ona yaşatarak hatasını anlamasını ister. Burada Hoca, "Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma" atasözü ile konuşmaktadır.

Ana Çerçeve	Yorum
Hem Kahyayım Hem Ağa: Molla Nasreddin'in zengin ama <i>cimri</i> bir komşusu varmış. Bir gün, Molla'nın ona bir işi düşmüş, kapısına gelmiş. Komşusu onu pencereden görmüş ve kahyasına, evde olmadığını söylemesi yolunda tenbihte bulunmuş. Kahya, Molla'ya, ağasının evde olmadığını söyleyince, Molla gerçeği bildiği halde, bir	Molla: "Ay komşu! Bu dünya gör-götür dünyasıdır. Bir süre önce ben de seni aramıştım. Ama sen kahyana, ağa evde yoktur, dedirtmiştin. Ancak ben, senin gibi zengin değilim. Kahyam yok. Onun için evde olmadığını bizzat kendim söyledim. Yani ben hem kendimin kahyasıyım hem de ağa" demiş (Duman, 2008: 456).

şey söylememiş ve geri dönmüş. Kendi kendine, gün gelir demir kapının da tahta kapıya işi düşer, diyerek evine gelmiş. Günler geçmiş, haftalar dolanmış, ağanın da Molla'ya bir işi düşmüş. Molla'nın kapısına gelmiş ve kapıyı çalmış. Onun geldiğini gören Molla, kapının arkasına saklanmış. Kapı çalınca bulunduğu yerden: “Ben evde yokum” diye bağırılmış. Ağa: “Molla, komşulukta böyle şeyler iyi değil” deyince,

2.13. Cimrilik yakıştırmasından hiç kimse hoşlanmaz

Nasreddin Hoca, *Boş Sözler* fıkrasında zekâ ve kurnazlığı ile bir kez daha sahnededir. Yolda rastladığı yemek yiyen birkaç kişiye “ey cimriler” hitabıyla daha baştan kurnazca davranıp adamların “aramızda cimri yok” ifadesine zemin hazırlar, sonrasında ise sofraya teklifsizce oturur (Duman, 2008: 573).

Ana Çerçeve	Yorum
Boş Sözler: Birkaç kişi, oturmuş kahvaltı yapıyorlarmış. Molla Nasreddin de o sırada onların yanından geçiyormuş. Onlara: “Selam size, ey cimriler” demiş. Onlardan biri, karşılık vermiş: “Ne boş boş konuşursun. Aramızda cimri yoktur.”	Molla Nasreddin, bu sözler üzerine: “Eğer sözünüz doğruysa, boş konuştuğum için Allah beni affetsin” diyerek sofraya oturmuş ve kahvaltıdan atıştırmağa başlamış (Duman, 2008: 573).

2.14. Cimrinin dini imanı paradır

Nasreddin Hoca, empati kabiliyeti sayesinde sevmediği cimrilerin düşünce şekline de vakıftır. Fıkroda Hoca, cimrinin dilinden anladığı onu neyin etkileyeceğini bildiği için yerinden bile kımlıdamadan kadına verdiği tavsiye ile “onun dini imanı paradır” mesajı üzerinden cimrilikle alay etmektedir (Duman, 2008: 455).

Ana Çerçeve	Yorum
Terletmek İçin: Molla Nasreddin'in çok <i>cimri</i> bir tanıdığı varmış. Bir gün, cimri tanıdığının karısı Molla'ya gelmiş ve: “Molla! Benim eğim üç gündür hasta. Şöyle bir terleyip açılması için bir derman eyle” diye yalvarınca,	Molla: “Ben senin kocanı iyi tanırım. Para kesesini eline al ve onun gözünün önünde harcamaya başla. Bak, ol saatte nasıl terleyecek!” (Duman, 2008: 455).

2.15. Cimri parasını harcamaz

Paraya her şeyden fazla önem veren cimri, parayı her ne olursa olsun harcamak istemez. *Ah ve Oh*'da zengin cimrinin iş yaptırıp para vermemek üzerine kurduğu sistemi Hoca zekâsı sayesinde bertaraf etmiştir (Duman, 2008: 487). Fıkra, Anadolu'da anlatılan *Keloğlan ile Köse* masalını hatırlatmaktadır.

Ana Çerçeve	Yorum
Ah ve Oh: Nasreddin Efendi, Bağdat'a gelmişti. Hiç parası kalmadığı için, iş arıyormuş. Sonunda, zengin ama <i>cimri</i> bir adamın yanında iş bulmuş. Adam, yanına aldığı hizmetçileri çalıştırır, bir uydurma sebep bularak paralarını vermeden işten atarmış. Nasreddin Efendi, altı ay çalıştıktan sonra, zengin adam kendisini çağırılmış ve ona: “Pazara git ve bana bir 'ah' bir de 'oh' al. Getirmezsen paramı alamazsın” demiş. Nasreddin Efendi, adamın para vermek niyetinde olmadığını anlamış ve bu şartı kabul etmiş.	Bunun üzerine Nasreddin Efendi: “Orada bir de 'ah' var” demiş ve adamın yakasına yapışarak parasını istemiş (Duman, 2008: 487).

Sonra da bir akrep ve bir kene yakalayıp bir keseye koyarak zengin adamın yanına gelmiş. “İsmarladığın şeyleri aldım. Bu kesede” demiş ve keseyi adama vermiş. Adam kesenin içine elini daldırınca, akrep elini sokmuş. Adam da. 'O' diye bağırılmış.	
---	--

2.16. Cimri alır asla vermez

Al-Ver isimli fıkrada Hoca, “Rabbena hep bana” misal cimriliğin daima almak asla vermemek olduğunu hatta ölmek üzere olan cimrinin, elini dahi kurtulma ümidiyle de olsa kimseye uzatmayacağını kişilik özelliklerinden hareketle bir çeşit empati vasıtasıyla bildiği için “Siz o adamın ne kadar cimri olduğunu bilmezsiniz. O sadece alır, vermez. Onun için ben ‘al elimi’⁷ deyince dediğimi yaptı” (Tokmakçioğlu, 1991: 242) diyerek cimriyi kurtarır.

Ana Çerçeve	Yorum
Al-Ver: Hoca, arkadaşlarıyla birlikte bir bahar günü Akşehir Gölü’nün kenarına mesireye gitmiş. Tam eğlenirken adamın biri göle düşmüş. Düştüğü yer de derinceymiş. Adam yüzme de bilmiyormuş. Sık sık elini çıkarıp imdat diye bağıryormuş. Millet gölün kenarına koşuşup: “Ver elini, ver elini!” diye bağırılmış. Fakat göldeki, kimseye elini uzatmamış... Derken Hoca yetişip adama: “Al şu elimi!” Der demez, neredeyse boğulmak üzere olan adam rahmetlinin eline yapıştığı gibi kendini kıyıya zor atmış. Kazadan sonra Hoca’nın etrafını saranlar: “Hoca, demişler, anlamadık gitti, biz adama ‘ver elini’ dedik, dinlemedi; sen ‘al elimi’ dedin, seni dinledi, nedir bu iş.”	Hoca gülümseyerek şu cevabı vermiş: “Siz o adamın ne kadar cimri olduğunu bilmezsiniz. O sadece alır, vermez. Onun için ben ‘al elimi’ deyince dediğimi yaptı. Keramet burda işte!” (Tokmakçioğlu, 1991: 242).

Sonuç

Evrensel ve efsanevi bir karakter olan Nasreddin Hoca, insan ve insana dair her şeyin konu edildiği fıkralarda “ben”in temsilcisi olarak “öteki”lerle olan ilişki ve diyaloglarda saf görüntüsünün altında yatan zekâsı, nüktedan kişiliği, çabuk kavrayışı, hazır cevaplığı ve şaşırtıcı davranışları ile ön plana çıkar ve hiçbir zaman mağlup olmaz. Nasreddin Hoca fıkralarında, ötekiler içerisinde birçok insan tipi ve karakter özelliği bulunmaktadır. Hoca, fıkralarda olumlu değer yargılarını temsil eden bir tip olması hasebiyle karşılaştığı olumsuz tipler ve aralarında geçen diyalog fıkrada tezatı oluşturur.

Nasreddin Hoca fıkralarında mizah vasıtasıyla pek çok konuda bireysel ve toplumsal eleştiri yapılır. Fıkralarda ortaya çıkan hayata dair sahneler ve verilen mesajlar kolektif bilincin harekete geçirilmesine hizmet etmektedir. Bu çerçevede cimrilik, olumsuz bir kişilik özelliği olduğu için Nasreddin Hoca eşi de dâhil cimrilerle karşı karşıya geldiği bütün fıkralarda cimrilerin maddeye, paraya olan düşkünlüklerini, hiçbir şeyi paylaşmak istememelerini, daima almaya odaklı zihin yapılarını gözler önüne serer.

⁷ Hoca, eğitimde herkesi aynı düzlemde düşünmez. Ferdi farklılıkları dikkate alır. Batılı eğitimcilerin ancak 17. yüzyılda fark edebildikleri bu meseleyi Hoca, onlardan çok önce fark etmiş ve uygulamıştır. Buna bağlı olarak da peygamberi bir eğitim geleneğini sürdürerek insanlara akılları, kabiliyetleri ölçüsünde hitap etmekte, onların psikolojik özelliklerini mutlaka dikkate almaktadır (Özçelik, 2008: 77).

Nasreddin Hoca kendisi ile taban tabana zıt bir kişiliğin temsilcisi olan cimrileri karşılaştıkları her ortamda bazen ironik bir dille alaya alarak ya da açıkça hicvederek fikran ders verme, topluma yol gösterme bir başka deyişle taşı gedğine koyma misyonunu büyük bir ustalıkla yerine getirmektedir.

Kaynakça

- Arslan, M. ve Paçacıoğlu, B. (1996). *Letâ'if-i Hoca Nasreddin*. Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- Çatak, A. (2012). Atabetü'l-Hakayık'ta Dünya Algısı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 1177-1202.
- Duman, M. (2008). *Nasreddin Hoca ve 1555 Fıkrası*. İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Elçin, Ş. (1988). *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Elçin, Ş. (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- El-Hatîbu'l-Bağdâdî (2008). *Hadislerde Cimrilik ve Cimriler*. (Çev. Y. Eğinç). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Gölpınarlı, A. (1996). *Nasreddin Hoca*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Kaşgarlı Mahmut (1992). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi C. I*. (Çev. B. Atalay). Ankara: TDK Yayınları.
- Komisyon (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*. (1980). (Haz. S. Ateş). Ankara: Kılıç Kitabevi.
- Kurgan, Ş. (1996). *Nasrettin Hoca*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*. (Çev. K. Aysevenler ve Ş. Soner). İstanbul: İris Yayıncılık.
- Öğüt Eker, G. (2014). *İnsan Kültür Mizah/Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Olarak Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Özçelik, M. (2008). *Anadolu ve Dünya Bilgesi Nasreddin Hoca*. Akşehir: Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Tokmakçioğlu, E. (1991). *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*. İstanbul: Yılmaz Yayınları.
- Yıldırım, D. (1999). *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Zohar, D. (2007). *Kuantum Benlik*. (Çev. S. Kervanoğlu). İstanbul: Doruk Yayıncılık.

ÖZGÜR BALPINAR'IN ESERLERİNE EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Nilüfer SERİN*

Öz: Edebî eserlerin çevreci bir bakış açısıyla incelenmesi sonucunda edebiyatta ekoeleştiri/ çevreci eleştiri kuramı ortaya çıkmıştır. İnsan merkezli bir yaklaşım yerine doğayı merkeze alan bir yaklaşımı benimseyen ekoeleştiri, sadece yetişkin edebiyatında değil çocuk edebiyatı eserlerinde de önemli bir yer tutar. Bu çalışmada çağdaş çocuk edebiyatı yazarlarından biri olan Özgür Balpınar'ın eserlerini ekoeleştirel bir yaklaşımla incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında Özgür Balpınar'ın aynı seride yer alan kitaplarından *Göğü Yere İndirelim*, *Yeryüzünün Kalbi* ve *Düşler Atlası* incelemeye alınmıştır. Araştırma sonucunda çevre sorunlarının sadece doğaya değil insan yaşamına da zarar verdiği, toplumsal problemlere yol açtığı görülmüştür. Eserlerde insanmerkezci bakış açısı sorgulanmış, doğada ötekileştirilen varlıkların yaşam hakkına saygı duyulması gerektiği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekoeleştiri, çocuk edebiyatı, Özgür Balpınar.

An Ecocritical Approach to Özgür Balpınar's Novels

Abstract: The theory of ecocriticism in literature has emerged with the examination of the literary works in question from an environmental perspective. Ecocriticism, which adopts a nature-centered approach instead of a human-centered approach, has an important place not only in adult literature but also in children's literature. In this study, it is aimed to examine the novels of Özgür Balpınar, one of the authors of contemporary children's literature, with an ecocritical approach. For this purpose, Özgür Balpınar's books in the same series *Göğü Yere İndirelim*, *Yeryüzünün Kalbi* and *Düşler Atlası* has been examined. As a result of the research, it has been seen that environmental problems harm not only nature but also human life and cause social problems. In the novels, the anthropocentric point of view was questioned and it was stated that the right to life of the beings marginalized in nature should be respected.

Keywords: Ecocriticism, children's literature, Özgür Balpınar.

Giriş

Sanayi Devrimiyle birlikte tüm dünyada endüstriyel gelişim ivme kazanmış, büyük sanayi kuruluşları kurulmaya başlamıştır. Bu kuruluşların çoğalmasının ardından büyük şehirlere doğru bir göç dalgası oluşmuş, bu durum da şehirlerde hızlı nüfus artışına, çarpık kentleşmeye, doğal kaynakların bilinçsiz tüketilmesine ve çevre kirliliğine yol açmıştır. “Şimdiye kadar doğayla iç içe yaşayan insanoğlu yeni oluşan yerleşim yerlerinde hâkimiyet kurabilmek için kendini yavaş yavaş doğadan soyutlamaya ve çevreye zarar vermeye başlamıştır. Doğa üzerindeki bu tahakküm kurma çabası insanoğlunu doğadaki diğer canlı türlerinden farklı olarak ekolojik sistemi harap eden konumuna getirmiştir. Çevresel çeşitliğin yok olmasının temelindeki sebep aslında insanın kendini özne, çevre ve doğayı nesne olarak görmesi, bu yüzden de onu tüketmekte, ona zarar vermekte bir beis görmemesidir” (Budan, 2017; Bütüner, 2021).

Doğayı ötekileştiren insanoğlunun yaptığı eylemler sonucunda dünya şimdiye kadar hiç görmediği kadar ekolojik yıkıma, çevre kirliliğine, doğal afetlere şahitlik etmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü (TÜRKİYE) / E-posta: niluferserin@gmail.com / ORCID ID: 0000-0003-3747-0981.

Doğal kaynakların hızla tükenmeye başladığı günümüzde artık ekolojik tahribat yaşamı tehdit eden bir hâl almış ve hızla önlem alınması gereken bir sorun haline gelmiştir. Farklı disiplinlerde çalışan bilim insanları, devlet adamları, sivil toplum kuruluşları vb. bu duruma karşı bir önlem alınması gerektiği noktasında fikir birliğine varmışlar ve dünyadaki tüm canlıların hayatını tehdit eden bu süreci durdurmak ve insanları bilinçlendirmek için basın yayın organlarında kötü gidişatın istatistiksel verilerle sunulması, gösteriler yapılması, caydırıcı cezalar verilmesi, doğal alanların korunması, tüketimin azaltılmaya çalışılması gibi çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır.

Doğayı korumak için geliştirilen çevreci politikalar edebiyatta da kendine yer bulmuş ve birçok yazar eserlerinde çevreye verilen zararlardan, hava kirliliğinden, kuraklıktan, zehirlenen akarsulardan, orman yangınlarından, iklim değişikliklerinden, bilinçsiz ve aşırı tüketimden, biyolojik çeşitliliğin azalmasından, nesli tükenen hayvanlardan vb. bahsetmeye başlamıştır. Çevre sorunlarının artık küresel bir problem hâline gelmesinin ardından, özellikle 1990'lı yılların başından itibaren söz konusu eserleri çevreci bir bakış açısıyla inceleyen yeni bir edebiyat kuramı ortaya çıkmıştır. Ekoeleştirici/çevreci eleştiri kuramının temeli Amerika Birleşik Devletleri'nde bir grup edebiyat eleştirmenin ırk, sınıf, cinsiyet gibi konulara yazın dünyasında yoğun ilgi gösterilirken çok ciddi bir problem hâline gelen çevre sorunlarına yazın dünyasının yabancı olduğunu saptamasıyla atılmıştır (Özdağ ve Alpaslan, 2011). Ekolojinin edebiyat eserlerine yansımaları inceleyen ekoeleştirmenin alanyazında farklı tanımlarına rastlamak mümkündür. Slevic (2008), ekoeleştiriye “doğa yazını eserlerinin farklı bilimsel yaklaşımlarla incelenmesi veya her türden edebî eserdeki ekolojik sezdirmelerin, insan-doğa ilişkisinin incelenmesi” şeklinde tanımlar. Garrard'a (2012) göre ise ekoeleştirici kuramı, “insanla insan dışı her şey arasındaki ilişkinin insanlığın kültürel tarihi boyunca incelenmesidir.” Bu terim ilk olarak 1978 yılında Rueckert'in “Literature and Ecology: An Experiment Ecocriticism” (Edebiyat ve Ekoloji: Bir Ekoeleştirici Denemesi) isimli makalesinde kullanılmıştır (Oppermann, 2012).

Edebî eserler yoluyla çevreye karşı bir farkındalık ve duyarlılık oluşturmaya çalışan bu kuram merkeze insanı değil doğayı almaktadır (Bütüner, 2021). Bu kuramda, canlı ve cansız olarak niteleyebileceğimiz tüm maddelerin birbiriyle ve çevreyle olan ilişkilerinin edebî eserlere nasıl yansıdığı, edebiyatın bu ilişkiye yaklaşımı, doğaya yüklenen sembolik anlamlar, çevre sorunlarına nasıl yaklaşıldığı, dilin nasıl kullanıldığı, ifade biçimleri ve yöntemleri, metin içindeki değer yargıları, benlik kavramları tartışılır (Oppermann, 2012). Çevreyi merkeze alsa da içinde birçok eleştiri kuramını barındırıyor olması sebebiyle ekoeleştirmenin kuramlar üstü bir yönü olduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal ekoloji, ekofeminizm, ekopsikoloji... gibi ekolojik duyarlılığın olduğu birçok alanda ekoeleştirmiden söz edilebilir (Demir Solak, 2018).

Ekoeleştiriyle ilgili yapılan ilk çalışmalarda Amerikan edebiyatının etkisi görülmektedir. Birinci dalga olarak nitelendirilen bu aşamada ekolojik bilinç yaratmaya odaklanılmış ve derin ekoloji akımı ortaya atılmıştır. Bu akım ekoeleştirmenin kök salmasında ve mistik boyutun geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bu aşamada çevre “doğal çevre” olarak algılanmış ve ekoeleştirmenin biyotik toplumların sürdürülebilir olması için yapılan çalışmalara katkı sağlaması hedeflenmiştir. İkinci evrede ise ilk evredeki çevre anlayışına eleştirel yaklaşım, ırk, sınıf, cinsiyet gibi kültürel ve toplumsal kavramlar eklenerek kültürel ve sosyal çevre bilincine odaklanılmıştır. Ayrıca çevre etiği, çevre adaleti gibi konular da tartışılan unsurlar arasında yer almıştır. Üçüncü evrede sömürgecilik sonrası edebiyat, kültür çalışmaları, sınıf ve cinsiyet üzerine geliştirilen

ekolojik temelli yaklaşımlar, biyoetik, biyosemiyoloji ve biyoteknolojiler posthümanizmle ortaya çıkan yeni ve farklı açılımlarla etkileşim içine girmiştir (Buell, 2005'ten akt. Oppermann, 2012).

Ekoleştirici, edebiyat sayesinde çevre kirliliğinin ve felaketlerin insanlar tarafından fark edilmesini, çevre bilincinin kazandırılmasını amaçlamaktadır (Ayaz, 2014). İnsan ve çevre arasındaki bağı vurgulama çabasında olan ekoleştirici ile edebiyatta insan dışı dünyaya dikkat çekilmeye ve ötekileştirilmiş, kenara atılmış doğaya hak ettiği değeri verilmeye çalışılmaktadır (Bulut Sarıkaya, 2012). Çünkü ekoleştiricilere göre ekosistemdeki tüm canlılar bir bireydir ve varlığını ancak “öteki”lerle ortaya koyabilir, sürdürebilir. Her şeyin her şeyle bağlantılı olduğu bu evrende insan doğa zıtlığı yerine ikisinin etkileşim hâlinde olduğu, birbirini beslediği, insan merkezli değil de doğa merkezli bir bakış açısı benimsenmelidir (Saatçioğlu, 2016).

“Önceki metinlerde daha çok fon durumunda olan doğa, ekoleştirici ile birlikte işlevsel hâle gelir. Bu metinlerde doğanın sadece var oluşuyla yetinilmez aynı zamanda ekosistem içerisindeki konumu da değerlendirilir” (Oruç, 2021: 247). Buell (1995) bir metnin çevre bilinci taşıyıp taşımadığını tespit etmek için bazı ölçütler önerir. Ona göre üretilen yazınsal metinlerde doğa bir arka plan olarak yer almaktan ziyade canlı bir varlık, gerçek bir mevcudiyet olarak bulunmalıdır. Metinde öncelikli olan insanın değil doğanın menfaati olmalıdır. İnsanın çevreye karşı sorumlulukları vardır ve verilen zarardan insan mesuldür. Bu sayede edebiyat yoluyla insanların çevre duyarlılığının sağlanmasına katkıda bulunulabilir.

Günümüzde çok daha önemli hâle gelen çevre sorunları edebiyatın olduğu gibi çocuk edebiyatının da konusu hâline gelmiştir. Ekoleştirici bir bilinç oluşturma açısından sosyal bilimlerin “dil”in olanaklarından yararlanabileceği en önemli dallardan biri olan edebiyat ve özellikle çocuk edebiyatı, eğlenceli, bilgilendirici ve aynı zamanda yaratıcı olması nedeniyle ekolojik bilincin yaratıldığı en kritik alanlardan biridir (Ulu Aslan ve Baş, 2020). Geleceğin yetişkinleri olacak çocukların çevre sorunlarına karşı duyarlı olmalarını, doğayı korumak ve güzelleştirmek için bir şeyler yapmalarını beklemek için çocuklara çevre eğitimi verilmesi, çevreye yönelik olumlu tutum geliştirmelerine yardımcı olunması ve en önemlisi de onlara örnek olunması gerekir. Ancak bu duyarlılıkla yetişen çocuklar bunu davranışlarına yansıtabilir. Bunun için Millî Eğitim Bakanlığı ortaokul öğrencileri için programa *Çevre eğitimi ve İklim Değişikliği* seçmeli dersini koymuş, aynı zamanda diğer derslerin de müfredatlarına doğa ve çevre konularını yerleştirmiştir. Derslerin yanı sıra çocuk edebiyatı eserleriyle de çocukların çevre sorunlarıyla karşılaşmaları sağlanabilir. Sever (2008), çevre eğitiminde kullanılacak araçlardan birinin çocuk kitapları olduğunu belirtir. Çocuk kitaplarının yaşama, insana, doğaya, hayvanlara sevgi ile yaklaşan; kendisiyle ve çevresiyle barışık bireyler yetiştirmede önemli sorumluluklar üstlendiğini anlatır.

“Doğa olaylarını anlatan eserler, çocuğun, canlı ve cansız varlıklarla dolu dünyayı erken yaşlarda gerçekçi bir gözle tanınmasına, doğanın türlü görünüşlerini ve zenginliğini kendi yaşantılarıyla bağ kurarak öğrenmesine ve giderek onu sevmesine yardım eder” (Oğuzkan, 2013: 227). “Çevre ve çevre sorunlarını içeren kitaplar, çocuklara küçük yaşlardan itibaren çevreyi koruma, toplumsal sorumluluk ve aynı zamanda evrensel değerlerden biri olan çevre bilincini kazandırmaya çalışırlar” (Yılmaz, 2017: 18). Ekoleştirici kapsamında ele alınabilecek bu tür çocuk kitaplarında “ağaçlık alanlara verilen zararlar, hayvanların doğal yaşam alanlarının tahribi, çarpık kentleşme, gürültü kirliliği, hava kirliliği, su kirliliği, küresel ısınma gibi konular ele alınmaktadır.

İnsan eliyle doğanın katledilişini gösteren bu kitaplar çocuklarda çevreye karşı olumlu ve kalıcı davranış oluşturmak açısından çevre sorunlarıyla başa çıkmada atılacak en önemli adımlardan biridir” (Öztürk, Turan ve Kırıcı, 2021). Çocuk edebiyatı eserlerinde çevre duyarlılığı ve doğa sevgisinin üzerinde durulması, çocukların bu bilinçle yetişmeleri açısından son derece önemlidir. Bu sebeple çocuklar için yazılan kitaplarda çevreye nasıl yaklaşıldığına, çevre bilincinin geliştirilmesi için neler yapıldığına bakılması gerekir. Çocuk kitaplarında doğa ve çevre teması sıkça işlenmesine rağmen bu eserlere yönelik ekoeleştirel incelemelerin sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu tür çalışmaların artmasının yeni yazılacak eserlere de yön verebileceği düşünülerek bu çalışmada, eserlerinde doğayı merkeze alan ve insanların çevreye verdiği zararlardan bahseden yazarlardan biri olan Özgür Balpınar’ın eserlerini ekoeleştirel bir yaklaşımla incelemek amaçlanmıştır.

Çağdaş çocuk ve gençlik edebiyatı yazarlarından biri olan Özgür Balpınar, 1989 Adana doğumludur. Yazma merakının çocuk yaşlarda başladığını söyleyen yazarın dokuz gençlik romanı vardır. Çocuklar için yazmaya üniversite yıllarındayken kaleme aldığı *Göğü Yere İndirelim* ile başladığını belirtir. Romanlarının dışında çeşitli dergilerde yayımlanan öyküleri de bulunmaktadır. Son yıllarda çocuk edebiyatı alanında adından sıkça söz ettiren yazarın eserlerine geniş katılımlı kitap okuma yarışmalarında, tavsiye kitap listelerinde, kitapçı raflarının en ön sıralarında sıkça rastlanılmaktadır. Yazar, kitaplarının çoğunda doğanın, dostluğun, paylaşmanın ve sevginin önemini, daha güzel ve yaşanılabilir bir dünyanın mümkün olduğunu anlatmaya çalışmaktadır (Şanda, 2022; Timaş 2022).

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırmanın deseni nitel araştırma yöntemlerinden biri olan durum çalışmasıdır. Durum çalışmalarında sınırlı bir veya birkaç durumun derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla farklı veri toplama araçlarından bir veya birkaçı (dokümanlar, raporlar, görseller, gözlemler...) kullanılarak duruma bağlı temalar oluşturulur ve durum betimlenmeye, toplanan bilgiler sentezlenmeye çalışılır (Creswell, 2007; Merriam, 2013). Buna göre çocuk kitaplarındaki çevresel unsurlar tek bir durumu oluşturmaktadır.

İncelenen Eserler

Bu çalışmada çocuk ve gençlik edebiyatı yazarlarından biri olan Özgür Balpınar’ın kitaplarından bir seri incelenmiştir. Kitapların seçiminde birbiriyle bağlantılı olması açısından üç kitaptan oluşan bir seri tercih edilmiş, aynı zamanda eserlerin ekoeleştirel kapsamında incelenebilecek, çevre duyarlılığı olan ve çok satanlar arasında olmasına dikkat edilmiştir. Seçilen romanlar 10 yaş ve üzerindeki çocuklara hitap etmektedir. Araştırma kapsamında incelenen çocuk romanları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1. İncelenen Çocuk Edebiyatına Ait Eserler

Kıtabın Adı	Yazar	Yayınevi	Sayfa	Yayın Yılı
Göğü Yere İndirelim	Özgür Balpınar	Genç Timaş	150	1. Basım 2016 19. Basım 2021
Yeryüzünün Kalbi	Özgür Balpınar	Genç Timaş	216	1. Basım 2018 11. Basım 2021
Düşler Atlası	Özgür Balpınar	Genç Timaş	160	1. Basım 2018 11. Basım 2021

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın verileri doküman incelemesi tekniği kullanılarak toplanmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmanın dokümanını oluşturan Özgür Balpınar'ın üç eseri ekoeleştirici kuramı ışığında incelenmiştir. Dokümanları ekoeleştirici bir yaklaşımla inceleyebilmek için eserler araştırmacı tarafından derinlemesine okunmuş ve tahlil edilmiştir. Ekoeleştirici kapsamına alınabilecek tüm veriler işaretlenerek elektronik ortama aktarılmış ve çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Kategoriler çalışma başında belli olmadığı için metinler okunup incelenirken kategoriler oluşturulmuştur. Son olarak içerik analizi tekniği ile elde edilen veriler yorumlanmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Bulgular ve Tartışma

Özgür Balpınar'ın seri çocuk romanları arasında yer alan Göğü Yere İndirelim, Yeryüzünün Kalbi ve Düşler Atlası, dünyanın farklı bölgelerinde ormanda doğayla iç içe yaşayan çocuklar ile doğadan uzakta şehirde yaşayan çocukları ortak bir paydada buluşturan eserlerdir. Romanların üçünde de doğa sevgisini, hayvan sevgisini, dostluğun, paylaşmanın ve birlikte yaşamının önemini görmek mümkündür. Serinin ve yazarın ilk romanı olan Göğü Yere İndirelim'de yaramaz bir çocuk olan Deniz, Öğrenci Değişim Programı'na katılır ve kendini Afrika'da yaşayan bir kabilenin içerisinde bulur. Ormanda yaşayan insanların orayı evi olarak görmeleri, doğayla olan ilişkileri, şehir hayatından oldukça farklı yaşantıları Deniz'in hayata bakış açısını değiştirir. Yeryüzünün Kalbi romanında ise aynı Öğrenci Değişim Programı'na katılan Bamba, Afrika'dan Türkiye'ye gelir. Bamba betonların içine hapsolmuş, ağaçlardan, çiçeklerden uzakta yaşayan insanları görünce çok üzülür. Çevresindeki insanlara doğanın, yeşilin kıymetini, hayvanların dostluğunu hatırlatmak için zor bir maceraya atılır. Serinin son kitabı olan Düşler Atlası'nda ise diğer romanların kahramanları Deniz, Bamba ve arkadaşlarının yolu adanın yerlisi Ra ile kesişir. Gemileri bozulduğu için Tavşan Adası'nda mahsur kalan çocuklar adadan çıkış yolu ararken ada düşman saldırısına uğrar.

Eserlerin üçünde de Özgür Balpınar'ın sanatçı duyarlılığı ile çevre sorunlarına odaklandığını, doğayı merkeze alan bir bakış açısı geliştirdiğini söylemek mümkündür. Yazar hem konu seçimlerinde hem de iletileri oluştururken çevreci bir tavır takınır. Kitapların ve kitap içindeki bölümlerin isimlerinde bile doğayla ilgili kavramlar geçmektedir. Doğanın İnsanla Mücadelesi, Beton ve Çiçek, Sakız Ağacının Gözyaşları, Ormanın Sesi kitaplardaki bölüm isimlerinden birkaçıdır. Aynı şekilde roman mekânı olarak seçilen ormanlar onun doğada yaşamın önemini vurguladığını göstermesi açısından önemlidir. Düşler Atlası kitabında geçen mekân isimleri de aynı özenle seçilmiştir: Tavşan Adası, Çiçekli Tepe, Mercan Kıyısı, Ay Tepesi... Karakter adlarının bazıları da doğayla bağdaştırılır. Yazarın seçtiği Deniz, Bahar, Yıldız, Woody gibi isimler aslında doğanın dili de şekillendirdiğini göstermektedir.

İnsanmerkezciliğin eleştirilmesi

İnsanmerkezcilik, “insanı evrenin merkezi sayan, bütün öbür yaratıkların insan için yaratılmış olduklarını söyleyen dinî nitelikli öğretisi, antroposantrizm” (TDK, 2022) şeklinde tanımlanabilir. Doğadaki her şeyin sadece insanlar için var olduğunun düşünülmesi insanların bencil davranmasına, her şeyi hızlı bir şekilde tüketmesine ve doğaya zarar vermesine neden olmaktadır. “Bu görüşe göre, doğa insana hizmet etmek

için vardır ve insan doğa üzerinde istediği baskıyı kurmakta serbesttir” (Döner, 2021). Bunun altında yatan en temel sebep de doğanın cansız ve eylemsiz olarak görülmesidir (Dönmez, 2012). Balpınar, insanların aslında bu şekilde davranarak fark etmeden kendi yaşadığı ekosisteme ve kendi hayatına da zarar verdiklerini göstermeye çalışmaktadır. Yazar, doğaya zarar verenin insan olduğunu şu satırlarda ifade eder:

Aslına bakarsan ormandayken şehirde olduğundan daha güvendesin. Doğaya uyum sağladığında dünyadaki en zararlı canlı türünün insan olduğunu anlayacaksın. (GYİ)

“Ormana ve ona ait canlılara zarar vermeyi düşünmediğin sürece hepsiyle iyi anlaşacağından eminim evlat.” diye karşılık verdi Basalito. (GYİ)

Balpınar, eserlerinde doğada sadece insanların var olmadığından ve diğer varlıkların yaşam hakkı olduğundan bahseder. İnsan dışı varlıkları kişiselleştirerek onların da duyguları olduğunu, tıpkı insanlar gibi çevreleriyle iletişim hâlinde olduğunu belirtir. Zaten ekoeleştiretinin savunduğu en temel görüşlerden birisi doğadaki her şeyin ruhu olduğudur (Sazyek ve Sürücü, 2018). Derin ekolojistlerin benimsediği bu çevre bilinci aslında Türklerde Şamanizm inancından ötürü mevcuttur. Şamanizm tabiatı ve insanı birbirinden ayrı düşünmez. Manes (1996’dan akt. Boynukara ve Tütak, 2018), animist kültürlerde, yani doğaya bir ruh atfetmiş toplumlarda, sadece insanların değil hayvanların, bitkilerin ve hatta taşlar gibi, nehirlere gibi "cansız" varlıkların da bir şeyi anlatabilen hatta bazen insanlara iyi veya kötü fakat anlaşılabilir mesajlar veren özneler olarak kabul edildiklerini söyler. Balpınar’ın romanlarında da ağaçların dili ve duyguları vardır. Yazar bu yolla hem çocukların ağaçla duygusal özdeşim kurmasına yardımcı olmaya hem de doğanın cansız görülmesinin önüne geçmeye çalışmaktadır.

“Yeryüzünde bir ağaç ağlıyorsa kalbiniz acır.” derdi, Shiwa. (YK)

Gövdesindeki boşluklardan aşağı süzülen sakız, tıpkı ağlayan bir insanın yanaklarından süzülen gözyaşları gibiydi. Sakız ağacının gözyaşları... Hayata tutunma mücadelesinde yardım istiyor, doğaya kendi dilince ağıtlar yakıyordu. “Ne kadar üzgündür,” dedi Yıldız dolu gözlerle. (YK)

Bamba için Woody, ağaçtan öte bir canlıydı; insanlar kelimeler aracılığıyla birbirleriyle konuşuyor, aklı ve duygularıyla hareket ediyorlardı ancak Bamba’ya göre, hiç kimse buna inanmasa da ağaçların da bizim bilmediğimiz bir iletişim şekilleri, duyguları, aklı ve kalbi vardı. Bamba, Woody’nin onu anladığına, hıştırtısıyla ona cevap verdiği ve gerçekten –biz insanlarınki gibi olmasa bile- onun da bir kalbi olduğuna inanıyordu. (YK)

Ağaçların bir dili vardır; kökleri sayesinde birbirleriyle konuşurlar. Bir ağacın yardıma ihtiyacı olduğunda yanındaki ağaçlar ona dal uzatır, bir tehlike anında bunu fark eden ağaç diğerlerini uyarır. Ağaçlar bizim için bir ev, bir sığınak olmalarının dışında birbirlerine bağlı canlılardır. Çoğumuz ağaçları yalnızca birer ağaç olarak görürüz. Oysa onlar konuşarak, birbirlerine yardım ederek, birbirlerini koruyarak kocaman bir orman olabiliyorlar. (DA)

Yeryüzünün Kalbi romanında Basalito oğlu Bamba’ya diğer canlıların, hatta galaksideki gezegenlerin ve yıldızların bile duygularını olduğunu gösteren bir masal anlatır. Masalda gökyüzünde yalnız başına dolaşan bir adam sönük, mutsuz küçük bir yıldızla karşılaşır. Küçük yıldız kimseye faydası olmadığını düşünüp parlamaktan vazgeçmiştir ve çok üzgündür. İhtiyar adam yıldızla bebeğin, köpeğin, kuru ağacın bir kalbi olduğunu ve onun ışığına ihtiyaç duyduğunu göstererek yıldız tekrar parlaması için ikna eder.

İnsan tarafından çevreye verilen zararlar

Günümüzde doğa için en büyük tehdidin insanoğlu olduğu açıkça görülmektedir. İnsanların geçmişten bu yana kendisine yaşam alanı oluşturmak amacıyla doğada yaptığı faaliyetler ekolojik tahribata sebep olmaktadır. Doğadaki dengenin bozulmasına sebep olan bu davranışlar aslında uzun vadede en büyük zararı yine insana vermektedir. Balpınar, kitaplarının çoğunda insan tarafından çevreye verilen zararları çeşitli yönleriyle işlemeye çalışır. Eserlerinde ele aldığı hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, çarpık kentleşme, ormanların yok edilmesi, hayvanlara zarar verilmesi, doğal zenginliklerin tüketilmesi gibi durumlar insan eliyle doğaya verilen zararlardan yalnızca birkaçıdır. Yazar bu problemleri işlemenin yanı sıra bunla mücadele etmek gerektiğini de sık sık vurgulamaktadır.

"...doğayı kötü niyetlerine alet etmek isteyen insanlara karşı mücadelemize devam edeceğimizi de onayladık." (GYİ)

Ekoleşti kapsamında ele alınan konulardan biri de insan ve doğa arasında meydana gelen kopukluk yani ötekileştirme. Bunun en temel sebebi olarak da sömürgecilik, kapitalizm, siyasal, dinsel ve politik söylemler görülür (Özgün ve Uysal, 2020). Balpınar da kapitalist dünyaya bir eleştiri getirmekte, sırf para kazanmak için doğaya zarar veren insanların bir gün her şey tükendiğinde çok pişman olacağını bir Kızılderili atasözü ile açıklamaktadır. Yazar, kabile halkının yaşamını anlatırken de onların parayla alınan hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını bu yüzden de para kullanmadıklarını belirtir. Kabildeki insanların hepsi aynı hasır eteği giymekte ve çıplak ayakla dolaşmaktadır. Aynı kıyafeti giymek, aynı eşyalara, aynı evlere sahip olmak onları eşit kılmaktadır. Bu bilinçte oldukları için de şehirli insan gibi tüketim peşinde koşmadıkları ve ekolojik dengeye zarar vermedikleri görülür.

Bilge insanların bir sözü vardır. Aklınızdan çıkarmayıp söylemekten hiçbir zaman çekinmeyeceğiniz güçlü bir söz: "Son ırmak kurduğunda, son ağaç yok olduğunda, son balık öldüğünde beyaz adam paranın yenmeyen bir şey olduğunu anlayacaktır." (GYİ)

a. Çevre kirliliği

Tüm dünyada kentleşme, hızlı nüfus artışı ve sanayileşme ile birlikte çevre kirliliği hızla artmaktadır. Çevre kirliliği, insanların türlü etkinlikleri sonucunda toprakta, suda, havada ortaya çıkan olumsuz gelişmelerle ekolojik dengenin bozulması ya da doğada canlılar ile çevre koşulları arasında var olan dengenin bozulması (Güney, 2002: 3) şeklinde tanımlanabilir. Balpınar Yeryüzünün Kalbi romanında çevre kirliliğinin doğaya verdiği zararı tüm çıplaklığıyla gözler önüne serer. Bamba, Yıldız ve arkadaşları kamp yapmak için gittikleri ormanda havanın, suyun, toprağın kirliliğine şahit olurlar. Kirliliğin sebebini bulmak için araştırmalara başlayan çocuklar bu duruma fabrikanın sebep olduğunu anlarlar. Fabrikada çalışanların atıkları varillerle nehre döktüklerini görünce bunu kayıt altına alırlar ve öğretmenlerinin de yardımıyla fabrika yetkilerinin yaptıkları doğa katliamının hesabını vermelerini sağlarlar. Burada çocukların çevre kirliliğine seyirci kalmamaları ve bunu yapanların cezalandırılması için verdikleri çaba okurlara örnek olacak niteliktedir.

Nehir, bildiğimiz mavi ve yeşil rengin yerine kahverengi, sarımtırak bir suyla köpürmüştü ve su, etrafında kayalar çarparak ilerliyordu. İçinde sürüklenen ölü balıklar ve kuşlar daha ilk bakışta fark ediliyordu. Bunların haricinde nehir çer çöple dolmuş, etrafa dayanılmaz pis kokular yayıyordu. Nehri çevreleyen kurumuş

çalılıkların üzerinde birçok ölü hayvan vardı. Gözün görebileceği alandaki bitki örtüsü ölmeye yüz tutmuştu, yeşilin tek bir tonu bile görünmüyordu. ... Bamba'nın gözünden akan yaşları elbette kimse fark etmedi. Onun gözleriyle gördüğü, binlerce canlıya yuva olan kocaman bir evin göz göre göre çürümesi ve sessizce çektikleri acıyı hiç kimsenin fark etmemiş olmasıydı. (YK)

Sanki yürüdükçe doğanın tahribatı artmaya devam ediyordu. Tepelerindeki duman yoğunlaşınca nefes almak onlar için daha zor olmuştu. Uzaktaki fabrikanın bacalarından çıkan yoğun dumani gördüklerinde bütün her şey açıklığa kavuşmaya başlamıştı. ... Nehir boyunca uzanan tel örgülerin kıyısından yürümeye başladıklarında buradaki nehir yatağının yoğun atıklarla dolu olduğunu gördüler. İçinden siyah sıvılar dökülen variller nehri siyaha boyuyor, poşetler ve plastik malzemeler suyun akışıyla sürükleniyordu. (YK)

Bu kitapta çevre kirliliği “binlerce canlıya yuva olan kocaman bir evin çürümesi” şeklinde anlatılmış ve doğanın kıyameti gibi sunulmuştur. Zaten ekoeleştiride kirlilik konusu genellikle doğanın kıyametidir (Seppyalyaynen, 2019’dan akt. Emir, 2019) çünkü doğadaki pastoral yaşam bir felaket sonucunda sona ermektedir.

b. Ormanların yok edilmesi

Orman, eserlerin üçünde de doğal yaşamın bir parçası olarak tasvir edilir. Bachelard’ın (2017) mekân teorisine göre orman uçsuz bucaksızlığı sembolize etmektedir. Ancak günümüzde orman bir meta olarak görülmekte ve ona zarar verirken içindeki canlılara da zarar verileceği düşünülmemektedir. Yeni yerleşim yerleri oluşturmak için ormanlar yok edilmekte, satmak için ağaçlar kesilmekte, hayvanlar öldürülmektedir. Ayrıca suyun, toprağın ve havanın kirlenmesi de ormandaki canlıların hayatını tehlike altına sokmaktadır. Yeryüzünün Kalbi adlı eserde çevre kirliliği yüzünden ormanlar yok olma noktasına gelmiştir. Göğü Yere İndirelim adlı eserde ise ormandaki ağaçları keserek satanlar yüzünden orman tehlike altındadır. Tüm ihtiyaçlarını ormandan karşılayan kabile halkı, daha fazla para kazanmak için ormandaki ağaçları kesen ve ormanda yaşayan tüm canlılara zarar veren şehirli insanla mücadele eder.

Bunun üzerine çocuklardan biri söz alarak, “Üzerinde oturduğumuz ağaç kütüklerini biz kesmedik. Onları, satılmak üzereyken şehirli insanların elinden kurtardık ve doğal yaşamlarına geri getirdik. Artık ne yazık ki birer ağaç değiller fakat doğada var olmaya devam edecekler,” dedi. (GYİ)

Şehirli insanlarla anlaşamayız bu yüzden. Onların birtakım şirketleri, ormanımıza zarar veriyor. Buraya gelip ağaçlarımızı kesiyorlar. Onları işleyip satınca para kazanıyorlar. ... Evet, maalesef ağaçlarımızı keserek ormanımıza zarar veriyorlar. İşleri sadece ağaç kesmekle sınırlı değil. Onlara karşı çıktığımızı bildiklerinden, bizi ormanın dışına atmak istiyorlar. (GYİ)

Deniz dayanamayıp “Ormanımıza ne kadar çok bağlısınız” diye konuştu. “Bizim orada orman sadece ormandır, daha fazlası değil. Ağaçlar kesilir, yakılır ve doğa kirlenir. Babam, gezip dolaştığımız parkların azalıp gitgide yok olduklarından bahsetmişti.” (GYİ)

Eserlerinin üçünde de ormanda yaşayan insanların ağaçları, ormanı, doğayı çok sevdiklerini sık sık tekrarlayan yazar, okuyuculara bu kahramanlar aracılığıyla örnek olmaya çalışmaktadır. Sabahattin Ali’nin “Bir Orman Hikâyesi” adlı eserinde olduğu gibi Göğü Yere İndirelim’de de orman, kabile halkı tarafından ev olarak kabul

edilmektedir. Nitekim ekoeleştirel bakış açısında da doğa evdir (Avuklu, 2013). Her iki eserde de yerli halk çocuklarına bırakacakları miras olan ormanın varlığını sürdürmesi için doğaya zarar verenlerle mücadele eder.

Biz Mbutiler, adı İturi olan bir ormanda yaşıyoruz. Orman bizim evimizdir. Biz besler, saklar, korur. Ormandaki doğal yaşamın kutsallığına saygı duyarız. Biz de elimizden geldiği kadar onu koruruz, bir zarar görsün istemeyiz. Doğanın kutsal sevgisi adına şarkılarımızı söyleriz. (GYİ)

Orman sevgisini çocukların söylediği şarkılarda da görmek mümkündür:

Orman bizim evimiz,/ hiç bitmesin neşemiz./Patikada yürürken,/ biz şarkılar söyleriz. (GYİ)

Biz ormanın çocuklarıyız,/Yeşil ve mavi arasında,/Sonsuz bir telaştayız,/Yeryüzü ve gökyüzünün ortasında. (YK)

c. Çarpık kentleşme

İkinci dalga çevreci eleştiri insanın da içinde yer aldığı kentsel alanlara, yapılandırılmış alanlara ve metropollere odaklanır (Doğan, 2017). Yeryüzünün Kalbi adlı romanda da bu anlayıştan yola çıkılarak kentsel alanlara ve çarpık kentleşme sorununa değinilmektedir. Eserin ilk sayfalarından itibaren doğanın kalbinden gelen Bamba'nın şehir yaşamını gördükçe yaşadığı şaşkınlık, betonlar arasına sıkışmışlıktan nefret etmesi ve insanları uyarmak için gösterdiği çaba anlatılır. Doğaya büyük bir sevgiyle bağlı olan Bamba eskiden yaşadığı ormanına karşı büyük bir özlem duyar. Şehirli insanın ağaçlar olmadan bu beton yığının arasında nasıl yaşayabildiğine bir türlü anlam veremez. Şehrin kalabalığı, trafik ve insanların çevreye karşı duyarsızlığı onu derinden etkiler.

Bamba bu manzaranın çirkinliği konusunda artık çılgık çılgıca bağırarak haykırmak istiyordu... Yerine oturmayıp karşısındaki manzarayı hüzünlü seyre daldı. Bu şehir bir beton yığınıydı. Ağaçlar, çimenlikler ve çiçekler birer küçük nokta gibi şehrin uzak köşelerine dağılmıştı. İnsanlar böyle bir şeye nasıl izin vermişlerdi? Ağaçların olmadığı bir yerde hangi canlı nefes alabilirdi ki? Korkunç bir şey olsa da insanlar burada yaşamaktan keyif alıyor ve bütün bu manzarayı doğal, hatta güzel buluyorlardı. Oysa en son ne zaman bir kuş sesi duymuşlardı? (YK)

Belki de bu insanları değiştirmek ve onlara yardım etmek mümkün değildi. Onlar beton binaların arasında çiçeksiz ve sevgisiz bir hayatı seçmişlerdi. (YK)

Renksiz, ağaçsız ve çiçeksiz sokaklardan geçiyorlar, kaldırımlara park edilmiş arabalar yüzünden yürümekte zorluk çekiyorlardı. (YK)

Göğü Yere İndirelim ve Düşler Atlası kitaplarında ormanda yaşayan insanlar şehirleşmenin onlara zarar vereceğini düşünerek buna karşı direnirler. Kitapların üçünde de yazar şehir ve doğal yaşamı karşılaştırmakta, betonlar arasına sıkışmış şehir hayatını kötülemektedir. Benzer şekilde Buket Uzuner'in Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları-Toprak romanında da çarpık kentleşme sorununa değinilmekte, yaşam için büyük öneme sahip ağaç, toprak ve suyun artık insanlar için değersiz olduğu, onun yerine beton yolların ve metal arabaların değer kazandığı, betonun modernliği, yeşilin köylülüğü temsil ettiği anlatılır (Gonagova, 2020).

Basalito: "Evlat bütün günümüzü beton yığınlarıyla kaplı bu berbat yerde geçirmeyeceğiz değil mi?" (GYİ)

Yaşamak için ağaçları yaşatalım! Çünkü ağaçlar, çiçekler ve kuşlar, betonları elbet yenecekler! (YK)

Yeryüzünün Kalbi romanında yazar şehirleri güzelleştirmek için görevi çocuklara verir. Yıldız, okuduğu bir kitaptan yola çıkarak şehirleri cennet bahçesine dönüştürme işini sadece çocukların yapabileceğini düşünür. Böylece Yıldız ve Bamba, ağaçları betonların arasına gömülmüş, çiçekleri kaldırım taşları arasından çıkmaya çalışan, sokak hayvanlarının aç olduğu şehirlerini güzelleştirmeye kendi okullarından ve mahallelerinden başlayabileceklerine karar verirler. İşe, okul bahçesine çiçek dikmek, bahçe duvarlarını boyamak, sokak hayvanları için kulübeler inşa etmekle başlarlar. Yaptıkları çalışmalar duyulunca diğer okullar da bu fikirden etkilenir ve herkes çevresini güzelleştirmek için bir şeyler yapmaya başlar. Balpınar, anlattığı öykülerle çocukları sadece çevre sorunları hakkında bilgilendirmekle kalmayıp onları harekete geçmeleri için de cesaretlendirmeye çalışmaktadır.

Geri dönüşüm

Normal durumlarda çevre kendi kendini yenileyebilir (Harman ve Çelikler, 2016) ancak doğanın insan emrine verildiğini ve tükenmez bir kaynak olduğunu düşünen insanoğlunun yaptığı eylemler ekolojik dengeyi tehdit edecek boyutlara gelmiştir. Aşırı tüketim sonucunda tüm kaynaklar bitme noktasına ulaşınca çeşitli önlemler almak mecburiyetinde kalınmıştır. Bu önlemlerden birisi de geri dönüşümdür. “Atık üretimi ve kaynak tüketimini azaltmanın en önemli yolu geri kazanım ve yeniden kullanımdır” (Çimen ve Yılmaz, 2012). Atık ürünlerin geri dönüştürülmesi ile atık maddelerin çevre, sağlık ve ekonomiye olumsuz etkileri azalır, kirlilik ve doğal kaynakların tahribatı giderilir (Spiegelman ve Sheehan, 2004’ten akt. Çimen ve Yılmaz, 2012). Doğal kaynakların yeniden kullanımı ve geri dönüşüm israfın önlenmesini sağlar (Yücel, 2003). Çocuk yaşta bu bilinç kazandırılarak kaynakların daha dikkatli kullanılmasına ve geri dönüştürülecek maddelerden yeniden yararlanılmasına katkı sağlanabilir.

Büyüyen kent yaşamıyla birlikte artan tüketim ihtiyacı ve aşırı ambalaj kullanımı yüzünden insanlığın ve tüm canlıların evi olan dünya çöp eve dönüşmek üzeredir (Uğurlu, 2020). Çöp olarak gördüğümüz birçok şeyin aslında çöp olmadığı ve tekrar kullanılabilmesi konusu Yeryüzünün Kalbi’nde ele alınır. Bamba, Aslı’nın muz, portakal ve mandalina kabuklarını çöpe atmak istediğini görünce onların çöp olmadığını söyleyerek kabukları alır. Bamba’nın kabuklardan yaptığı mini heykeller herkesin dikkatini çeker, onun gerçek bir sanatçı olduğunu ve geri dönüşüme verdiği önemi takdir ettiklerini söylerler. Bamba, yemek artıklarıyla da sokak hayvanlarını besler.

Biz kabilemizde her şeyi ama her şeyi faydalı bir iş için kullanırız. Sizin çöp dediklerinizi bile. (GYİ)

Hayvanlar

Hayvan karakterlerin yer aldığı kitaplar çocuklar tarafından oldukça sevilen kitaplardır (Bedford, 2012’den akt. Peker ve Ahi, 2018: 299). Gerçek hayatta karşılıklı çıkar hayvanlar gibi, çeşitli öykü ve masallarda geçen hayvanlar da çocuklar için dikkat çekicidir (Ateş, 2012: 49). Doğanın en önemli parçalarından biri olan hayvanlar eserlerin içinde de gerek doğal yaşamın içinde gerekse de şehir hayatında kendisine yer bulmuştur. Doğada insanoğlunun tek başına yaşamadığını, diğer canlılarla bu hayatı paylaşmak zorunda olduğunu göstermesi açısından yazar çevre tasvirlerinde hayvanlara sıkça yer vermiştir. Günlük yaşam alanlarında sık karşılaşılabilecekleri hayvan türlerinin

çocuklara yönelik hazırlanmış kitaplarda karşılık bulması, çocukların öykünme ve özdeşim kurabilmeleri açısından önemlidir (Baş ve Ucuzsatar, 2020).

Derin ekolojinin önemli ilkelerinden biri de biyolojik çeşitliliğe ve zenginliğe vurgu yapılmasıdır (Bulut, 2020). Yazar eserlerinde hayvan çeşitliliğine vurgu yaparak ekosistem içindeki her bir canlının önemli olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Eserlerde geçen hayvan isimlerinden bazıları şunlardır: aslan, kaplan, leopar, vaşak, kurt, yaban kedisi, yaban geyiği, yaban domuzu, alageyik, antilop, tilki, timsah, yılan, koala, koyun, köpek, kedi, alaca kuş, papağan, karga, kırlangıç, güvercin, serçe, sinek, karınca...

Hayvanların özellikleri hakkında bilgi verilmesi, çocukların onları tanıyabilmesi için önemlidir. Yazar bunu kimi zaman betimleyerek, kimi zaman da çocuk şarkılarının içine yerleştirerek yapar.

Maymunlar sürekli yer değiştiren hareketli canlılardır. Onlar istemeden onları göremezsin. Eğlence anlayışları da biraz farklı; insanlara şaka yapmayı severler... Zeki hayvanlar. Ne zaman ne yapacakları belli olmuyor fakat genelde insanların eşyalarını alıp kaçmayı seviyorlar. (GYİ)

Balık, köpek kedicik/Civciv ise minicik/Fille ayı kocaman/Panda ise pek şişman. Kaplumbağa yavaş yürür/Solucan yerde sürünür/Tilki ise pek kurnaz/Hiç yerinde duramaz. (YK)

Balpinar eserlerinde hayvanlarla insanlar arasındaki dostluğa dikkat çekerek çocuk okuyucuların hayvanlarla bir bağ kurmasına yardımcı olmaktadır. “Çocuk kitaplarındaki hayvan karakterler çocuğun hayvanlarla duygudaşlık kurmasını sağlar” (Uğurlu, 2013). Düşler Atlası’nda Büyük Avcı’nın kurt köpeği Feo onun en büyük dostudur. Çok zeki ve cesur bir hayvan olan Feo, çocuklara dost olduğunu göstermek için onların maymun ve vaşak saldırısından kurtulmasına yardımcı olur. Sokak hayvanlarını da unutmayan yazar, eserlerinde onların beslenme ve sevilme ihtiyaçlarına vurgu yapar. Yeryüzünün Kalbi’nde Bamba boş vakitlerini sokak köpekleriyle geçirir, onları besler, sever, onlar için kulübeler yapar. Yıldız’ın Bamba’yı götürdüğü Kediler Bahçesi de şefkate ihtiyacı olan sokak kedilerini sevmek ve masraflarını karşılamak için kurulan bir yerdir.

Arabadan inip binaya yürürlerken birdenbire ortaya çıkan kahverengi bir av köpeği oradan oraya koşturup kuyruğunu sallayarak zıplamaya başlamıştı. Bamba bu köpeğin onu burada mutlu eden ilk şey olduğunu düşünmeden edemedi. Şefkatle yaklaşıp onu severek bu ilgisine karşılık verdi. Köpek de kuyruk sallamaya devam ederek onun etrafında dolaşıyor, mutlu olduğunu göstermeye çalışıyordu. (YK)

Düşler Atlası’nda, adaya ismini veren tavşanların kutsal kabul edildikleri ve onlara asla zarar verilmediği anlatılır.

Tavşan Adası’nda tavşanların kutsal, uğurlu varlıklar olduğuna inanıldığı için adadaki hiçbir tavşana zarar verilmezdi. Ormanda bir tavşanla karşılaştığınız zaman hareketsizce durmanız, onu ürkütmemeniz gerekirdi. Bir tavşanın yanınıza gelerek sizi koklaması veya size dokunması iyi şans getireceğine işaretli. Eğer yaralı bir tavşana rast gelirsiniz, bu kötü şans anlamına gelirdi ve şanssızın kaderinize etkileyeceğine inanılırdı. Bu adanın adı bu yüzden Tavşan Adası’ydı. (DA)

Hayvanlara verilen değer yanında insanların hayvanlara yaptığı acımasızca davranışlar da eserdeki çocukların gözünden gösterilir. Ormanda terk edilmiş bir hayvan barınağına rastlayan çocuklar oradaki hayvan leşlerini ve terk edilmiş hayvanların aç,

hasta, çaresiz ve üzgün hâllerini görünce kahrolurlar. Onlara yardım etmenin bir yolunu aramaya başlarlar.

Burası sağı sollu küçük kafeslere ayrılmış geniş tavanlı kocaman bir odaydı. Onların geldiğini gören birkaç köpek ayaklanıp tellere yanaşmaya ve kıyruk sallamaya başlamıştı. Çocuklar o ana kadar dikkat etmedikleri gerçeğe yüzleşince korkunç bir üzüntüye boğuldular. Köpeklerin neredeyse hepsi de acınacak durumdaydı; tüyleri dökülmeye yüz tutmuş, zayıflıktan kemikleri ortaya çıkmıştı ve durmadan kaşınıyorlardı. Hepsinin yüzünde de o aynı çaresiz, umutsuz ve üzgün ifade vardı. (YK)

Çocuk kitaplarında çok rastlanmayan konulardan biri olan avlanma Balpınar'ın kitaplarında yer alır. “Klasik çevreci yaklaşımda doğadaki bir canlıyı avlamak canice görülebilir ancak doğa içerisinde avcılık son derece normal bir olgudur. Doğadaki besin zincirinde bütün canlıların bir yeri vardır, burada önemli olan hiçbir canlının başka bir canlıyı ihtiyacından fazla öldürmemesi, satmamasıdır” (Kabak, 2018). Kabile halkı aç kalmamak için doğada avlanmak zorundadır. Yazar bunun şehirli çocuklar için anormal karşılanabileceğini ama onlar için bir zorunluluk olduğunu anlatır. Avcıların yalnızca ihtiyaç duydukları kadar, doğanın dengesini bozmayacak şekilde avlandıklarını belirtir. Kabile halkı beraber avlanır ve avladığı her şeyi paylaşır. Avlanmadığı için aç kalan insanlardan bahsederek yazar aslında aç kalmanın ne olduğunu bilmeyen, yemek seçen çocuklara da bir mesaj verir.

Mbuti avcıları bir müzik eşliğinde avdan dönüyorlardı. On beş-yirmi kadar avcı omuzlarındaki uzun sopalarla iki yaban geyiği ve antilobu taşıyordu. ... Avcıların eve dönüşü şenliğin başlaması demektir. (GYİ)

“Biz aç kalmaya alışkınız. Günlerce ve haftalarca aç kaldığımızı bilirim. Eğer avlanmıyor olsaydık, Afrika'nın çoğu bölgesi gibi açlıkla boğuşuyor olabilirdik. Bu nedenle avlandığımız her gün Tanrı'ya şükranlarımızı sunarız. Günümüzü törenlerle kutlarız.” Deniz duyduklarına inanamamıştı. Aç kalmanın nasıl bir şey olduğunu bilmiyordu. Deniz ne istediye ailesi onu almış, böylece her türlü yemeğin tadına bakmış ve hiç aç kalmamıştı. (GYİ)

Bitki türleri ve ağaçlar

Balpınar eserlerinde doğada yaşayan tüm bitki türlerinin ve ağaçların yaşam hakkına saygı duyulması gerektiğini vurgular. Çocukların ağaçlarla kurduğu arkadaşlık ve onlara zarar gelmesin diye uğraşmaları okuyuculara örnek olacak niteliktedir.

Bir ağacın yanına vardıklarında “Bak,” dedi Musa, ağacın kuru gövdesini göstererek. Ağacın gövdesi üzerine tahtadan ince bir tabela bağlanmıştı. Tabelanın üzerine bir kömür yardımıyla, ‘Mti Ndugu/Kardeşlik Ağacı: Evlat & Musa’ diye not yazılmıştı. Musa, “Bu bizim kardeşlik ağacımız bundan sonra,” dedi. “Ağaca zarar vermek istemediğim için gövdesine kazımadım. Bir tahta da bu işi gördü elbet” diyerek gülümsedi ardından. (GYİ)

Yeryüzünün Kalbinde Bamba'nın bir ağaçla arkadaşlık kurduğunu görürüz. Kabilesinden ayrılmadan önce Bamba ağaç arkadaşı Woody'e de veda eder.

Babası Basalito'nun onu bildiğinden ve ağaç sevgisini anladığından neredeyse emindi; ona bir keresinde, “Bir ağacı sevmenin bin bir türlü yolu vardır oğlum ve seninki en güzellerinden demişti. (YK)

Eserin sonunda Woody'nin kesilmesine Bamba çok üzülür ama bu durumda pes etmez ve kesilen ağacının yerine yenilerini dikmeye karar verir. Yazar burada da çocuklara her zaman yapılacak bir şeyler olduğunu göstermek ister.

Ağaç sevgisini kazandırmak için kimi zaman yazar ağaçlar hakkında detaylı bilgiler verir. “Tanınmayan bir şeyin sevilemeyeceği ve umursanmayacağı göz önünde bulundurulduğunda, çocukların bitki ve ağaçları tanınmasının doğa sevgisi ve duyarlılığı kazanmada önemli rol oynayacağı söylenebilir” (Ateş, 2012: 42). Ege’de sakız ağaçlarına sahip çıkılmadığı, kesildiği, bu yüzden günümüze ulaşan çok az sakız ağacı kaldığı anlatılır.

Eskiden ninelerimizin, dedelerimizin zamanında Ege’de her evin bahçesinde bir sakız ağacı yetişirmiş. Toprak bile sakız kokarmış. Kuruyan dalları sobada yakılınca sakızın mis kokusu yayılmış evin içine. Reçelleri de yapılırmış, tatlıları da dondurması da. ... Hastalar için sakız ağacının şifasından faydalanılırmış. Şimdi ne yazık ki neredeyse hiç sakız ağacı yok Ege’de. ... Zamanında sahip çıkılmamış, bilgisizce davranılmış ve o güzelim ağaçlardan pek azı günümüze ulaşmış. Siz ağaca bakmazsanız, ağaç size bakar mı? (YK)

İnsan ihtiyaç duyduğu her şeyi aslında doğada bulabilir. Göğü Yere İndirelim’de ormanda yaşayan kabile üyeleri her ihtiyacını ağaçlardan, bitkilerden ve hayvanlardan karşılamaktadır. Her aile bir ağaç evde yaşar, çalılıarın üzerine koydukları hayvan derisinden yataklarda uyurlar. Ağaç kabukları ve sopadan merdiven yaparlar. Patatesle oyun oynarlar, ağaç kabuklarından top yaparlar, iki ağacı ortasını kale niyetine kullanırlar. Yemek olarak ya avlanırlar ya da çeşitli otları, sebze meyveleri tüketirler. Mongongo yaprağı, kurutulmuş incir, yer fıstığı ezmesi, manyok yapraklarından yapılan saka saka, çeşitli yaprakların arasında pişirilen alabalık, piri piri denilen biberli tavuk kitapta geçen yemek isimleridir.

“Doğa, içerisindeki binlerce tür bitki ile insan sağlığı için zengin bir kaynak oluşturmaktadır. İnsanlar yüzyıllardan beridir doğayı şifa kaynağı olarak görmüş, çeşitli hastalıkların tedavisinde doğanın mucizelerinden yararlanmışlardır” (Döner, 2021: 231). Bitkilerden ilaç yapmaya incelenen kitapların tamamında rastlanır. Kabildekiler hasta olduklarında bitkilerden ilaç yaparlar. Yağız’ı yılan sokunca Bamba ilk müdahaleyi bazı yaprakları bulup sararak yapar. Ra ilk yaralandığında Nsofwa yapraklardan ve çiçeklerden ilaç yapıp sürer. Daha sonra Ra ağır yaralanınca bu kez de Doktor Nzomile mongongo yapraklarıyla ilaçlı bir tedavi uygular.

Doğanın kuralları

Bütün canlılar hayatta kalabilmek için fiziki olarak güçlü olmak ve çevresine uyum sağlamak zorundadır. Doğanın temel kurallarından biri olan güçlü olanın hayatta kalmasına Göğü Yere İndirelim adlı romanda vurgu yapılmaktadır. Ormanda yaşayan kabile halkı çocukları doğaya karşı güçlü yetiştirmek için çeşitli eğitimler vermekte, hatta doğayla mücadele ederek bunu kanıtlamaları için *erkekliğe adım atma töreni* düzenlemektedir.

Basalito gülümseyerek, “Bu, doğanın kanunudur. Onlarla arkadaşlık etmek istiyorsan onlara kendini kanıtlamalısın. Kendini kanıtlamadığın sürece seni aralarına almazlar,” dedi. (GYİ)

“... onlar bunu benim iyiliğim için yapıyorlar. Doğayla baş edebilecek kadar güçlü olmamı istiyorlar. Yani, ben mücadelemi güçsüzlüğe karşı veriyorum. Doğa karşısında güçsüz olursan, kaybedersin,” diye cevapladı Musa. ... “Doğanın adaletini belirleyen

şey güçtür. Ve bizlerde yaş kavramı yoktur. Gücümüze göre ya büyüğüzdür ya küçük.”
(GYİ)

Doğal güzellikler

“Estetik haz uyandırıcı” olarak doğa, çocukta doğuştan var olan güzellik duygusunun sonucudur. Çocuk doğanın kusursuzluğundan ve güzelliğinden etkilenmekte, doğa ona estetik duyarlılık kazandırmakta ve hayal gücünü geliştirmektedir (Yağmur, 2019: 93-94). Doğanın kusursuzluğu ve özgünlüğü çocuğun beğenme ve takdir etme duygularının gelişmesini, aynı zamanda doğanın mükemmel bir ekosistem döngüsü içerisinde olduğunu fark ederek doğaya saygı duymasını sağlar (Güçlü Sarıdede, 2021). Balpınar da eserlerinde doğadaki güzellikleri tasvir ederek şehirleşme yerine doğada kalmanın güzelliğini ortaya koymaya çalışır. İnsanların çevreye verdiği zararlar olmadığında doğanın ne kadar cömert olduğunu ve sayısız güzellik sunduğunu anlatır.

*Ormanların yeşili ve göğün mavisinin sonsuz birlikteliğini hayal edebilir misin, evlat?
Bu gerçekten büyüü bir manzaradır. (GYİ)*

Deniz bakışlarını diğer tarafa çevirdiğinde rengârenk bir gökkuşağının gökyüzü boyunca uzandığını gördü. Sanki bir renk senfonisi ayaklarına seriliyordu. Basalito'nun göstermek için söz verdiği o gökkuşağı sonunda karşındaydı işte. ... Ne kadar görkemli olduğunu düşündü. (GYİ)

Şimdi Woody'nin dallarında oturmuş, ormanın en güzel manzarasını seyre dalmıştı. Irmağın üzerine yansıyan güneş ışıkları suyun üzerinde parıltılar yaratıyordu. Balıklarsa bu parıltıların arasından zıplayıp gökyüzüne yükselerek tekrar suya dalıyorlardı. Gökyüzündeki kuşlar alçak uçuşlarla ırmağa yaklaşıyor, suya dalıp yeniden gökyüzüne yükseliyordu. Etrafta gezinen kelebekler ve diğer böcekler birer motif gibi manzaraya işlenmişti. Irmağı çevreleyen ağaçlar ve çalılıklar, onların üzerine tüneyen kuşların çıkardığı sesler ormanın en güzel şarkısını dillendiriyordu. Bamba soluğunu tutmuş bir şekilde manzaraya bakarak, “Sadece ormanın değil, dünyanın en güzel manzarası” diye fısıldadı içinden. (YK)

Mağaranın aşağısında kocaman, yemyeşil bir orman vardı. Devasa bir şelale aşağı dökülüyor, çağıldayan su küçük su arklarıyla ormanın içine karışıyordu. Kuşlar, böcekler ve gökyüzünün muhteşem görüntüsüyle burası sanki cennetten bir köşeydi. (YK)

Yazar kitaplarında ayrıntılı bir şekilde doğada yaşayan insanların ne kadar mutlu ve huzurlu olduğundan bahseder. Ekoeleştirinin dayandığı önemli görüşlerden biri olan ekopsikolojiye göre de insanın mutsuzluğunun asıl sebebi modern dönem öncesinde canlı bir bütün oluşturduğu doğadan kopuşudur. Bunun sona ermesi için doğayla yeniden sağlıklı bir iletişim kurulması gerekmektedir (Ayaz, 2012: 426).

Gün geçtikçe doğaya olan saygısı artıyordu. Işıklı şehirlerin, büyük binaların uzağına düşen bu küçük kabiledede herkes çok mutluydu ve Deniz, böyle bir ortamda mutsuz olunamayacağını düşünmeye başlamıştı. (GYİ)

Sonuç

Sanayi Devrimi, teknolojik gelişmeler, kentlere göç ve hızlı nüfus artışı beraberinde ekolojik problemleri getirmiştir. Yaşanan gelişmeler dünyanın geleceğini tehdit eder hâle gelince edebiyat, bu sorunlar konusunda insanı uyarma ve bilinç kazandırma görevini üstlenir. Yazarların eserlerinde çevresel problemlere değinmeye başlamasıyla birlikte ekoeleştirinin temelleri atılır. Sorunların çok daha arttığı günümüzde edebî metinlerin

ekoleştirel bir bakış açısıyla okunması zaruri bir ihtiyaç hâlini almıştır. “Ancak doğadan söz eden her metin ekoleştirel okunmaya uygun değildir, metinde çevre ve insan arasındaki ilişkinin varlığına dikkat çekilmesi gerekir” (Emir, 2019: 88). Özgür Balpınar’ın eserlerine ekoleştirel açıdan bakıldığında insanın çevreyle ve doğayla olan etkileşimi görülür. Bu yönden ekoleştirel yaklaşımla okunmaya uygundur. Yazar, eserlerinde doğanın içinde yaşayan insanların gözünden doğadan uzaklaşan şehirli insanların çevreye verdiği zararları göstermeye çalışır. Ormanlık alanların yok edilmesi, çevre kirliliği, betonlaşma, aşırı tüketim, hayvan katliamları gibi çevresel sorunları ele alan yazar, bu sorunların yol açtığı sosyolojik ve psikolojik sorunları da inceler. Bu problemlerin sadece doğayı değil dünyanın tüm bileşenlerini olumsuz yönde etkilediğini göstermeye çalışır yazar, kendi benliğini unutan, doğaya saygı duymayan ve para kazanma hırsıyla ona zarar veren herkesi sert bir dille eleştirir. Yazar eleştirilerini çocuklar, öğretmenler ve kabile üyelerinin dilinden okura iletir. Çözümün aslında ekopsikolojide olduğu gibi doğayla yeniden bütünlük kurmak olduğunu anlatmaya çalışır. Ekoleştirimini savunduğu görüşlerden biri olarak insanların doğaya karşı kendini üstün görmekten vazgeçmesi gerektiğini, doğanın hâkimi değil parçası olduğunu kavramalarını, tekrar doğayla beraber yaşamayı öğrenirlerse bütün problemlerin ortadan kalkacağını okuyuculara sezdirmeye çalışır.

Balpınar, verdiği röportajlarında da modern hayatın gelişirken çevreye zarar verdiğini, insanların para etmediği için değersiz gördüğü her şeyi yakıp yıktığını ifade eder. Buna engel olmak adına son nefesine kadar ağaçları, doğayı ve yaşamın değerlerini savunacağını anlatır (Türkoğlu, 2022). Yazarın çevreci tavrını, başka eserlerinde de benzer konuları ele almasından anlamak mümkündür. Portakal Çiçekleri’nde ağaçla arkadaşlık kuran bir çocuğu, doğa katliamına karşı duran köy halkını, Canım Arkadaşım’da atık fabrikasında çalışan bir çocuğu, Gingko ağacının sonsuzluğunu, okulda verilen Çevre bilimi dersini, Gelecek Ekspresi Çöp Dünya’da önlem alınmazsa gelecekte yaşanacak çevre kirliliği, iklim değişikliği, nesli tükenen canlılar ve su savaşları gibi çevre problemlerini anlatır.

Doğaya çıkıp doğayı gözlemlenme, doğada yaşanan tahribatı görme imkânı olmayan çocuklara kitaplar aracılığıyla doğaya insan tarafından verilen zararlar gösterilerek onlara çevre bilinci ve duyarlılığı kazandırılabilir (Güçlü Sarıdede, 2021). Dilidüzgün (1996) çocukların çevre konusunda eğitilmeleri için çocuk edebiyatına önemli görevler düştüğünü belirtmektedir. Çocuk edebiyatının işlevlerinden birinin çocuğu gelecek yaşam için eğitmek olduğunu, çevre eğitiminin de gelecek açısından büyük bir önem taşıdığını ifade eder. Atasoy (2006) da çocuklara doğa unsurlarının özelliklerinin, doğanın bir dengesi olduğunun, insanoğlunun doğaya muhtaç olduğunun, ekosistemin işlev ve kurallarının, tüm canlıların birbirine bağımlı olduğunun, doğal kaynakların bozulup tükenebileceğinin, kentleşme, sanayileşme ve tüketimin ekolojik sorunlara yol açtığının ve bu sorunların ancak insanlar tarafından önenebileceğinin kavratılması gerektiğini anlatır. Bunu sağlamanın bir yolu da çocuk edebiyatından geçmektedir. Bu açıdan Özgür Balpınar’ın eserlerinin önemli bir misyonu üstlendiğini söylemek yanlış olmaz.

İncelenen eserlerde çevre problemlerinin yanı sıra doğal güzellikler de okuyuculara sunulmuştur. Doğanın hayranlık uyandırıcı ve kusursuz olarak ele alındığı eserlerin çocuğun beğenme ve takdir etme duygularının oluşmasına zemin hazırladığı bilinmektedir. Çocuğun doğa unsurlarına saygı duymasını sağlayacak bu tavır çocukta estetik duyguların gelişmesini de sağlamaktadır (Yağmur, 2019). Doğanın mutluluk

sağlaması da eserlerde ele alınan konulardan biridir. Ekopsikolojiye göre insanın doğadan kopması onu mutsuz etmektedir. Balpınar, doğada yaşayan insanların mutlu olduğunu, çocukların ağaçlarla, hayvanlarla karşılaştıklarında sevindiklerini anlatır.

Balpınar'ın eserlerinde dikkat çeken hususlardan biri de çocuklara doğayı koruma, güzelleştirme ve ona zarar verenlerle mücadele etme konusunda sorumluluk vermesidir. Eserlerde yer verilen karakterler doğadaki problemleri gördüğünde seyirci kalmayıp onu korumak için her türlü fedakârlığı göze almaktadır. Sadece yetişkinler değil çocuklar da doğa için şehirli insanlarla mücadele etmekte, doğayı güzelleştirmek için sosyal sorumluluk projeleri yürütmekte, geri dönüşüme katkı sağlamakta, fabrikaların çevreyi kirletmesine engel olmaya çalışmakta, ağaç dikmekte, hayvanları beslemektedir. Yazar, böylece çocuklara kendi imkânları ölçüsünde doğaya katkı sağlayabileceklerini, çevresel problemlere çözüm yolları üretebileceklerini göstermeye çalışır.

Kaynakça

- Atasoy, E. B. (2006). *Çevre için eğitim: Çocuk doğa etkileşimi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Ateş, H. (2012). *Gülsüm Cengiz'in öykülerinin çocukta doğa sevgisi ve çevre bilinci geliştirme açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.
- Avuklu, M. (2013). Sabahattin Ali'nin, 'Bir Orman Hikâyesi' adlı hikâyesine ekoeleştirel bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 203-210.
- Ayaz, H. (2012). Dıranas şiirine çevreci bir yaklaşım. TUDOK 2012 (IV. uluslararası Türk dili ve edebiyatı öğrenci kongresi içinde (421-428. ss.). İstanbul.
- Ayaz, H. (2014). Çevreci eleştiri üzerine genel bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 278-292.
- Bachelard, G. (2017). *Mekânın poetikası*. (Çev. A. Tümerterkin). İstanbul: İthaki Yayınevi.
- Baş, B. ve Ucuzsatar, N. (2020). Okul öncesi çocuk kitaplarındaki hayvan karakterlerin geliştirilme yolları açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 336-353.
- Boynukara, H. ve Tütak, B. (2018). Ian McEwan'ın Solar ve Rachel Carson'ın Sessiz Bahar romanlarının ekoeleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 51-76.
- Budan, C. Y. (2017). Çevreci eleştiri bağlamında Yaşar Kemal'in Kuşlar da Gitti romanı üzerine bir değerlendirme. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 3-20.
- Buell, L. (1995). *The environmental imagination: Thoreau, nature writing and the formation of American culture*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bulut Sarıkaya, D. (2012). Gilgamiş Destanına ekoeleştirel bir bakış. S. Oppermann (Ed.), *Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat* içinde (93-127. ss.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bulut, F. (2020). Ekoeleştiri kuramı ışığında Ayla Kutlu'nun "Huvava: İlk Çevre Koruyucu" adlı eserine bakış. *Turkish Studies-Language*, 15(2), 625-638.
- Bütüner, Ş. (2021). Çevre bilinci oluşturmada Türk mitolojisinin rolü: Dede Korkut Hikâyelerine ekoeleştirel bir yaklaşım. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129(255), 433-448.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches*. USA: SAGE Publications.
- Çimen, O. ve Yılmaz, M. (2012). İlköğretim öğrencilerinin geri dönüşümle ilgili bilgileri ve geri dönüşüm davranışları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(1), 63-74.
- Demir Solak, N. (2018). Yaşar Kemal'in Teneke adlı oyununa ekoeleştirel bir yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 227-238.
- Dilidüzgün, S. (1996). *Çağdaş çocuk yazını: Yazın eğitimine atılan ilk adım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan, S. (2017). Ekoeleştiri ve Buket Uzuner'in romanları. *Kesit Akademi Dergisi*, 3(11), 673-692.

- Döner, Ş. (2021). Maraşlı Âşık Derdiçok'un şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 228-237.
- Dönmez, B. A. (2012). Ekoeleştiri ve hayvan çalışmaları: Avatar, Madagaskar ve Madagaskar 2: Afrika'ya Kaçış filmlerinde doğa ve hayvan temsilleri. S. Oppermann (Ed.), *Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat içinde* (273-322. ss.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Emir, B. C. (2019). Sergey Zalıgin'in Ekolojik Roman adlı eseri üzerine ekoeleştirel bir okuma. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 67-90.
- Garrard, G. (2012). *Ekoeleştiri, ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar*. (Çev. G. Ertuğrul). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Gonagova, Y. (2020). *Ekoeleştiri bağlamında Buket Uzuner'in "Tabiat Dörtlemesi" serisindeki üç roman üzerine bir değerlendirme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun.
- Güçlü Sarıdede, H. (2021). *Çocuk kitaplarında çevreci eleştiri üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak.
- Güney, E. (2002). *Türkiye çevre sorunları, doğal ve kültürel ortam bozulması*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Harman, G. ve Çelikler, D. (2016). Fen bilgisi öğretmen adaylarının geri dönüşüm kavramı hakkındaki farkındalıkları. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 331-353.
- Kabak, T. (2018). Dadaloğlu'nun şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(21), 36-47.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. (Çev. S. Turan). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Oğuzkan, F. (2013). *Yerli ve yabancı yazarlardan örneklerle çocuk edebiyatı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Oppermann (Ed.), *Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat içinde* (9-58. ss.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Oruç, S. (2021). Özdemir Asaf'ın şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(31), 242-252.
- Özdağ, U. ve Alpaslan, G. G. (2011). Türkiyat araştırmalarında yeni bir alan: Çevreci eleştiri. Ü. Ç. Şavk (Ed.), *Orhon Yazutlarının bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük bilimi ve 21. yüzyıl, 3. uluslararası Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildiriler kitabı, Cilt 2*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Özgün, Ö. ve Uysal, M. B. (2020). Margaret Atwood'un Delli Âddem üçlemesinde doğa ve insan. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 265-275.
- Öztürk, H., Turan, L. ve Kırıcı, A. (2021). Sorun odaklı çocuk edebiyatı. Ş. Demirel ve S. Seven (Ed.), *Çağdaş çocuk edebiyatı içinde* (103-125. ss.). Ankara: Pegem Akademi.
- Peker, A. ve Ahi, B. (2018). Çocuk kitaplarında yer alan hayvan karakterlerine çevre eğitimi açısından bakış: İçerik analizi çalışması. *Trakya Eğitim Dergisi*, 9(2), 287-301.
- Saatçioğlu, E. (2016). Halikarnas Balıkcısı'nın Aganta Burina Burinata romanını ekoeleştirel bakışla okumak. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 581-600.
- Sazyek, H. ve Sürücü, Y. (2018). Cahit Külebi'nin şiirlerine ekoeleştiri çerçevesinden bakmak. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 25-38.
- Sever, S. (2008). *Çocuk ve edebiyat*. Ankara: Tudem Yayınları.
- Slevic, S. (2018). *Going away to think: Engagement, retreat and ecocritical responsibility*. Reno: University of Nevada Press.
- Şanda, N. (2022). *Özgür Balpınar'ın çocuk edebiyatı yapıtlarının Türkçenin söz varlığı açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sinop Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Sinop.
- TDK. (2022). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim adresi <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 01.09.2022).
- Timaş. (2022). *Özgür Balpınar – Hakkında*. Erişim adresi <https://timas.com.tr/katilimci/ozgur-balpinar-f667593e-f42b-e611-bc4e-00155d031a6f> (Erişim tarihi: 01.09.2022).

- Türkoğlu, N. (2022). *Özgür Balpınar: “Çıkarıcı bir samimiyetle herkesi arkadaşımız olarak görüyoruz”*. <https://www.ajandakolik.com/soylesi-ozgur-balpinar-cikarici-bir-samimiyetle-herkesi-arkadasimiz-olarak-goruyoruz/> (Erişim tarihi: 01.09.2022).
- Uğurlu, S. (2020). *Buket Uzuner’in hikâye ve romanlarının ekoeleştiri bağlamında incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Uğurlu, S. B. (2013). Resimli çocuk kitaplarında hayvan karakteri kullanımı. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(4), 1381-1393.
- Ulu Aslan, E. ve Baş, B. (2020). Ecocritical approach to children’s literature: Example of “I am a Hornbeam Branch”. *Educational Research and Reviews*, 15(12), 711-720.
- Yağmur, S. (2019). *Türk çocuk edebiyatında doğa-çocuk ilişkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, H. D. (2017). *Koray Avcı Çakman’ın eserlerinde çocuklara yönelik ekoeleştirel iletiler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzincan.
- Yücel, F. (2003). Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında çevre korumanın ve ekonomik kalkınmanın karşıtlığı ve birlikteliği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(11), 100-120.

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA ERMENİ PROPAGANDASI VE MEDYA

Hüseyin ALTINALAN*

Öz: 20. asrın ilk çeyreği, Türk tarihinin en acı ve trajik sayfalarından biridir. Bu yıllarda Kafkasya'da, Balkanlar'da ve Anadolu'da yüzbinlerce Türk katledilmiştir. Katliam ve soykırımlara maruz kalanlar Türkler olmasına rağmen bu suçlamalara maruz kalanlar yine Türkler olmuştur. Anadolu'daki 1915 Ermeni tehciri olayları esnasında katliam yapan, 1918 yılında Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde soykırıma girişerek binlerce sivil katleden, Hocalı'da ve Karabağ muharebeleri sırasında yasak silahlar kullanan Ermeniler, Türkiye ve Azerbaycan'ı kendi işledikleri suçlarla itham etmişlerdir. Batı dünyasının etkin medya kuruluşlarından bazıları, siyasetçilerin, uzman ve analistlerin sözleri ve yazıları ile dini kurum ve sivil toplum kuruluşlarının açıklamalarına dayanan haberlerinde ve analizlerinde Ermenileri her zaman mağdur edilen ve ezilen "Hristiyan millet", Türkleri ise her zaman mağdur eden ve "gaddar Müslümanlar" olarak göstermeye çalışmıştır. Bu çalışmada insanların duygularına hitap eden dini farklılığı öne çıkaran Ermeni yanlısı medya organlarının söz konusu yayınlarından ve yaklaşımlarından örnekler verilerek, hakikatlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca ikinci Karabağ Savaşında Müslüman Türklerin Hristiyan Ermenilere karşı tek taraflı saldırı başlattığı yönünde algı çalışması yapan Ermenilere destek veren Batılı bazı medya organlarının haberlerinden örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni tehciri, Medya, Azerbaycan, Vatan muharebesi.

Armenian Propaganda and Media During The Second Karabakh War

Abstract: The first quarter of the 20th century is one of the pages of Turkish history full of pain and drama. During these years, hundreds of thousands of Turks were massacred in the Caucasus, the Balkans and Anatolia. Although it was Turks who were subjected to massacres and genocides, it was Turks who were exposed to these accusations. The Armenians, who made a massacre during the 1915 Armenian relocation events in Anatolia, committed genocide in various cities of Azerbaijan in 1918 and massacred thousands of civilians, and used forbidden weapons in Khojaly and during the Karabakh wars, accused Turkey and Azerbaijan of their own crimes. In their news which are based on the deliberately manipulated papers of experts, analysts and subjectivism rhetorics of politicians, and the statements of religious institutions and non-governmental organizations, some of the influential media organizations of the Western world portray Armenians as the "Christian nation" who are always victimized and oppressed, and the Turks as always aggrieved and "cruel Muslims" has worked. In this study, it is aimed to examine and clarify the truth by giving examples from the aforementioned publications and approaches of pro-Armenian media organs & politicians that highlight the religious difference that appeals to people's consideration and attitude towards Armenian problem. In addition, examples were presented from the news of some Western media outlets that supported the Armenians, who carried out perception studies that Muslim Turks launched a unilateral attack against Christian Armenians in the 2nd Karabakh War.

Keywords: Armenian Relocation, Media, Azerbaijan, Homeland War.

---

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi (AZERBAIJAN), E-posta: altinalanhuseyin@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-8786-6645.

Giriş

Türkler ile Ermenilerin Anadolu'daki ilişkileri başlangıçta oldukça olumlu idi. Bizans'ın ekonomik, siyasi ve dini baskısından yılan, Gregoryan olmalarından dolayı Ortodoks Bizans tarafından sık sık farklı yerlere sürgün ettirilen Ermeniler Türklerin Anadolu'ya gelişlerini oldukça olumlu karşılamışlardır. Bu durumu o dönemin Ermeni yazarlarını eserleri ile de teyit etmek mümkündür. Örneğin Urfalı Mateos, Sultan Melikşah için "hâkimiyeti boyunca Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturduğu" ifadelerini kullanırken, Sultan Kılıçarslan'ın ölümü üzerine "Sultan Kılıçarslan muharebede öldü. Hristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı" diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir. Dolayısıyla Bizans'ın dini, siyasi ve hatta ekonomik zulmünden kurtaran Anadolu Selçukluları ve devamında Osmanlı Devleti'dir. Buna rağmen 19. yüzyıla kadar Osmanlı devleti sınırlarında sorunsuz yaşayan Ermeniler, bölgedeki diğer aktörlerin kışkırtmalarıyla isyan etmiş ve kurdukları Taşnak, Hınçak gibi terör örgütleriyle Anadolu'da binlerce Müslüman'ı katletmişlerdir. Aynı dönemlerde Kafkasya'da etkin olmak isteyen Rusya, Revan Hanlığı merkez olmak üzere Türk toprakları üzerinde Ermenistan devletinin temelleri atmıştır. Ancak bu noktada en büyük sıkıntı, bölgedeki Ermeni nüfusunun azlığıydı ve Ruslar bu sorunu başta Osmanlı ve İran olmak üzere farklı bölgelerdeki Ermenileri Türk topraklarına taşıyarak çözmeye çalışmışlardır. Rusya ve Kaçar Hanedanlığı (İran) arasında yapılan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmaları ile Azerbaycan Hanlıkları üzerinde hakimiyet kuran Rusya, bölgenin demografik yapısını Ermeniler lehinde değiştirmiş, bu süreçte binlerce Türk soykırım, katliam ve sürgünler neticesinde hayatını kaybetmiştir.

19. Asırdan itibaren Rusya'nın izlediği nüfus politikaları doğrultusunda Yukarı Karabağ'a göç ettirilen Ermeniler zamanla bölge üzerinde hak iddia etmeye başladı. 20. Yüzyıla gelindiğinde Ermenilerin Karabağ ile ilgili taleplerini dolayısıyla bölgede çatışmalar çıktı. Ermeniler silah bakımından Azerbaycanlılardan çok daha üstündü. Zira 18 Aralık 1917 yılında Ruslar ile Osmanlılar arasında varılan ateşkesin ardından geri çekilen Rus askerleri ellerindeki nitelikli silahları Ermeni çetelere verdiler. Silahlanan Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda saldırılar başlattılar. Osmanlı ordusunun aldığı caydırıcı önlemlerin ardından Ermeniler, Azerbaycan ve Gürcülerle geçmişte yaptıkları gibi federasyon stratejisine yeniden geri döndüklerini belirtmektedir.

1 Mart 1918'de Rus Duma'sının Kafkas kökenli delegeleri Maverayı Kafkas Komiserliği Meclisini kurdular. Bu süreçte 16 bin kişilik üç tümen, bin kişiden oluşan süvari tugayı ve 4 bin milisten oluşan Ermenilere ait bir kolordu teşkil edildi. Söz konusu kolordudan cesaret alan Taşnakçı Ermeni komiteleri, art ve nisan aylarında Kafkasya genelinde tedhiş hareketlerine girişti (Karen Dawishave Bruce, 1994).

Mazlum gösterilen Ermeniler, 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve büyük Batılı devletlerin desteğiyle Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Hıristiyan-Ermeni devleti kurmak için örgütlenmişler. Taşnaksüyun ve Hınçak gibi komiteci Ermeni örgütleri ilk olarak 1905'te Azerbaycan halkına karşı silahlı saldırıya geçerek 1905-1907 seneleri arasında Güney Kafkasya'da yaklaşık 10 bin kişiyi katletti. 1915'te ise Doğu Anadolu'da meydana gelen Ermeni mezalimi sonucu yüz binlerce Anadolu Türkü etnik katliama maruz bırakıldı. Osmanlı Devleti'nin askeri müdahalesiyle Anadolu topraklarında son bulan bu olaylar, Mart 1918'den itibaren Azerbaycan'da Türklere karşı etnik soykırım eylemlerinin gerçekleştirilmesiyle sonuçlandı. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun askeri yardımına kadar birkaç ay içinde Azerbaycan

coğrafyasının tamamında Ermeni güçleri tarafından etnik soykırım eylemleri gerçekleştirildi.

Yaklaşık bir asır sorunların üzeri örtülmüş olsa da Sovyetler Birliği döneminde de devam etti. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin çöküşü üzerine bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ve Ermenistan'ın silah gücü geçmişte olduğu gibi yine eşit değildi. Ermenistan'ın milli bir ordusu ve Sovyetlerden kalan ağır silahları vardı. Azerbaycan ise silah bakımından yetersiz yeni kurulmuş bir orduya sahipti. Bu durumu ve aldığı dış desteği fırsat bilen Ermenistan, savaş açtığı Azerbaycan'ın topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini işgal etti. Birinci Karabağ savaşı olarak tanımlanan bu savaş sırasında çok sayıda savaş ve insanlık suçu işleyen Ermenistan'a uluslararası toplum tarafından yeterli tepki gösterilmedi.

Bu durumdan cesaret alan Ermeniler, 1992 yılının 10-12 Şubat tarihlerinde Malıbeyli ve Kuşçular'da, 17 Şubat'ında Karadağlı'da, 25-26 Şubat'ında ise Hocalı'da, BM'nin 1948'de kabul ettiği sözleşmede soykırım olarak tanımlandığı biçimde Türk milletine yönelik "etnik, ırki veya dini grubu, sadece o gruba mensup olduğu için, kısmen veya tümüyle kasti olarak yok etme fiillerinde" bulundu.

Savaş suçları işleyen Ermeniler, daha sonra Yukarı Karabağ'ın yanı sıra Azerbaycan'ın Laçın, Kelbecer, Fizuli, Gubatlı, ve Cebrayıl rayonlarını işgal etti. Bu işgaller sonucu Azerbaycan halkı çok büyük acılar yaşadı ve yine katliamlara maruz kaldı. Ermenilerin Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmesinin ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü teyit eden ve işgalin sona ermesi çağrısında bulunan 822, 853, 874, ve 884 sayılı dört karar aldı. BMGK tarafından alınan kararları hiçe sayan Ermenistan, işgalci tavrından vaz geçmedi. 28 yıl sürdürülen müzakere süreci başarısızlıkla sonuçlandı. Ermenistan müzakereleri zaman kazanma ve oyalama aracı olarak kullandı. Bu süreçte Ermenistan sağlanan ateşkesi sık sık ihlal etti, provakatif saldırılarda bulundu.

27 Eylül 2020 Pazar günü Ermenistan'ın sivillerin yaşadığı bölgelere saldırı başlatması üzerine Azerbaycan ordusu meşru müdafaa hakkını kullanarak karşılık verdi. Zaferle sonuçlanan 44 günlük savaş başlamış oldu. Azerbaycan Milli Meclisi, ülkenin bazı yerlerinde savaş durumu ilanında bulundu. 28 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun Terter şehrine konvansiyonel silahlarla saldırı düzenlemesi üzerine Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV, imzaladığı kararnameyle ülkede kısmi seferberlik ilan etti. Savaşın başlamasıyla birlikte asker sivil ayırt etmeksizin herkesi hedef alarak uluslararası hukuku çiğneyen Ermeniler, alınan insani ateşkes kararlarına da uymadı. Ermeniler, her ateşkes kararının ardından üzerinden dakikalar geçmeden yeniden sivillere saldırdı. Bu süreçte, Ermenistan destekçisi etkin medya organları yoluyla Azerbaycan'a karşı enformasyon cephesinde de saldırılarını sürdürüyor, dezenformasyonun her çeşidini uyguluyordu. Ermenilerin hukuk tanımaz tutumu Azerbaycan'ın topraklarını işgalden arındırmasına engel olamadı.

27 Eylül'de başlatılan ve 44 gün süren savaşta, Şuşa şehrinin de işgalden kurtarılması üzerine Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu tarihi, Zafer Günü ilan edildi. Azerbaycan açısından sembolik önemi büyük olan Şuşa şehrinin Azerbaycan tarafından geri alınması üzerine Rusya, çatışmaları durdurmak üzere güçlü biçimde girişimde bulunmuş, 10 Kasım 2020 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, iki ülke arasında 00.00'dan itibaren ateşkesin başlayacağını ilan etmiştir.

Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan tarafından imzalanan ateşkesin 10 Kasım 2020, saat 00.00 itibarıyla yürürlüğe girmesine ilişkin açıklamada, şu konularda anlaşmaya varıldığı duyurulmuştur:

1-Azerbaycan ve Ermenistan'ın hâlihazırdaki mevzilerinde kalacağı,

2- Kelbecer'in 15 Kasım (Ermenistan'ın talebi üzerine Azerbaycan insani mülahazalarla on gün ek mühlet vermiş, Kelbecer'in iadesi 25 Kasım'da gerçekleşmiştir), Ağdam Rayonu ve Kazah'da Ermeni tarafının kontrolündeki bölgelerin 20 Kasım, Laçın'ın ise 1 Aralık 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a iade edileceği,

3-Rusya'ya ait bir barışı koruma gücünün, Yukarı Karabağ'da temas hattı ve Laçın koridoru boyunca konuşlandırılacağı (1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 askeri zırhlı araç, 380 otomobil ve özel malzeme),

4- Rus barışı koruma gücünün, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eşzamanlı olarak 5 yıl süreyle konuşlandırılacağı (Taraflardan biri, bu süre bitiminden 6 ay öncesine kadar aksi yönde bildirimde bulunmadıkça, süre kendiliğinden bir 5 yıl daha uzamış olacaktır),

5- Ateşkesin denetimi amacıyla bir Barışı Koruma Merkezi kurulacağı,

6- Azerbaycanlı yerinden edilmiş kişiler ve mültecilerin BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin denetimi altında Yukarı Karabağ ve çevresindeki rayonlara geri dönebileceği,

7- Savaş esirleri, rehinelere ve diğer tutuklular ile cezazelerin taraflar arasında değişiminin sağlanacağı,

8- Şuşa şehrini etkilemeyecek şekilde Yukarı Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantı sağlayacak Laçın Koridoru'nun (5 km genişliğinde) Rus barışı koruma gücünün kontrolü altında kalacağı,

9- Ermenistan'ın Azerbaycan'ın batısı ile Nahçıvan arasındaki ulaştırma bağlantısının engelsiz şekilde sağlanmasını temin edeceği ve güvenliğinin Rusya Federal Güvenlik Servisi Hudut İdaresi tarafından sağlanacağı ifade edilmektedir.¹

Türkiye'nin Rusya ile birlikte faaliyet göstereceği, ateşkesin kontrolü için Azerbaycan topraklarında kurulacak Ortak Türk-Rus Gözlem Merkezi ile ilgili mutabakat zaptı, 11 Kasım 2020 tarihinde Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar ve Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu tarafından video telekonferans yöntemiyle imzalanmıştır. Gözlem çalışmasının ayrıntıları Türk ve Rus askeri makamları arasında imzalanan bir yönetmelikle belirlenmiştir.

Savaşın Enformasyon Cephesi

Ermenistan İkinci Karabağ Muharebesinde, geçmişte olduğu gibi ulusal ve uluslararası toplumu etkileyerek iddialarını dünyaya kabul ettirebilmek için siyasi, hukuki ve dini kullanan stratejiler izledi. Ayrıca dezenformasyon ve propaganda gibi psikolojik savaş metotlarını uyguladı. Türkiye ve Azerbaycan'a karşı başlattığı psikolojik hareket sürecinde uyguladığı kara ve gri propaganda metotlarını prestijli uluslararası yayın organları yoluyla gerçekleştirdi. Halkını Ermeni saldırılarından korumak ve topraklarını işgalden kurtarmak için harekete geçen Azerbaycan ve ona

¹ SDE (2020), <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasının-tam-metni-haberi-20029> (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

destek veren Türkiye'yi durdurmak için kışkırtıcı, yalan ve karalama kampanyaları yürüttü.

Ermenistan yönetimi ve kendilerini destekleyen medya, Hristiyan devlet ve grupların ilgisini ve desteğini almak için, aradaki gerginliğin, anlaşmazlığın ve çatışmanın dinle hiçbir alakası bulunmamasına rağmen dini farklılığı öne çıkaran haber ve açıklamalar yaptı. Ermeni destekçisi medya tarafından savaş sürecinde Ermeniler hakkında mağdur ve mazlum propagandası yapıldı. Azerbaycan'ın operasyonları, Müslüman Türklerin Hristiyan Ermenilere karşı tek taraflı saldırıları olarak yansıtmaya çalışıldı. Bu tür propaganda ve yayınlarla uluslararası kamuoyunda “Melek mazlum Hristiyan” ve “İblis zalim Müslüman Türk” algısı yaratılmak istendi. Vatan Muharebesini, Müslüman Hristiyan savaşı gibi göstererek müdahale çağrısında bulunarak Azerbaycan'a karşı Ermenilere destek verilmesini isteyen haberler, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi daha savaşın ikinci günü yayımlanmaya başlamıştır:

İtalyan gazetesi *La Stampa*, Vatan Muharebesinin başlamasının ertesini günü 28 Eylül 2020 tarihinde, “Danışmanlar, Paralı askerler ve silahlar, Erdoğan ve Putin'in vekalet savaşı” başlığıyla yayımladığı haberinin spotunda, “Türkiye İHA'lar ve militanlarla Bakü'ye yardım ediyor, Moskova Ermenilere uçaksavar savunma sistemi ve savaş uçakları gönderiyor... Suriye ve Libya'dakiyle aynı senaryo ancak burada tam saha taarruz her iki taraf için de riskli...” ifadelerini kullandı.

La Stampa, haberinde iddialarını şöyle sürdürdü: “Durumun kötüye gittiği bundan iki gün önce, Türk Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan'ı “PKK'nın teröristlerini” angaje etmek ve müttefik Azerbaycan'a saldırmaya hazırlanmakla suçladığı zaman anlaşılmıştı. Ankara derhal Bakü'ye “her türlü yardım” sözü verdi ve Dağlık Karabağ cephesindeki gerginlikler kızgın kor haline geldi. Rus yanlısı Yunan ve Suriyeli medya organları, Türklerin ocak ayında Libya'da yaşananların modelini izleyerek Kafkaslar'a gitmeye hazır “yüzlerce Suriyeli paralı askeri” eğittiğini söyleyerek cevap verdi. Orta Doğu'da son 10 yıllık dönemin dost-düşmanı Türkiye ile Rusya arasındaki bir başka vekalet savaşının giriş bölümündeyiz.”²

İtalyan yayın organı haberin devamında, Ermeni yanlısı medya organlarının sürekli olarak öne çıkaracağı iddiayı dile getirerek, “Vladimir Putin'in Bakü'nün isyankar anklavı geri almasına engel olmaya kararlı olduğu aşık ancak Erdoğan ile çatışmanın düzeyini hangi noktaya kadar yükselteceği açık değil. Libya ve Suriye'de, zayıf da olsa bir uzlaşmaya vardılar. Ancak Azerbaycan, Türkiye'nin “kardeş ülkesi”, Erdoğan'ın zikrettiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarını ve genel olarak Türkofon Müslüman toprakları kapsamına alan “gönül vatanının” bir parçası. Diğer cephede Slav Ortodoks dünyasına bağlı Hristiyan bir ülke Ermenistan var ve Libya ya da hatta Suriye'ye kıyasla Rusların stratejik çıkarlarına ve kalbine çok daha yakın bir ülke.” İfadelerini kullanmış, savaşı Hristiyan- Müslüman muharebesi gibi göstermeye çalışarak algı operasyonu yapmıştır.

La Stampa haberinde ayrıca Batı dünyasında oluşan Erdoğan karşıtlığı ve Osmanlı fobisini de ustalıkla kullanarak uluslararası kamuoyunu kışkırtıcı dil kullanmış, savaşın ilerleyen süreçlerinde Ermeni yanlısı haberler yapan yayın organları da aynı şekilde

² La Stampa (2020). <https://www.lastampa.it/topnews/primopiano/2020/09/28/news/consigliere-mercenari-e-armi-la-nuova-guerra-per-procura-combattuta-da-erdogan-e-putin-1.39356793/> (Erişim Tarihi: 28.09.2022).

Türkiye'nin yeniden imparatorluk kurmayı hedeflediğini ve bu yönde çaba gösterdiğini yazmıştır.³

LA STAMPA

28 settembre 2020

PAESE: Italia
PAGINE: 15
SUPERFICIE: 32 %
PERIODICITÀ: Quotidiano

DIFFUSIONE: (117784)
AUTORE: Giordano Stabile 1

La Turchia aiuta Baku con droni e miliziani. Mosca invia agli armeni difese anti-aeree e caccia. È lo stesso scenario di Siria e Libia ma qui un'offensiva a tutto campo è rischiosa per entrambi

Consiglieri, mercenari e armi La nuova guerra per procura combattuta da Erdogan e Putin

IL RETROSCENA
GIORDANO STABILE
SYGOTO/ANITRA

Che le cose si intensifichino è lo si era capito due giorni fa, quando il presidente turco Recep Tayyip Erdoğan aveva accusato l'Armenia di reclutare «terroristi del Psk» e di prepararsi ad attaccare l'Azerbaigian suo alleato. Ankara ha subito promesso «ogni tipo di aiuto» a Baku e le immagini sul fronte del Nagorno-Karabakh sono diventate incandescenti. Media greche e siriani filo-russi hanno replicato che erano i turchi ad addattare «centinaia di mercenari siriani», già pronti a essere inviati nel Caucaso, sulla falsariga di quanto accaduto a gennaio in Libia. Il preludio di un'altra guerra per procura fra Turchia e Russia, gli amici nemici dell'ultimo decennio in Medio Oriente, è l'elemento nuovo, e preoccupante, di un conflitto transatlantico, «intra-sovietico», frutto dei confini arbitrari tracciati da Stalin e la linea del «divide et impera». L'enclave armena all'Estremo Oriente è un pezzo che sembrava un problema irrisolvibile ma tutto sommato circoscritto a quel contesto. Ma adesso oltre agli eser-

ci armeni e azero si fronteggiano centinaia di consiglieri militari russi da una parte e turchi dall'altra, e presto forse anche miliziani con alle spalle uno dei peggiori conflitti civili della storia. L'Azerbaigian ha ricevuto dalla Turchia anche una flotta di droni, compresi alcuni ad alte prestazioni come Bayraktar, già capaci di cambiare le sorti della battaglia di Tripoli e acquistati da Baku in estate, dopo i primi successi di quest'anno. Gli azeri erano rimasti delusi dai voluti forniti in precedenza da Israele, e hanno cominciato a riarmarsi a ritmo sostenuto. L'Armenia ha chiesto aiuto alla Russia. Ad agosto sono arrivate 400 tonnellate di munizioni, e in questo momento è in corso un portone aereo con giganteschi cargo Antonov e Iljushin Il-76. Per evitare di sovralloare sia l'Azerbaigian che la Georgia volano sul Caspio e poi arrivano in territorio armeno dal Iran. Mosca ha fornito soprattutto difese anti-aeree e anti-droni a corto e medio raggio ma pure i potenti caccia Sukhoi Su-30.

È evidente che Vladimir Putin è deciso a impedire che Baku si riprenda l'enclave ribelle ma non è chiaro il

no a che punto alzerà il livello dello scontro con Erdoğan. In Libia e in Siria i due sono arrivati a un compromesso, sia pur precario. L'Azerbaigian è però un «Paese fratello» della Turchia, un pezzo di quella «spina del cuore» citata da Erdoğan che comprende i territori dell'Impero ottomano e le terre mitologiche «arcefo» in generale. Sul altro fronte l'Armenia, Paese cristiano legato al mondo ortodosso slavo, è molto più vicina ai ruoli agli interessi strategici dei russi rispetto alla Libia o persino la Siria. E fa parte della Collective Security Treaty Organization, «consociata con l'Organizzazione di Sicurezza e Cooperazione tra le Nazioni» di Nato che raggruppa nazioni ex-sovietiche rimaste nell'orbita di Mosca. Se il suo territorio fosse invaso avrebbe diritto a far scattare il meccanismo di «difesa collettiva», sul modello dell'Articolo 5 dell'Alleanza atlantica, come fa notare Michael Tanchum, docente all'università della Navarra. E a quel punto lo stesso potrebbe fare Ankara con i suoi alleati europei e americani. Mosca e Washington, come Bruxelles, si ricreerebbero

• Tutti i diritti riservati

Italia's "nın yarı resmi günlük gazetesi *Agenzia Nova*, 28 Eylül 2020 tarihli nüshasında, Forza Italia (FI) partisi senatörü ve Dışişleri Komisyonunun grup lideri Enrico Aimi'nin açıklamasını, "Aimi: Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı saldırganlığı kinansın" başlığıyla okuyucusunu duyurmuştur.

Gazete haberinde, Aimi'nin "Dünya şimdiye kadarki en büyük tehdit olan Koronavirüs acil durumuyla karşı karşıya kalırken 21. Yüzyılın Sultanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından başlatılan Osmanlı İmparatorluğu'nun dirilişine tanık oluyoruz." şeklindeki ifadelerini öne çıkarmıştır.

Açıklamasında Ermenilerin Hristiyan olduğunu vurgulayan ve Azerbaycan'ı bu ülkeye saldırmakla suçlayan Enrico Aimi, saldırıların 1915 Ermeni tehcirini çağrıştırdığını savunurken soykırım ifadesini kullanmış, Papa Francis'in ziyareti ve Ermeni Patrik'i II. Karakin'in duaları gibi cümlelerle konuyu bir yandan dramatize etmiş, bir yandan da dini terminolojiyle duygulara gönderme yapmıştır.

Enrico Aimi açıklamasında şunları söylemiştir: "Müttefik Azerbaycan, 1915 soykırımının üzücü anısını çağrıştıran Hristiyan Ermenistan'a saldırıyor. Ankara'nın

³ La Stampa (2020). <https://www.lastampa.it/topnews/primo-piano/2020/09/28/news/consiglieri-mercenari-e-armi-la-nuova-guerra-per-procura-combattuta-da-erdogan-e-putin-1.39356793/>(Erişim Tarihi: 28.09.2020).

Ege konusunda Yunanistan ile olan anlaşmazlıkta olduğu gibi sık sık görmezden geldiği bir başka uluslararası hukuk ihlali söz konusu. Dağlık Karabağ bir kez daha 1991-93 savaşı sırasında 30 bin kurbana mal olan çatışmaların merkez üssü. İtalya, silahları susturması ve aklın hüküm sürmesi gereken diplomatik arabuluculuğun baş kahramanı olmalı. Bu arada, Papa Francis'i ziyaret ettiği Vatikan'dan halkına yakın kalmak için ayrılan tüm Ermenilerin Katolikosu Patrik II. Karekin'in dualarına katılıyoruz.” ifadelerini kullandı.⁴

Agenzia Nova

Nagorno-Karabakh: Aimi (Fi), condannare aggressione turco-azerbaigiana contro Armenia Roma, 28 set 10:13 - (Agenzia Nova) - Mentre il mondo affronta la più grave minaccia mai affrontata, l'emergenza coronavirus, assistiamo ad un rigurgito dell'Impero Ottomano lanciato dal Sultano del XXI secolo, il presidente turco Recep Tayyip Erdogan. Lo dichiara Enrico Aimi, senatore di Forza Italia e capogruppo in Commissione Esteri. "L'alleanza Azerbaijan aggredisce la cristiana Armenia, evocando la triste memoria del genocidio del 1916. Ennesima violazione del diritto internazionale che Ankara spesso ignora come nella contesa sull'Egeo con la Grecia. Ancora una volta il Nagorno-Karabakh è l'epicentro di scontri che costarono 30mila vittime durante la guerra 1991-93. L'Italia sia protagonista di una mediazione diplomatica che faccia tacere le armi e prevalere la ragione. Intanto le nostre preghiere si uniscono a quella del Patriarca Karekin II, il Catholicos di tutti gli armeni, che ha lasciato il Vaticano, dove era in visita da Papa Francesco, per stare vicino al suo popolo. Tutti gli uomini di buona volontà sono a disposizione senza distinzioni politiche affinché la pace, definita bene comune più importante nell'Enciclica 'Pacem in Terris' da Papa Giovanni XXIII, sia la stella polare della politica globale", ha detto Aimi in una nota. (Res)

© Agenzia Nova - Riproduzione riservata

İtalyan *La Repubblica* ise aynı tarihte “Bombalar altındaki Dağlık Karabağ’da... Her şeyin üzerine ateş açıyorlar, bu bir katliam” manşetiyle yayımladığı haberinde, sınırdan döndüğünü belirttiği Ermeni özel tim mensubu Binbaşı Ararat Peteian’ın, dini ayrılığı vurgulayan ve Türkiye’yi savaşa müdahil olmakla suçlayan şu iddialarına yer ayırmıştır: “Bu sefer sadece Azerbaycan’a karşı değil, onu kollayan Türkiye’ye ve biz Hristiyanları katletmek üzere buraya gelmekten büyük memnuniyet duyan İslamcı paralı askerlere karşı da savaşıyoruz. Azerilerin bir saldırı hazırlığında olduğunu aylardır biliyorduk ama hiç kimse bu boyutlarda Cumhuriyet’in dışında yani bir sivilin öldürüldüğü Ermeni topraklarında dahi bombardımanlar eşliğinde bir saldırı beklemiyordu. Yine Ermenistan semalarında Ankara’nın bir F-16’sı az önce bir Su-25’imizi düşürdü ve uçağın pilotunu öldürdü.”⁵

⁴Agenzia Nova (2020). <https://grupposenatoforzaitalia.it/forza-italia/armenia-azeirbagian-aimi-fi-condannare-aggressione-turco-azera/> (Erişim Tarihi: 28.09.2020).

⁵ La Repubblica (2020). https://www.repubblica.it/esteri/2020/09/29/news/nagorno-karabakh_nell_enclave_che_ha_riacceso_la_guerra_tra_armeni_e_azeri_bombe_anche_sulle_scuole_-301070633/(Erişim Tarihi: 28.09.2020).

Mappamondi

Nel Nagorno
Karabakh
sotto le bombe
“Sparano su tutto
è un massacro”

dal nostro inviato
Pietro Del Re

alle pagine 12 e 13

IL REPORTAGE

Viaggio nella regione del Caucaso: da anni il conflitto non era così violento
Erevan accusa la Turchia: schiera mezzi e uomini, abbattuto un nostro jet

Nagorno-Karabakh

Nell'enclave che ha riaperto la guerra tra armeni e azeri “Bombe anche sulle scuole”

dal nostro inviato Pietro Del Re

P **STEPANAKERT**
(NAGORNO
KARABAKH)
er lo più giovanis-
simi, i soldati ar-
meni hanno tutti
la barba incolta e
gli occhi gonfi per avere passato le
ultime due notti in bianco lungo
una linea del fronte che nel corso

29 Eylül 2020'de Japon medya organı Asahi Shimbun, savaşla ilgili açıklamalara Ermeni yanlısı dille yer vermiş, haberin devamında, “Türkiye, etnik köken olarak yakın olduğu Azerbaycan ile yakın ilişki içinde. Diğer yandan Ermenistan ile diplomatik ilişkisi bulunmuyor. Ayrıca Avrupa ve ABD’de Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere yapılan zulmü, “soykırım” olarak değiştiren parlamento kararlarının birbiri ardına alınmasına şiddetle karşı çıktı. Türkiye ve Ermenistan 2009 yılında diplomatik ilişkilerin kurulması için anlaşma imzaladı. Ancak Türkiye’nin Ermenistan ordusunu Dağlık Karabağ’dan geri çekmesini müzakerelerin onay şartı haline getirmesi karşısında Ermenistan tarafı prosedürü dondurmıştu.” İfadelerini kullanmıştır.⁶

ウクライナ情勢 速報 朝刊 夕刊 連載 ランキング コメント ...

検索 (?) お申し込み ログイン

トップ 社会 経済 政治 国際 スポーツ オピニオン IT・科学 文化・芸能 ライフ 教育・子育て 医療・健康 地域

朝日新聞デジタル > 記事

68人死亡、戦闘拡大懸念 ナゴルノ・カラバフ軍事衝突 トルコ、アルメニア側を非難

有料会員記事
2020年9月29日 5時00分

シェア
ツイート
ブックマーク
メール
印刷

アゼルバイジャンから独立を主張するナゴルノ・カラバフ自治州周辺で27日に起きた軍事衝突で、アゼルバイジャン軍と同自治州を実効支配する隣国アルメニア軍の戦闘拡大を懸念する声が強まっている。国際社会は即時停戦を求めるが、アゼルバイジャンを支援するトルコがアルメニアを激しく非難。これにアルメニアが反発し...

注目の連載記事 →

交通捜査員 大橋一仁
志半ばで断たれた料理人の命 ぶれる運転者証言、ドラレコが見破った

Qを追う 陰謀論集団の正体
Qの投稿をたった1人で翻訳? 日本のQアノン運動を導いた「エリ」

30 Eylül, *Frankfurter Rundschau* “ERDOĞAN’IN KARGAŞA POLİTİKASI Türk Cumhurbaşkanı Aktif Olarak Gerilimin Tırmanışını Destekliyor ve Bölgeye Milis Gönderdiği İddia Ediliyor” başlığıyla haber girişi yapıyor.

Kafkasya üzerinde haftalardır savaş bulutlarının toplandığını görmemek imkansızdı. Azerbaycan ile Ermenistan arasında Ermenistan’ın Dağlık Karabağ bölgesi uğruna verilen mücadele, 1994 yılında yapılan ateşkes anlaşmasından bu yana hiç olmadığı kadar şiddetli. Her iki taraf da birbirlerini saldırganlıkla suçlasa da çatışmanın karmaşık tarihi, küçük Hristiyan Ermenistan’ı tarihi olarak bir “başa düşman” olarak gören Türkiye tarafından körüklenen saldırıların Bakü tarafından başlatıldığına pek şüphe bırakmıyor.⁷

15 Ekim *Le Point*: AYAKTA ÖLMEK İSTEYEN ERMENİLER

Teşekkürler Poutine? Hayır, bu bir şaka değil: Rus çarı onları korumak için orada olmasaydı şüphesiz çok uzun zaman önce Ermeniler, Erdoğan Türkiye’si tarafından haritadan silinirdi. Takıntı görünüşe göre 1915 Ermeni soykırımının mimarları olan Jön Türklerin üç paşasının (yaklaşık 1,5 milyon ölü) çalışmalarını bitirmek...

Erdoğan’ın gözünde Ermenilerin de Kürtler gibi tek bir hakkı var: Türkler tarafından işgal edilmeden önce yaşadıkları bir topraklardan ve yeryüzünden kaybolma hakkı....

⁷ Frankfurter Rundschau (2020). <https://www.fr.de/politik/erdogans-krawallpolitik-90056735.html>(Erişim Tarihi: 30.09.2020).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu pahasına projesini gerçekleştirmek yolunda Türkiye Cumhurbaşkanı, eski İslam Devleti'nin psikopat paralı askerlerini sahaya sürerek cihatçı vebayı yaymaktan çekinmiyor: Dün Suriye'de, sonra Libya'ya şimdi de Dağlık Karabağ'a yakında belki de Ermenistan'a... Yarın, eski Avrupa'mızdaki tüm bahisleri almaya başlayacağız.

Paşa ve padişah, Erdoğan her şey için kendisine izin verildiğine inanmakta haklıdır. Ne yaparsa yapsın -ülkesinde fazlasıyla tartışmalı olsa bile- Batı'nın liderleri sadece kendilerine sessiz kalmalarını söyleyen sesi dinliyor. En cesurları olan Macron da sadece bu yayılcı İslamcı politikayı kınamakla yetinmektedir.⁸

Le Point HESBO < Page précédente > Page suivante > Se déconnecter >

L'EDITORIAL DE FRANZ-OLIVIER GIESBERT

Ces Arméniens qui veulent mourir debout

Merci Poutine ? Non, ce n'est pas une plaisanterie : si le tsar russe n'était pas là pour les « protéger », il y a sans doute belle lurette que les Arméniens auraient été rayés de la carte de l'Europe d'Erdoğan, dont l'obsession est apparemment de finir le travail des trois pachas des Jeunes-Turcs, artisans du génocide arménien de 1915 (près de 1,5 million de morts).

Aux yeux d'Erdoğan, les Arméniens n'ont, comme les Kurdes, qu'un seul droit : celui de disparaître de la surface d'une terre où ils vivaient avant sa conquête par les Turcs. La Turquie ottomane est à ce près, et, pour mener à bien son projet, le président turc n'hésite pas à propager la peste djihadiste en lançant sur le terrain les mercenaires psychotiques de l'ex-État islamique, son ancien allié objectif. Hier en Syrie, puis en Libye. Aujourd'hui dans le Haut-Karabakh, bientôt en Arménie. Demain, on prend tous les paris, dans notre vieille Europe.

Pacha et sultans, Erdoğan a raison de se croquer tout permis. Quoi qu'il fasse, et même s'il est très contenté dans son pays, les dirigeants de l'Occident n'écourent que leur courage qui leur dit de rester cois, les plus culottés, comme M. Macron, se contentant de condamner son prurit expansionniste. À l'exception macronienne près, ils font tous penser, les jobards, à la pauvre Giriboulle qui s'était jetée à l'eau pour ne pas se mouiller.

Quand roulent les tambours et que résonnent les bruits de bottes, avec-vous retenu(e) comme nos peuples fatigués ont souvent tendance à ne rien entendre et même à regarder ailleurs, en particulier quand sont menacés les chrétiens d'Orient, pour lesquels nous n'avons jamais bougé le petit doigt ? Voilà pourtant bien une espèce en voie de disparition. Ne pourrait-on pas, je vous le demande, avoir pour eux autant de compassion que pour les tourterelles des bois ?

À la fin du siècle dernier, l'Otan avait fait la guerre au Kosovo pour empêcher un « génocide » prétendument commencé par les serbes (chrétiens) contre les habitants d'origine albanaise (musulmans), en surprenant dans leur feu de mémoire. Il n'en était rien, comme ce fut démontré par la suite. Aujourd'hui, alors que la coalition turco-djihad-azérie musulmane ne fait pas mystère de son intention (casser de l'Arménie chrétienne), les va-t-en-guerre d'acier cassent les murs en regardant leurs soutiers.

La cause des Arméniens du Haut-Karabakh ne devrait pas être

discutée. Avant l'offensive turque et azérie commencée le mois dernier, ils étaient 150 000 à vivre dans cette petite république de l'Artsakh, l'un de leurs berceaux historiques, couvert d'ogéïsses, frontalière de l'Arménie (5 millions d'habitants). Dans sa grande perversité, Staline avait décidé, en 1921, de faire don de leur territoire à l'Azerbaïdjan alors qu'ils voulaient d'y subir des pogroms, dont le plus féroce, celui de Bakou, en 1918, perpétré par l'armée islamique du Caucase, avait fait, selon les estimations, entre 10 000 et 30 000 morts. Ils furent cependant droit, petite consolat, à une certaine autonomie.

À la chute du communisme, les Arméniens du Haut-Karabakh commencèrent à réclamer une réelle autonomie par les voies légales, tandis que se multipliaient, sous l'égide des autorités, des pogroms très violents contre leurs homologues dans le reste de l'Azerbaïdjan : au moins 30 morts à Soumgaït, en 1988 ; entre 100 et 500 à Bakou, en 1990. Ce qui amena un flot de réfugiés arméniens dans la république autonome qui fut bientôt proclamée selon les règles constitutionnelles en vigueur, au détriment de la minorité azérie (10 %). Elle prendra plus tard le nom d'Artsakh, une province de l'antique royaume d'Arménie.

Des « séparatistes », « les Artsakhétoïtes » ? C'est l'histoire que nombre de nos chers médias cherchent à nous faire croire. Il est vrai que le lobby turco-erdoganien, et des relations publiques somnantes et trébuchantes, est très présent en Europe, où il contrôle par ailleurs de nombreuses associations musulmanes. Quant à l'Azerbaïdjan, il s'est lancé depuis longtemps dans ce qu'il appelle cyniquement la « diplomatie du caviar », avec des orgies de voyages de presse : il en recueille aujourd'hui les fruits médiatiques.

Plus des crimes des Arméniens est sans doute de gêner la marchandise idéologique du camp du Bien, pour laquelle, du Monde à France Inter, les victimes en ce bas monde sont musulmanes ou ne sont pas : sa compassion va d'abord aux Ouïghours de Chine ou aux Rohingyas de Birmanie. Il ne lui en reste quasiment plus pour le peuple arménien, coupable d'être chrétien et dont le royaume, au début de notre ère, dominait le Proche-Orient, de Damas à la mer Caspienne, avant d'être envahi par les Assyriens, les Perses, les Mongols, les Turcs, etc., et réduit à peu de chagrin. Un peuple qui aggrave son cas en préférant, comme disait Camus, « mourir debout que de vivre à genoux ».

FRANZ-OLIVIER GIESBERT

Tanınmış Fransız gazetesi *Le Monde*, 1 Ekim 2020'deki sayısında, “Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmayı alevlendiriyor” başlığıyla yayımladığı haberinde;

“Tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesinin kontrolü konusundaki şiddetli çatışmalar önceki gün Erivan'ın Su-25 tipi uçaklarından birinin Azerbaycan'dan kalkan bir Türk F-16 savaş uçağı tarafından Ermeni hava sahasında pilotuyla birlikte vurulduğunu açıkladığında endişe verici bir hal aldı. Ermenistan Savunma Bakanlığına göre Türk F-16 savaş uçağı "Azerbaycan'ın Gence kentinde bulunan bir havalimanından kalktı ve Ermenistan'daki Vardenis, Mets Masrik ve Sotk'taki sivil köyleri bombalayan

⁸ Le Point (2020). https://www.lepoint.fr/editos-du-point/franz-olivier-giesbert/fog-ces-armeniens-qui-veulent-mourir-debout-16-10-2020-2396696_70.php (Erişim Tarihi: 01.10.2020).

Azerbaycan'ın insansız hava araçlarını destekledi.” Ermeni iddialarına geniş biçimde yer vermiştir.

Le Monde haberinin devamında, “Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının himayesi altında, Minsk Grubu içinde onlarca yıldır Amerika, Rusya ve Fransa'nın arabuluculuğuna rağmen Dağlık Karabağ üzerindeki egemenlik konusundaki anlaşmazlık hiçbir zaman çözülemedi. 30 bin kişinin hayatına mal olan ve bir milyondan fazla insanı yerinden eden bir savaşın ardından 1994 yılında imzalanan ateşkese rağmen, durum hiçbir zaman istikrarlı olmadı. Hristiyan bir ülke olan Ermenistan ve bir Şii ülkesi olan Azerbaycan'ın bu toprak parçası nedeniyle birbirlerine karşı büyüttükleri inatçı bir nefretleri var.” ifadeleriyle Ermenilerin, “Hristiyan Müslüman çatışması” tezini işlemiştir.⁹

Consulteur
le Journal

Se connecter

Le Monde

ACTUALITÉS - PRÉSIDENTIELLE 2022 - ÉCONOMIE - VIDÉOS - DÉBATS - CULTURE - M LE MAG - SERVICES

INTERNATIONAL - EUROPE

Haut-Karabakh : la Turquie souffle sur les braises du conflit entre l'Azerbaïdjan et l'Arménie

Les combats meurtriers entre les deux anciennes républiques soviétiques pour la souveraineté du Haut-Karabakh mettent en porte-à-faux leurs alliés, la Turquie côté azerbaïdjanais et la Russie côté arménien.

Par Nicolas Ruisseau (Moscou, correspondance) et Marie Jégo (Istanbul, correspondante)

Publié le 30 septembre 2020 à 10h49 - Mis à jour le 30 septembre 2020 à 11h28 - Lecture 6 min.

Article réservé aux abonnés

Un soldat arménien, blessé lors des combats avec les forces azerbaïdjanaises au-dessus de la région séparatiste du Haut-Karabakh, est évacué vers un centre médical à Erevan, le 29 septembre. HANKE MARGARYAN / VIA REUTERS

Au quatrième jour des combats meurtriers dans le Haut-Karabakh, dans le Caucase du Sud, Erevan et Bakou continuent de se rejeter la responsabilité des attaques qui ont fait près d'une centaine de morts dans cette enclave séparatiste d'Azerbaïdjan, peuplée de 150 000 habitants en majorité arméniens. Les deux Etats voisins ont écarté, mardi 29 septembre, la possibilité d'entamer des pourparlers.

Amerikan *Wall Street Journal*, 5 Ekim 2020'de yayımladığı haberinde, “Erdoğan için Kafkaslarda bir zafer, kişisel bir zafer olacaktır. Erdoğan'ın, Hristiyan Ermenilere karşı Şii ağırlıklı etnik Türk olan Azerbaycanlıların yanında olması dindar ve milliyetçi Türkler arasında çok popüler...”¹⁰ ifadesini kullanmıştır.

⁹ Le Monde (2020). https://www.lemonde.fr/international/article/2020/09/30/la-turquie-souffle-sur-les-braises-du-conflit-entre-l-azerbaïdjan-et-l-armenie_6054193_3210.html(Erişim Tarihi: 01.10.2020).

¹⁰ Wall Street Journal (2020). <https://www.wsj.com/articles/can-anyone-stop-the-caucasus-clash-11601938812?mod=searchresults&page=1&pos=1> (Erişim Tarihi: 05. 10.2020).

ESG Investing at a Crossroads

REGISTER NOW

OPINION | GLOBAL VIEW

Can Anyone Stop the Caucasus Clash?

Turkey bets that the West and Russia will sit idle as Nagorno-Karabakh burns.

By [Walter Russell Mead](#) [Follow](#)

Oct 5, 2020 7:00 pm ET

PRINT A TEXT

38

Journal Editorial Report: The week's best and worst from Kim Strezeel, Bill McGurn and Den Henninger. Images: Jim Melillo/AP/Getty Images; Comstock/Mark Kelly

6 Ekim 2020'de *Amerikan Foreign Policy Journal* "Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki vekil ordusu Suriyelilerden oluşuyor ..." başlıklı haberinde, Karabağ'a Azerbaycan saflarında savaşmak için Suriyeli paralı asker getirildiğini ve bunların dini propaganda ve para ile kandırılarak Karabağ'da savaşırıldıklarını iddia ederek şu iddialarda bulunmuştur:

"Pazar sabahı erken saatlerde, kendi sınırlarından çok uzaktaki -birkaç ay önce pek çok kişinin adını bile duymadığı- bir ülkedeki bir çatışmada öldürülen 50'den fazla Suriyelinin cansız bedenleri cenaze hazırlıkları için evlerine geri gönderildi. Bunlar daha önce Suriye'nin kuzeyinde sonra Libya'da ve şimdi de tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesinde ama her zaman Türkiye adına savaşan milisin üyeleri idi.

Suriyeli bir paralı askerın babası, neredeyse on yıldır devam eden bir iç savaşın ardından, "Kimse savaşlardan para kazanmak istemiyor." dedi. Ancak Suriye içindeki yerinden edilmeler ve uzun süreli huzursuzluğa eşlik eden kaçınılmaz ekonomik sorunlar, bazı genç erkeklere pek seçenek bırakmıyor.

Türkiye'nin desteklediği bir grup muhalif milis için şemsiye terim olan Suriye Milli Ordusundaki (SMO) kaynaklara göre Güney Kafkasya'daki tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesine şu ana kadar yaklaşık bin 500 Suriyeli konuşlandırıldı. Bu, Suriye ve Libya'da karşı taraflarda olan Türkiye ile Rusya arasındaki son vekil anlaşmazlık oldu. Moskova geleneksel olarak Ermenistan'a daha yakınken Ankara Azerbaycan'a güçlü destek verdiğini açıkladı.

Dağlık ve kara ile çevrili Dağlık Karabağ bölgesi uluslararası alanda Azerbaycan'ın toprakları olarak tanınıyor ancak çoğunlukla Ermeni nüfusa sahip. İki ülke 1988 ile 1994 yılları arasında savaşa girdi ve sonunda ateşkes ilan etti ancak anlaşmazlık üzerinde hiçbir zaman bir çözüme ulaşamadılar. İki ülke arasındaki sınır dünyanın en askerleştirilmiş sınırlarından biri olarak kabul ediliyor ve geçen ay patlak veren çatışma birbirini suçlayan iki ülke arasında ateşkenden bu yana görülen en kötü savaş oluyor.”¹¹

Foreign Policy, haberinde “Dağlık ve kara ile çevrili Dağlık Karabağ bölgesi uluslararası alanda Azerbaycan'ın toprakları olarak tanınıyor ancak çoğunlukla Ermeni nüfusa sahip” ifadelerini kullanarak işgali meşrulaştırmaya çalışmış,, BM'nin konuya ilişkin kararlarını görmezden gelmiştir.

FP news | analysis | podcasts | the magazine | newsletters | fp live | events | fp analytics

RICE UNIVERSITY
Master of Global Affairs
RICE ROOTS. GLOBAL REACH.
NOW ACCEPTING APPLICATIONS FOR
FALL 2023
Apply Now at mga.rice.edu

REPORT

Syrians Make Up Turkey's Proxy Army in Nagorno-Karabakh

After fighting Turkey's battles in Libya, the Syrian National Army is caught in the conflict between Armenia and Azerbaijan—and dozens are dying.

By [Liz Cookman](#), a journalist based in Ukraine covering the human cost of the war.

In-depth geopolitics coverage you won't find anywhere else.

28 Eylül 2020'de Alman *Die Welt*, “Erdoğan'ın yeni bir savaşa ihtiyacı var” başlıklı haberinin spotunda “Türkiye, Dağlık Karabağ'daki Müslüman Azerbaycan'ı destekliyor... Diğer tarafta Rusya Ermenistan'ın arkasında duruyor... Cumhurbaşkanı büyük bir risk alıyor... Ancak onun bu güç gösterisi Avrupa'ya karşı” iddiasını öne sürmektedir.

Die Welt de haberinde, diğer Ermeni yanlısı medya organlarında sık sık tekrarlanan “Ermeni soykırımını, Müslüman-Hristiyan çatışması, Neo-Osmanlı ve Suriyeli İslamcı paralı askerler” gibi tezleri işleyen cümleler kullanıyor.

Erdoğan'ın girişimlerinin arkasındaki dış politika hesabının caydırıcılık üzerine olduğu, Dağlık Karabağ'daki savaşın, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki doğal gaz

¹¹ Amerikan *Foreign Policy Journal* (2020). <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/> (Erişim Tarihi: 06.10.2020).

rezervleri konusunda anlaşmazlık içinde olduğu Yunanistan ve Avrupa'ya da hitap eden bir güç mesaj taşıdığı, Ankara'nın savaşı kendi çıkarlarını savunmak için kabul edilebilir bir araç olarak gördüğünü bir kez daha ortaya koyduğunu savunan gazete, "Türkiye'nin Dağlık Karabağ'a müdahalesi aynı zamanda uluslararası topluma da bir hakarettir zira Ankara, Erdoğan'ın halihazırda Libya politikasında kullandığı Suriyeli isyancı milisleri yeniden Kafkasya'da konuşlandırıyor. Suriyeli muhalif medyanın haberlerine göre, bu paralı askerlerin yaklaşık 1.000'i Azerbaycan'da savaşıyor. Bu askerlere ayda 2.500 dolar kadar ödediği iddia ediliyor."¹²

8 Ekim 2020 tarihli haberinde "Ermenilere yazık... Erdoğan utanç verici" başlığını kullanmıştır:

Fransız *Le Point*, Azerbaycan'ın adım adım zafere gitmesinden ve Ermenilerin darbe yemesinin sorumlusu olarak gördüğü Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı Hitlerle benzetmiş, Gazetenin haberi, "karşılaştırmak belki doğru değil" denilerek başlamış, şöyle devam etmiştir: "Yine de Adolf Hitler ile savaş peşindeymiş gibi bir yandan diğer yana dönen Akdeniz eşekarısı Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında sanki birçok benzerlik var."

Le Point, Cumhurbaşkanı Erdoğan'a hakaret eden kelimelerle suçlamalarına şu cümlelerle devam etmiştir: "Eski Avrupa bu gelişmeleri uzaktan, durgun bir şekilde izliyor. Halbuki Osmanlı milliyetçiliğini uyandırarak denizde gaz yatakları aramak için Yunanistan'ın karasularını utanmadan ihlal eden Neo-Sultan Erdoğan'ın iktidara yükselişiyle yakından ilgileniyor olmalı. Savaş eylemi dediğimiz şey bu değil mi?"

Hitler ile Erdoğan arasındaki benzerlikler sadece kendilerine verdikleri isimle sınırlı kalmıyor: Lider, yani biri için Führer, diğeri için Reis. İkisinde de aynı kibir, aynı megalomani, aynı fetih kaşıntısı, kendi ülkelerini eski ihtişamlarına döndürme tutkusu... Örnek vermek gerekirse Osmanlı orduları Viyana'nın kapılarındayken, aynı ateşli saplantı mevcuttu... Ayrıca 2013'te Paris'in ortasında Kürdistan Bilgi Merkezi'nde Türk gizli servisleri tarafından vurularak öldürülen üç Kürt aktiviste olduğu gibi muhaliflerini her yerde öldürme becerisi...

Erdoğan, Türk bayrağındaki hilal ve yıldız restore etmeye çalışırken uzak seflerinin çalışmalarını bitirmeyi planlıyor."

Haberinde Ermenilerin sürekli işlediği Hristiyan-Müslüman savaşı veya mücadelesi vurgusu yapan *Le Point*, "Özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nda (veya Bizans'ta) Türklerden önce yaşayan Hristiyan nüfusları tasfiye ederek. Sadece Türklerden önce bölgede yaşamaya başladıkları gerekçesiyle Reis onlara yaşama hakkını ve Türkler tarafından işlenen Ermeni soykırımını inkar edecek kadar ileri gidiyor.

Soykırım milli bir spor mu? Erdoğan düzenli olarak Yunanistan'a saldırıyorsa bu şüphesiz çünkü Türkiye'deki 350.000 Pontus Rum'u (Hristiyan) 1915 ile 1922 arasında katledildi, diğerleri göç etmeye mahkûm edildi. Sabit fikirlerinden kurtulamayan Neo-Osmanlı padişahı, izlerini silmek ve son tanıkları bastırmak için suç mahalline geri

¹² Die Welt (2020). <https://www.welt.de/politik/ausland/plus216697720/Berg-Karabach-Erdogans-neuer-Krieg.html?cid=onsite.onsitesearch&ticket=ST-A-802553-cjTTUMLyDAyClt7KJftX-sso-signin-server> (Erişim Tarihi: 28.09.2020).

dönen suikastçıları akla getiriyor.” ayrıca 1915 tehcirini soykırım olarak ısrarla nitelemiştir.¹³

L'éditorial de Franz-Olivier Giesbert

Pitié pour les Arméniens! Honte à Erdogan!

Comparaison n'est pas raison et celle là est si galvaudée, à propos de tant de dictateurs, qu'on ne peut la formuler que du haut des fêtes. Et pourtant il y a beaucoup de ressemblances entre Adolf Hitler et le président... erc. Recep Tayyip Erdogan. Le Iréon de la Méditerranée, envahissant d'un front l'autre, comme s'il cherchait la guerre.

Notre vieille Europe regarde cette agitation de loin, avec un air avachi. Mais elle est trébuchée au premier chef par la montée en puissance du néo-sultan. Erdogan (*ibid.* p. 52) qui, après avoir révilé le nationalisme ottoman, viole sans vergogne les eaux territoriales de la Grèce pour rechercher des gisements pétroliers dans les fonds marins. N'est ce pas ce qu'on appelle un acte de guerre?

La moindre des similitudes entre Hitler et Erdogan n'est pas le nom qu'ils se sont donné: le chef, autement dit le Führer pour l'un et le Reis pour l'autre. Il y a aussi à même hubris, la même mégalomanie, le même prurit de conquête, la même obsession fiévreuse de reconstruire à leur pays respectif sa gloire passée, quand, par exemple, les armées ottomanes étaient aux portes de Vienne. La même capacité aussi à faire tuer surtout leurs opposants, comme ce fut le cas des trois militantes leur des abattues par les services secrets turcs au plein Paris, au Centre d'information du Kurdistan, en 2013.

Tout en cherchant à redonner l'éclat et le prestige, les similitudes qui figurent sur le drapau turc, Erdogan entend finir le travail de ses lointains prédécesseurs. En liquidant, notamment, les populations chrétiennes qui vivaient dans l'Empire romain d'Orient (ou byzantin) avant que les Turcs, des nomades musulmans apparus aux Mongols, l'emvahissent et conquissent sa capitale, Constantinople, en 1453. Sous prétexte qu'elles étaient là avant, le Reis leur refuse le droit de vivre, allant jusqu'à nier le génocide arménien perpétré par les Turcs (1,3 million de morts en 1915) avant et après de nombreux massacres.

Le génocide serait-il un sport national? Si Erdogan s'en prend régulièrement à la Grèce, c'est sans doute parce que 750 000 Grecs (par le reste, hébreux) de Turquie ont eux mêmes été exterminés entre 1915 et 1922, les autres étant condamnés à l'exode. Rongé par ses idées fixes, le néo-sultan ottoman fait penser à ces assassins qui reviennent sans cesse sur les lieux de leurs crimes pour effacer

les traces et supprimer les derniers témoins. Sans oublier de chercher des poux à la descendance de leurs victimes.

Chacun ses juifs. Erdogan persécute les 15 millions de Kurdes de Turquie tout en essayant de masquer, à l'intérieur des frontières, les 2,5 millions qui vivent encore de l'autre côté de la frontière, en Syrie: coupables d'avoir mené le combat contre Daesh qu'il bouillait en douce, ils sont à ses yeux des *terroristes*. Officiellement, le nombre d'Arméniens dans son pays s'élève à... 60 000. Mais c'est encore trop. Le Reis ne supporte pas davantage l'existence à la frontière turque de l'Arménie, une ligne rouge qui sépare les réfugiés des survivants du génocide. Avec ses 7 millions d'habitants, elle ne pèse rien face à la 17e économie du monde et aux 82 millions de Turcs.

Et voilà que le président ture s'engage contre les Arméniens en prêtant main forte à l'Azerbaïdjan. Ce Etat dictatorial, pétrolier et véreux, fort de 10 millions de sujets, tente de reprendre le contrôle du Haut Karabakh, une petite république de 150 000 habitants, peuplée à 95 % d'Arméniens longtemps marginalisés par les Azeris. Après la chute de l'empire ottoman, la région autonome avait proclamé son indépendance en demandant, comme le lui permettait la Constitution, son rattachement à l'Arménie qu'elle joignit. Pour l'abandonner, Erdogan a levé son armée de 100 000 soldats, composée de centaines de soldats professionnels. Mais, comme il l'a fait en Libye, où il est venu au secours avec succès - du gouvernement de Tripoli, soutenue par les frères musulmans.

L'Azerbaïdjan, qui croule sous Per noir e, saill recevoir tranquillement ses hutes, apparaît souvent très bonne presse, comme on a pu l'observer en lisant L'AFP. Mais si l'on s'en tient à ses performances militaires passées, il n'est allé qu'à la guerre de 1992 pour se battre sans l'appui de la Turquie, mais sans parvenir de la région autonome de ce cynisme de Poitine et de la lâcheté de l'Occident - M. Macron excepté, merci à lui, de sauver l'honneur avec panache. Le Reis ne cache pas ses intentions. L'Empire ottoman - et le reste du monde - est prévenu: les Arméniens, les Kurdes, les Grecs et les Européens, dont il contrôle quasiment la pratique de l'islam par associations interposées. Tous les grands crimes de l'histoire ont toujours annoncé la couleur, c'est même à ça qu'on les reconnaît.

Délivré à d9f9b2f31aa-11e8-bc85-ecf4bbeeaa84 le 2020-10-09 06:22:04

09 Ekim 2020 tarihli *Amerikan Haber Ajansı AP* de haberinde 2. Karabağ Savaşına Ortadoğu'dan savaşçıların katıldığını savunarak, “Ayrılkı Dağlık Karabağ bölgesinde 27 Eylül'de patlak veren savaşta Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan'a destek için yüzlerce Suriyeli muhalif savaşçıyı bölgeye gönderdiği bildiriliyor.

Lübnanlı Ermeniler para ve yardım gönderiyor, bölgedeki Ermeni azınlığa destek için medya kampanyaları yürütüyorlar. Lübnan dünyanın en büyük Ermeni topluluklarından birine sahip ve çoğu 1915'te Osmanlı Türklerinin uyguladığı soykırımdan kurtulanların torunları.

Bir giysi dükkânı bulunan, 50 yaşındaki Raffi Ghazaryan, “1915'te yaşananların yeniden olmasına izin vermeyeceğiz. Tek bir Ermeni askeri kalana dek savaşacağız.” diyor ve bunun sadece Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir savaş olmadığını, “Ermenilerin var olma savaşı” olduğunu belirtiyor.” Şeklindeki Ermeni tezlerine ve iddialarına yer vererek kamuoyunu yönlendirmeye çalışmıştır.

Haberde, Ermeni soykırımı ve Hristiyan- Müslüman çatışması iddiaları defalarca kullanılmıştır. Destekçisi ülkeler, kurum, kuruluşlar ve kitle iletişim organlarıyla savaşı,

¹³ Le Point (2020). https://www.lepoint.fr/editos-du-point/franz-olivier-giesbert/fog-pitie-pour-les-armeniens-honte-a-erdogan-09-10-2020-2395596_70.php (Erişim Tarihi: 08. 09.2020).

Hristiyan-Müslüman çatışması gibi göstermek için büyük gayret sarf eden Ermenistan, 8 Ekim 2020'de Şuşa kentindeki bir kilisenin Azerbaycan ordusu tarafından atılan bir füzeyle vurulduğunu iddia etti.¹⁴

The image shows a screenshot of an AP News article. The article is titled "Armenia-Azerbaijan conflict draws in fighters from Mideast" and is by Bassam Mroue, dated October 9, 2020 GMT. The article text is partially visible, starting with "BEIRUT (AP) — For the past two weeks, Raffi Ghazarian has been glued to the TV at home and at work watching news about the fighting between Armenian and Azerbaijani forces. If it goes on, the 60-year-old Lebanese of Armenian descent says he's ready to leave everything and volunteer to defend his ancestral land." Below the text, there are social media sharing icons (Facebook, Twitter, Email) and a "Click to copy" button. A "RELATED TOPICS" section lists Lebanon, AP Top News, Middle East, Armenia, Int'l News, Beirut, and Azerbaijan. The article is marked as an advertisement.

Alman DW haberi şu şekilde okuyucularına duyurdu: Erivan: Dağlık Karabağ'da katedral vuruldu.

Dağlık Karabağ'da çatışmalar devam ederken Ermenistan, Şuşa kentindeki tarihi katedralin vurulduğunu açıkladı. Azerbaycan da tarihi kilisenin vurulmasından sorumlu olduğu suçlamasını geri çevirdi. Ermeni hükümeti, resmi Facebook sayfasından Dağlık Karabağ'daki Şuşa kentinde bulunan 19'uncu yüzyıldan kalma bir katedralin vurulduğunu gösteren fotoğraflar yayınladı. Fransız haber ajansı AFP'nin haberine göre Erivan'daki hükümet, katedralin vurulmasından Azerbaycan güçlerini sorumlu tuttu. Şuşa kentine düzenlenen saldırıda bir Rus, bir Ermeni gazetecinin de yaralandığı belirtildi.

Ancak Azerbaycan, kilisenin vurulmasından sorumlu olduğu suçlamasını geri çevirdi. Azerbaycan Savunma Bakanlığında yapılan açıklamada "Bu olayın Azerbaycan ordusunun askeri eylemleriyle bir ilgisi olmadığı" belirtildi. Bakanlık, Azeri

¹⁴ AP News (2020). <https://apnews.com/article/beirut-lebanon-archive-armenia-azerbaijan-8844757c278590b171b498cb78a0c5bb> (Erişim Tarihi: 29.10.2020).

ordusunun tarihi, kültürel ve özellikle de dini yapı ve anıtları hedef almadığı vurgulandı.¹⁵

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev de basına yaptığı açıklamada, “Azerbaycan ordusu kilise ve diğer sivil tesisleri hedef almadığını, olay esnasında Azerbaycan ordusunu o yöne ateş açmadığını, iddia edildiği gibi saldırı olsaydı kilise içerisindeki tasvirlerin ciddi zarar görmesi gerektiğini, Ermenilerin önce F-16’dan bomba atıldığını iddia ettiğini, daha sonra ise füze saldırısı olduğunu öne sürdüklerini ancak Azerbaycan ordusunda F-16 savaş uçağının bulunmadığını duyurdu.

Azerbaycan devlet haber ajansı AZERTAC daha sonra yayımladığı fotoğraflarda ateşin Ermenistan’dan geldiğini gösteren fotoğraflar yayınladı. Haberde uzmanların “Ermenistan mantığına göre füze Azerbaycan’dan atıldı, kilisenin üzerinden geçti ve sonra geriye dönüp kilisenin Ermenistan tarafına isabet etti.” şeklinde çelişkiyi ortaya koyan görüşüne yer verildi.

POLİTİKA
Erivan: Dağlık Karabağ'da katedral vuruldu
08.10.2020

Dağlık Karabağ'da çatışmalar devam ederken Ermenistan, şüphi kentindeki tarihi katedralin vurulduğunu açıkladı. Azerbaycan da tarihi kilisenin vurulmasından sorumlu olduğu suçlamasını geri çevirdi.

f t v

Ermeni hükümeti, resmi Facebook sayfasından Dağlık Karabağ'daki Şüphi kentinde bulunan 19'uncu yüzyıldan kalma bir katedralin vurulduğunu gösteren fotoğraflar yayınladı. Fransız haber ajansı AFP'nin haberine göre Erivan'daki hükümet, katedralin vurulmasından Azerbaycan güçlerini sorumlu tuttu. Şüphi kentine düzenlenen saldırıda bir Rus, bir Ermeni gazetecinin de yaralandığı belirtildi.

Ancak Azerbaycan, kilisenin vurulmasından sorumlu olduğu suçlamasını geri çevirdi. Azerbaycan Savunma Bakanlığının yapılan açıklamada "Bu olayın Azerbaycan ordusunun askeri eylemleriyle bir ilgisi olmadığı" belirtildi. Bakanlık, Azeri ordusunun tarihi, kültürel ve özellikle de dini yapı ve anıtları hedef almadığı vurgulandı.

Çatışmalar İran sınırında da yoğunlaştı

17 Ekim 2020'de ise Le Point, bu defa Ermenistan ve destekçilerinin sürekli olarak öne sürdüğü iddiayı, “Erdoğan’ın maaşa bağladığı Suriyeli paralı askerler” başlığı ve “Dağlık Karabağ... Ankara, Ermenilerle Savaşmaları İçin Suriye'nin Kuzeyinde Paralı Askerler Topluyor” spot cümleleriyle okuyucusuna duyurmuştur.

İddialarını sözde tanıkların konuşmalarına dayandırmaya çalışan Le Point, “Dağlık Karabağ’ın tartışmalı bölgesinin güneyindeki Horadiz kasabasından telefonla ulaşılan İbrahim, "İki haftalık çatışmalardan sonra kararlaştırılan ateşkese rağmen, mermiler yağmaya devam ediyor. Mustafa Abdolkader akşam saatlerinde vurularak öldürüldü.”

¹⁵ De Welt (2020). <https://www.dw.com/tr/erivan-da%C4%9F1%C4%B1k-karaba%C4%9Fda-katedral-vuruldu/a-55209026> (Erişim Tarihi: 29.10.2020).

dedi. İbrahim gibi o da İdlib bölgesinden Türkiye'ye bağlı Suriyeli İslamcı bir grup olan Sultan Murad Tugayı bünyesinde savaşan bir Suriyeli idi. Eski Esad karşıtı "isyancılardan" olan İbrahim, 2016 yılından beri Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yayılmacı emellerine hizmet eden Suriyeli bir paralı asker haline gelmişti." ifadelerini kullanmıştır.¹⁶

Haut-Karabakh : ces mercenaires syriens à la solde d'Erdoğan

Des hommes d'Ankara recrutent des mercenaires dans le nord de la Syrie pour les envoyer combattre les Arméniens.

Par Guillaume Perrier et Daham Alasaad

Publié le 17/10/2020 à 09h30

Alman Frankfurter Allgemeine Zeitung 08 Ekim 2020 günü "Erdoğan'ın macerası" başlıklı haberinde; "Suriye, Irak, Libya, Azerbaycan... Türkiye'nin cepheleleri diktatöre hizmet ediyor" iddiasında bulunmuş, dini farklılığı öne çıkaran şu cümleleri kullanmıştı: "Türkiye'nin yumuşak güç-soft power olarak tüm İslam dünyasına bir rol model olmaya çalıştığı o yıllar artık geride kaldı. Ankara'daki yönetim şimdilerde sert güç-hard power politikasıyla bölgesel bir aktör olma hedefiyle hareket ediyor. Türkiye'deki iktidar bu hedef doğrultusunda Suriye ve Irak'ın ardından Libya ve son olarak da Azerbaycan'a asker, paralı asker ve de silah gönderdi. Uzun süredir ihmal edilen, geri plana itilen Türk donanması ise şimdilerde Doğu Akdeniz'deki en büyük deniz gücü olarak bölgede gövde gösterisi yapıyor."

Haberin devamında da "İşte Erdoğan şimdi de Kafkaslar'da, her ne kadar Azerbaycan diktatörü Aliyev'in yanında yer almış olsa da, kendisini Müslümanlar ve Türk halklarının lideri olarak göstermeye çalışıyor. Cumhurbaşkanı Erdoğan otokratik bir yönetim

¹⁶ Le Point (2020). https://www.lepoint.fr/monde/haut-karabakh-ces-mercenaires-syriens-a-la-solde-d-erdogan-17-10-2020-2396807_24.php (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

şekline sahip olsa da kestirilebilir bir lider. Baskıya karşı baskı ile cevap veren Erdoğan bu şekilde güçlü ve altta kalmayan bir lider izlenimi vermeye çalışıyor. Bu anlamda Akdeniz’de izlediği saldırgan çizgideki donanma gücü diplomasisi şimdilik hedefine ulaşmış gözüküyor.” şeklinde ifadeler kullanarak diktatör vurgusunu ve dini farklılığı tekrarlamıştır¹⁷

37.10.2020

<https://zeitung.faz.net/webreader-v3/index.html#465639/1>

F.A.Z. - Politik

Donnerstag, 08.10.2020

Erdogans Abenteuer

Von Rainer Hermann

Syrien, Irak, Libanon, Aserbajdschan – die Fronten der Türkei dienen dem Machthaber.

Vorbei sind die Jahre, in denen die Türkei als Soft Power ein Modell für die islamische Welt sein wollte. Heute will sie mit ihrer Hard Power als Regionalmacht anerkannt werden. Sie hat Soldaten, Söldner und Waffen nach Syrien und in den Irak geschickt, ebenso nach Libyen und nach Aserbajdschan. Die Marine, lange eine vernachlässigte Waffengattung, ist die größte im östlichen Mittelmeer und zeigt dort Flagge.

Was die Nato und die EU beunruhigt, ist aus türkischer Sicht ein Erfolg. In Syrien hat die türkische Armee einen syrisch-russischen Vorstoß auf die Provinz Idlib gestoppt und damit eine neue Flüchtlingswelle abgewendet. In Libyen hat sie den Krieg gedreht und eine antitürkische Allianz in die Defensive gedrängt. Das war die Voraussetzung dafür, im gesamten östlichen Mittelmeer mit einer aggressiven Politik die bisherige Übereinkunft zu den Festlandsockeln und Ausschließlichen Wirtschaftszonen in Frage zu stellen und ebenfalls ein Recht auf die Ausbeutung der Bodenschätze einzufordern.

13 Ekim 2020 tarihli Alman Mannheimer Morgen’in “Buzlar eridiğinde” başlıklı analizinde; “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Güney Kafkasya’da etkisini artırmak istiyor. Hristiyan Ermenistan’a karşı cephe alması ve Müslüman Azerbaycan’ın tarafında olması şaşırılacak bir durum değil. Erdoğan Putin’in aksine ihtilafın yeniden sadece dondurulmasına ilgi duymuyor. Erdoğan eriyen buzları da kendisi için kullanmak istiyor.” İddiasında bulunularak Cumhurbaşkanı Erdoğan’a eleştiri okları yöneltilmekte ve yine din vurgusu yapılmaktadır¹⁸

¹⁷ Frankfurter Allgemeine Zeitung (2020) <https://zeitung.faz.net/webreader-v3/index.html#465639/1> (Erişim Tarihi: 08.10.2020).

¹⁸ Mannheimer Morgen (2020). https://www.morgenweb.de/mannheimer-morgen_artikel.-kommentar-eisschmelze-arid.1701498_print.1.html (Erişim Tarihi: 13.10.2020).

KOMMENTAR

WALTER SERIF - ÜBER DEN KRIEG ZWISCHEN ASERBAIDSCHAN UND ARMENIEN, IN DEM DIE TÜRKEI AUCH RUSSLANDS MONOPOL ALS ORDNUNGSMACHT ANGREIFT

Eisschmelze

13. Oktober 2020 Autor: [Walter Serif \(was\)](#)

Walter Serif über den Krieg zwischen Aserbaidschan und Armenien, in dem die Türkei auch Russlands Monopol als Ordnungsmacht angreift

Wenn Diplomaten nicht mehr weiterwissen, frieren sie den Konflikt am liebsten ein und kümmern sich um andere Probleme. Davon gibt es ja auf dieser Welt genügend. Die Erfahrung lehrt aber: Irgendwann schmilzt das Eis – und dann gibt es keinen sicheren Boden mehr unter den Füßen. Bis dahin kann es Jahre dauern, deshalb ignorieren manche wie beim Klimawandel die Warnsignale. Genau das ist jetzt im Südkaukasus passiert.

Deutsche Welle-Internet'in "Erdoğan'ın süper güç olma hayalleri çıkmaz sokağa varıyor" manşetiyle 28 Ekim 2020'de yayımladığı haberinde şu ifadeleri kullanmıştır:

"Recep Tayyip Erdoğan yönetimindeki Türkiye giderek Rusya'nın ruhu haline geliyor: Vladimir Putin gibi Türk hükümdarı da ülkesinin uluslararası düzende belli bir yeri hak ettiğine inanıyor...

Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir ay önce yeniden çıkan savaşa Türk hükümdarı insansız hava araçları ve paralı askerler göndermeseydi, savaş bu denli tırmanmazdı. Erdoğan, Azerbaycan hükümetini Türkiye'nin desteğiyle Ermenistan'a karşı harekete geçmeye çağırdı...

Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler 1915'te Ermenilere yönelik soykırımdan bu yana -ki Erdoğan'a göre bu suçun bu şekilde betimlenmemesi gerekiyor- dondurulmuş durumda. İki ülke arasında diplomatik ilişki yok.

Jerusalem Post gazetesinin bir haberine göre Ankara hala çatışmanın tırmanmasıyla ilgileniyor. Türk medyası, Türkiye'yi Ermenistan'dan tehdit eden Kürt savaşçılardan bahseden "hikayeler" yayımlayarak hükümetten yana tavır takındı... Görünüşe göre Erdoğan, Yunanistan'ın yanı sıra ikinci bir Hristiyan komşusuna da Osmanlıların eski güçleriyle geri döndüğünü göstermek istiyor. Ancak Erdoğan, bu şekilde Batılı ortakları karşısında kendisini giderek daha da çıkmaza sürükledi.

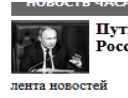
Türkiye'nin kendisini İslam ve Batı dünyası arasında bir köprü olarak gösterebildiği zamanlar sona erdi. Bu yılın yazında Ayasofya müzeden camiye dönüştürüldü ve

düzenlenen dini törende imam, Konstantinopolis'in (İstanbul) Müslümanlar tarafından fethini kutlamak için büyük bir kılıç salladı. Ülkedeki gayrimüslimler sürekli dezavantajlı durumda...

Erdoğan, 2009 yılında Ermenistan ile diyalogu dondurmüştü. Tarihçiler, 300 bin ila 1,5 milyon insanın toplu tehciri ve bununla bağlantılı ölümlerin soykırımı temsil ettiği konusunda hemfikir. Ancak bu korkunç eylem yeni Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine uymuyor. Bu eylemin ülkenin hafızasından silinmesi isteniyor..."¹⁹

9 Ekim 2020'de Rus Vzglyad gazetesi, "Azerbaycan Türkiye uğruna yeni düşmanlar ediniyor" başlıklı haberinde, Erdoğan'ı sultanlıkla suçlamış, "Azerbaycan ile Yunanistan arasında diplomatik ihtilaf çıktı. Bundan önce ülkeler dostane ilişkiler içindeydi. Daha önce Azerbaycan, kısa bir süre önce silah satın almayı planladığı Fransa ile tartışmaya tutuştu. Anlaşılan Azerbaycan Erdoğan'ın küçük partnerine dönüşüyor. Artık "sultan"ın tüm düşmanları Aliyev'in de mi düşmanları olacak?" ifadelerini kullanmıştır.²⁰

ВЗГЛЯД
ДЕЛОВАЯ ГАЗЕТА

Украина Россия и США Президент Путин Энергетичес

РЕКЛАМА

Присоединяйтесь к газете «Взгляд»

Twitter Вконтакте Телеграм

Шойгу предложил увеличить численность ВС РФ до 1,5 млн военнослужащих

Путин заявил о необходимости обновить систему военных комиссариатов

Шойгу предложил создать Московский и Ленинградский военные округа

Путин дал старт поставкам газа с Ковыктинского месторождения по «Силе Сибири» в Китай

Шойгу: За время СВО Героями России стали 120 человек

Медведев оценил переговоры с Си Цзиньпином

Путин заявил, что финансирование

Стало известно о киевлянах

Американский национализм

ГЛАВНАЯ ТЕМА

Катар поможет России в усмирении Европы

ИЗМЕНЕНИЕ РИТОРИКИ

Азербайджан рад новых врагов

Bir diğer nokta, Ermeni kara propagandasının en büyük destekçisi Fransa olmuştur. AFP, France 24 gibi haber ajansları da Ermenistan'ın Berde'ye yaptığı saldırılara ait görüntüleri kullanarak, Azerbaycan'ın Hankendi'nde sivillere saldırdığı yönünde gerçek dışı iddialarda bulunmuşlardır:

¹⁹ Deutsche Welle (2020). <https://www.dw.com/de/g%C3%B6rlach-global-erdogans-gro%C3%9Fmacht-tr%C3%A4ume-%C3%BChren-in-die-sackgasse/a-55428353> (Erişim Tarihi: 28.10.2020).

²⁰ Vzglyad (2020). <https://vz.ru/world/2020/10/9/1064410.html> (Erişim Tarihi: 09.10.2020)

Bu kara propaganda öyle bir boyuta ulaştı ki, savaş devam ederken Erivan'da düzenlenen bazı gösterilerde, 4 Temmuz 2017'de Ermenistan saldırısında hayatını kaybeden “Zehra Bebek”in fotoğrafları dahi kullanılarak Azerbaycan “sivilleri” katletmekle suçlanmıştır. Kendilerinin öldürdükleri masum bir bebeğin fotoğrafı ile Azerbaycan'ı sivil öldürmekle suçlamaları, izlenilen kirli propagandanın en acı örneklerinden biridir. Bunlar sadece 2. Karabağ Savaşının başladığı birkaç gün içinde sadece birkaç Batılı medya organında yer alan birkaç haber örnekleridir... Örneklerde vurgulandığı gibi savaş suçu işleyen Ermenistan'ın bütün işlediği suçlar görmezden gelinmiş Türkiye ve Azerbaycan'a geçmişte olduğu gibi bugün de asılsız ithamlarla suçlamalar yöneltilmiştir. Bazen bu iddialarını daha da ileri taşıyarak Türklerin sadece Ermenileri değil; aynı zamanda başka Hristiyan gruplara mensup olan Rumları, Süryanileri, Keldanileri, Aramileri ve Marunileri de yok etmeye çalıştığını iddia etmekteler.

Amerikalı tarihçi Prof. Dr. Justin McCarthy, yapılan bu propagandaları, “Türkleri “soykırımcı ruh hastaları” olarak tanıtmaya çalışıyorlar” diye kaydetmektedir. Ayrıca Mc. Carthy ve kendi iddialarını desteklemeyen tüm bilim adamlarına inkarcılık, soykırım destekçiliği gibi ithamlarda bulunmaktadırlar. Batılı medya organlarının büyük çoğunluğunda Ermenilerin propagandaları sorgusuz sualsiz biçimde yer alırken, Tügrklerin kendilerini dahi anlatmalarına izin verilmemiş, en son Vatan Muharebesinde görüldüğü gibi Batılı medya kuruluşlarının bir kısmı, Azerbaycan'a açıktan ve örtülü sansür uygulamıştır. Örneğin Fransa'nın resmi haber ajansı AFP, Azerbaycan'ın Paris Büyükelçisi ile röportaj yapmış ancak bu röportajı yayımlamamıştır. Söz konusu medyanın, Ermeni tezlerini “tek taraflı ve mutlak doğru” gibi yansıtmaları konunun uluslararası alanda gerçek manada tam olarak anlaşılmasını engellese de Türkiye ve Azerbaycan medya alanında işbirliği yaparak geçmişin aksine bu defa hakikatlerin gizlenmesine izin vermemiş, işlenen savaş suçlarını inkar edemeyecekleri biçimde dünyanın gözü önüne sermiş, Erivan'ı enformasyon cephesinde de mağlup etmiştir.

Sonuç

Özellikle küresel çaptaki medya kuruluşları, 1. Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'ın işlediği savaş suçlarını görmezden geldi. İzledikleri bu yayın politikası dolayısıyla uluslararası kamuoyunda Ermenistan'a karşı büyük bir tepki oluşmadı. Dünyanın sessizliğinden cesaret alan Ermeniler, bu savaşta Azerbaycan topraklarında katliamlarla işgalini gerçekleştirdi. Ermenistan yönetimi, İkinci Karabağ Savaşı öncesi işgal altında tuttuğu bölgenin dışındaki Azerbaycan topraklarına saldıran ve önceki savaşta olduğu gibi her türlü desteği alacağını düşündü. Ancak Ermenistan, İkinci Karabağ Muharebesi'nin başlamasıyla birlikte beklemediği bir medya gücüyle karşı karşıya kaldı. Erivan, cephede kaybettikçe uluslararası toplumun ve yöneticilerin dini duygularını medya yoluyla harekete geçirerek destek elde etmek istedi. Bunun için çeşitli propaganda ve algı operasyonlarına girişti. Ancak Erivan yönetiminin tezlerini dile getiren yayınlar da gerçeklerin kamuoyunda bilinmesini engelleyemedi. Zira Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında varılan medya mutabakatının ardından T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığının organizesiyle bu ülkeye giden yerli ve yabancı medya, Ermenistan'ın işlediği savaş suçlarını inkar edilemeyecek bir biçimde dünyanın gözü önüne serdi.

Böylece askeri alanda kaybeden Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın medya alanındaki işbirliği karşısında duramayarak enformasyon cephesinde de kaybetmiştir. Batılı medya organlarının büyük çoğunluğunun Ermenistan'ın propagandaları sorgusuz

sualsiz biçimde yayımlaması, Azerbaycan tarafının kendilerini anlatmalarına izin verilmemesi, Azerbaycan'ın Paris Büyükelçisi ile yaptığı röportajı yayımlamayan Fransa'nın resmi haber ajansı AFP örneğinde olduğu gibi uyguladıkları açıktan ve örtülü sansür bu hezimet engelleyememiştir.

Kaynakça

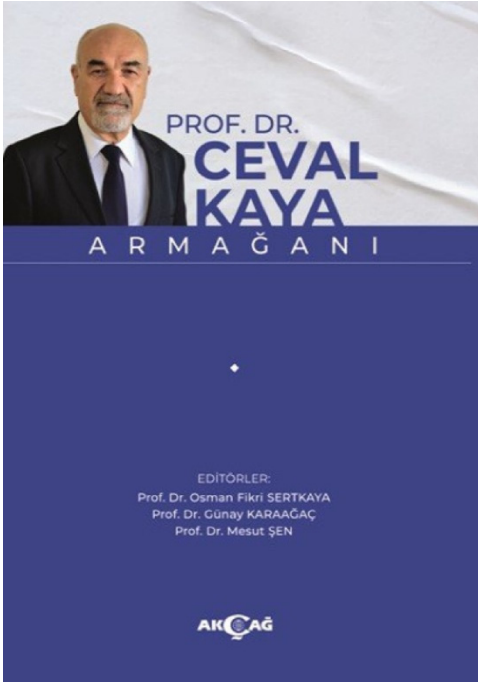
- Yeşilot, O. & Köksal, B. G. (2021). Karabağ Dünü, Bugünü, Yarını. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ataman, M. & Piriñçi, F. (2021). Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu. İstanbul: Seta Yayınları.
- Karen Dawishave Bruce (1994). Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval, USA: Cambridge University Press.
- Yukarı Karbağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi (2022). İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.
- Stratejik Düşüncü Enstitüsü (2020). Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni. Erişim adresi <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-haberi-20029> (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- La Stampa (2020). Danışmanlar, Paralı askerler ve silahlar, Erdoğan ve Putin'in vekalet savaşı. Erişim adresi <https://www.lastampa.it/topnews/primopiano/2020/09/28/news/consiglieri-mercenari-e-armi-la-nuova-guerra-per-procura-combattuta-da-erdogan-e-putin-1.39356793/> (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- Agenzia Nova (2020). Türkiye-Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı saldırganlığı kınansın. Erişim adresi <https://grupposenatorforzaitalia.it/forza-italia/armenia-azeirbagian-aimi-fi-condannare-aggressione-turco-azera/> (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- La Repubblica (2020). Bombalar altındaki Dağlık Karabağ'da..." Erişim adresi <https://www.repubblica.it/esteri/2020/09/29/news/nagorno-karabakh-nell-enclave-che-ha-riacceso-la-guerra-tra-armeni-e-azeri-bombe-anche-sulle-scuole-301070633/> (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- Asahi Shimbun (2020). "Dağlık Karabağ'daki çatışmalarda 68 ölü... Türkiye, Ermenistan'ı suçluyor" Erişim adresi https://digital.asahi.com/articles/DA3S14639149.html?iref=com_myk_p001_th002 (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- Frankfurter Rundschau (2020). "Erdoğan'ın Kargaşa Politikası." Erişim adresi <https://www.fr.de/politik/erdogans-krawallpolitik-90056735.html> (Erişim tarihi: 18.12.2022).
- Le Point (2020). "Ayakta ölmek isteyen Ermeniler" Erişim adresi https://www.lepoint.fr/editos-du-point/franz-olivier-giesbert/fog-ces-armeniens-qui-veulent-mourir-debout-16-10-2020-2396696_70.php (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Le Monde (2020). "Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmayı alevlendiriyor" Erişim adresi https://www.lemonde.fr/international/article/2020/09/30/la-turquie-souffle-sur-les-braises-du-conflit-entre-l-azerbaïdjan-et-l-armenie_6054193_3210.html (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Amerikan Wall Street Journal (2020). "Birisi Kafkas çatışmasını durdurabilir mi?" Erişim adresi <https://www.wsj.com/articles/can-anyone-stop-the-caucasus-clash-11601938812?mod=searchresults&page=1&pos=1> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Amerikan Foreign Policy Journal (2020). "Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki vekil ordu Suriyelilerden oluşuyor ..." Erişim adresi <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Die Welt (2020). "Erdoğan'ın yeni bir savaşa ihtiyacı var" Erişim adresi <https://www.welt.de/politik/ausland/plus216697720/Berg-Karabach-Erdogans-neuer-Krieg.html?cid=onsite.onsitesearch&ticket=ST-A-802553-cjTTUMLyDAyClt7KJfX-sso-signin-server> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Le Point (2020). "Ermenilere yazık... Erdoğan utanç verici" Erişim adresi https://www.lepoint.fr/editos-du-point/franz-olivier-giesbert/fog-pitie-pour-les-armeniens-honte-a-erdogan-09-10-2020-2395596_70.php (Erişim tarihi: 18.12.2022)

- ABD AP (2020). “Ermenistan-Azerbaycan savaşına Orta Doğu'dan savaşçılar katılıyor” Erişim adresi <https://apnews.com/article/beirut-lebanon-archive-armenia-azerbaijan-8844757c278590b171b498cb78a0c5bb> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Alman DW (2020). “Erivan: Dağlık Karabağ'da katedral vuruldu” Erişim adresi <https://www.dw.com/tr/erivan-da%C4%9Fl%C4%B1k-karaba%C4%9Fda-katedral-vuruldu/a-55209026> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Le Point (2020). “Erdoğan'ın maaşa bağladığı Suriyeli paralı askerler” Erişim adresi https://www.lepoint.fr/monde/haut-karabakh-ces-mercenaires-syriens-a-la-solde-d-erdogan-17-10-2020-2396807_24.php (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Frankfurter Allgemeine Zeitung (2020). “Erdoğan'ın macerası” Erişim adresi <https://zeitung.faz.net/webreader-v3/index.html#/465639/1> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Mannheimer Morgen (2020). “Buzlar eridiğinde” Erişim adresi <https://www.dw.com/de/g%C3%B6rlach-global-erdogans-gro%C3%9Fmacht-tr%C3%A4ume-f%C3%BChren-in-die-sackgasse/a-55428353> (Erişim tarihi: 18.12.2022)
- Vzglyad Gazetesi (2020). “Azerbaycan Türkiye uğruna yeni düşmanlar ediniyor” Erişim adresi <https://vz.ru/world/2020/10/9/1064410.html> (Erişim tarihi: 18.12.2022)

Ed. Osman Fikri SERTKAYA, Günay KARAAĞAÇ, Mesut ŞEN, **Ceval Kaya Armağanı**. Akçağ Yayınları, Ankara, 2022, 570 sayfa. ISBN: 978-605-342-721-6.

İsmail EKİCİ*

Türklük Bilimi araştırmalarına yaptığı önemli katkılarla bilinen Prof. Dr. Ceval KAYA için meslektaşlarının yazmış olduğu çalışmalarla bir armağan kitap oluşturulmuştur. Kitap, Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA, Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ ve Prof. Dr. Mesut ŞEN editörlüğünde hazırlanmış olup içerisinde toplam

29 bilimsel çalışma barındırmaktadır. Çalışmalar, Prof. Dr. Ceval Kaya'nın uzmanlık alanı olan Eski Uygurca olmak üzere Türkçenin farklı dönemlerine ait eserler, yazmalar ve dilsel yapılar üzerine etimolojik, semantik ve söz varlığı izahlarının yanında bazı ifadeler için okuma önerileri, dönemler hakkında kültürel çıkarımlar ve dilsel özellikler üzerine katkılar sunar. Bu bilimsel yazıların yanında kitap içerisindeki ilk üç yazı şu şekildedir: **1.** Osman Fikri SERTKAYA *Sunuş (9-12)*, **2.** Tuncer GÜLENSOY *Ceval Kaya'nın Hayatı ve Eseleri (13-28)*, **3.** Enver TÖRE *Türkiye'de İlim Adamı Olabilmek: Köyden İlimin Zirvesine Prof. Dr. Ceval Kaya (29-36)*. Bu kitap değerlendirilirken Prof. Dr. Ceval Kaya'ya armağan edilen her bir çalışmanın içeriği kısaca aktarılmıştır. Bu içerik aktarımı, tanıtma amacıyla

olup çalışmaları araştırmacıların dikkatine sunar. Çalışmalar hakkında bilgi verildikten sonra kitap hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

4. Ferruh AĞCA - Kenan AZILI - *Eski Uygur Türkçesi'nde Derecelendirme ve Miktar Belirleyicisi Olarak aŋ (> 'aŋ) Sözcük Birimi ve Türevleri Üzerine (37-52)* adlı makalede sıfatları niceleyerek derecelendiren sözcüksel işaretlerden olan aŋ sözcük biriminden türeyen sözcüklerin anlamları ve yapıları incelenerek bu sözcük birimin niceleyici ve çokluk özelliğine dönüşümü ele alınmıştır.

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: i.ekici@outlook.com / ORCID ID: 0000-0001-6941-6731.

5. Mustafa **ARGUNŞAH** - *Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293) Yayımı Üzerine Görüşler I. Müstensihinden Kaynaklanan Yanlışlıklar* (53-84) çalışmasında Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümeleleri içerisinde olan Yusuf el-Ebâriyy oğlu Muhammed tarafından tamamlanan hem satır altı çeviri hem de tefsirden oluşan 239 numaralı Meşhed Nüshası'nın müstensihinden kaynaklanan yanlışlara dikkat çekilmiştir. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış bir çeviriden kopya edilen eserde müstensihinden Karahanlı Türkçesine yeterince hâkim olmamasından kaynaklanan bazı yanlışlar tespit edilmiştir.

6. Erhan **AYDIN** - *Tonyukuk Yazıtının Yazımı ve Yazım Hataları Üzerine Notlar* (85-102) adlı yazıda Tonyukuk yazıtının coğrafi olarak farklı olmasına rağmen diğer yazıtlarla birlikte Orhon Yazıtları içerisinde anılmasının söz varlığı bakımından bazı sözcüklerin atlanmasına neden olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle yazıtın sunduğu verilerin hem söz varlığı hem de diyalektik bağlamındaki önemine vurgu yapılmıştır. Çalışmada yazıtla ilgili veriler "*Yazıtın Unutulmuş Sözcükler*", "*Harflerdeki Eksik Yazım ve Hatalar*", "*Farklı Harf Şekillerinin Kullanımı*" ve "*Sözcük Tekrarı*" başlıkları altında incelenmiş ve yazıttaki hataların kaynakları üzerine görüşler verilmiştir.

7. Mehmet **AYDIN** - *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Türkçenin Renkleri* (103-112) başlıklı çalışmada *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde* yer alan bilgilerin ve bilgilerin sunuş şeklindeki zenginliğin önemi üzerine durulmuştur. Baştan sona özgün ve 17. yüzyılın konuşma dilini bütün hatlarıyla yansıttığı belirtilen eser üzerine daha çok çalışma ve okuma yapılmasının gerekliliği açıklanmıştır.

8. Mihriban **AYDIN** - *Sarı Uygur Araştırmalarının Ustası Chen Zongzhen (陈宗振) ve Türkolojiye Katkıları* (113-134) makalesinde Sarı Uygurca, Çağdaş Uygurca, eski Türk yazıtları, Karahanlı Dönemi eserleri ile Çin'deki etnik diller üzerine önemli çalışmalara imza atan Chen Zongzhen'in hayatı, eserleri ve çalışma konuları sunulmuştur.

9. Saidbek **BALTABAYEV** - *Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Tenzîlü's-Sâlihîn Üzerine Tespitler* (135-152) yazısında iki nüshası bulunan *Tenzîlü's-Sâlihîn* adlı eserin müellif meselesi, eser üzerine yapılmış çalışmalar, eserin nüshaları ve nüsha farklılıkları, dili, içeriği, ses ve şekil özellikleri ortaya konmuş; bazı tespitler yapılmış ve eserin yazıldığı dönem ve saha ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur.

10. Ertan **BESLİ** - *Ata "ata, baba" Kelimesinin Kökeni Üzerine* (153-162) makalesinde *ata* sözcüğünün kökeni, tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri ile dünya dilleri bağlamı içerisinde açıklanmaya çalışılmıştır.

11. Ümit Özgür **DEMİRCİ** - *Kutb'un Hüsvrev ü Şîrîn'indeki Oğuzca Unsurlar* (163-210) adlı çalışmada söz konusu eser ve yazar hakkında kısa bilgiler verildikten sonra Oğuz Türkçesinin özelliklerinden hareketle Kutb'un Hüsvrev ü Şîrîn mesnevisinde geçen Oğuzca özellikler 19 maddede sıralanmıştır.

12. B. Atsız **GÖKDAĞ** - Osman **KABADAYI** - *Türk Dünyası Edebiyatında Kurtuluş Savaşı* (211- 254) yazısında Türkistan'daki Türk aydınlarının Anadolu Türklerinin I. Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele dönemine kadar olan mücadelelerine olan maddi ve manevi desteği vurgulanmıştır. Bu aydınlar içerisinde Ahmet Cevat, Mağcan Bekenoğlu Cumabay, Abdülhamit Süleyman Çolpan ve İsmail Sarıbay Uulu'ya ait şiirler mücadelenin yansımaları olarak ele alınmıştır.

13. Ayşegül **GÖZEL** - *Uygurca PWYDY- Üzerine* (255-262) çalışmasında Eski Uygurcada fonetiği ve etimolojisi problemleri olarak görülen ve Eski Türkçe

çalışmalarında *bödi-* ve *büdi-* şeklinde okunan sözcüğün çağdaş lehçelerdeki görünümü de dikkate alınarak sözcüğün okunuşu ve etimolojisi üzerine bir öneri sunulmuştur.

14. Bülent GÜL - İsmail İLGIN - Eski Türkçe Apam Birök ve Tağı Birök Yapıları (263-290) başlıklı makalede ok/ök enklitiğinin kendinden önceki sözcüklere gelerek yeni anlam ve görevlere sahip olabildiğine örnek olan *apam birök* ve *tağı birök* yapılarının etimolojik ve semantik özellikleri üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Sözlükselleşen bu yapıların oluşturulan korpus bağlamında kazanmış olduğu anlamlar ortaya konmuştur.

15. Günay KARAAĞAÇ - Çalap ve Çelebi Sözlerinin Kaynağı (291-298) başlıklı çalışmada söz konusu sözcüklerin kökeni hakkında mevcut görüşler verilmiş olup sözcüğün Türkçe olduğuna yönelik etimolojik ve semantik açıklama yapılmıştır.

16. Zeki KAYMAZ - Kadı Burhaneddin Divanı'nda Kökteş Fiiller (299-314) yazısında Kadı Burhaneddin'in üslup özelliğini yansıtan kökteş fiiller şairin divanında tespit edilmiş ve anlamlarının açıklaması verilmiştir.

17. Fatih KURTULMUŞ - İber Yarımadasında Yaşayan Bazı Türkçe Kelimeler Üzerine (315-334) çalışmasında Federico Corriente tarafından yazılan *İspanyolca, Portekizce, Katalanca Galiçya Dili ve Kindred Dillerinde Bulunan Arapça ve Alıntı Kelimeler Sözlüğü'nün* içerisinde yer alan ve daha önce değinilmeyen Türkçe kelimeler ele alınmış ve ulaşılan yargılar sıralanmıştır.

18. Dai MATSUİ - Bir Eski Uygur Duvar Metnine Göre Koço Uygur Krallığında Budist Manastırların Himayesi (335-346) isimli makalede Simone-Christiane Raschmann tarafından yayımlanan Eski Uygurca duvar metinlerine ait fragmanlardan biri olan III 379 numaralı metnin tercümesi yapılmış ve metinden hareketle dönem ve Budist Uygur rahipler hakkında bazı çıkarımlar sunulmuştur.

19. Aysima MİRSULTAN - Albert von Le Coq und der Wang von Lükçün (347-360) yazıda Doğu Türkistan'ın en güçlü isimlerinden olan Lükçün valisinin Almanlarla bilhassa Albert Le Coq ile ilgisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

20. Mustafa ÖNER - Bugünkü Kıpçak Türkçesinde Yeni Sözcükler (361-370) adlı makalede Tatarca, Başkurtça, Kazakça ile Özbekçede Sovyet dönemi ve sonrasında söz varlığındaki değişim ve yenileşme, neolojizm bağlamında ortaya konmuştur.

21. Klaus RÖHRBORN - Transkription und Etymologie (371-378) yazısında transkripsiyon, transliterasyon ve etimolojik transkripsiyon bağlamında, etimolojisi açık ve etimolojisi belirsiz bazı sözcükler üzerinde durulmuştur.

22. Ayşegül SERTKAYA - Mutsumi Sugahara'nın Uygur Harfli Tezkire-i Evliyâ Yayımı Üzerine (379-390) isimli çalışmada araştırmacı, zikredilen yayımı kendi hazırladığı metinle karşılaştırmış; transliterasyon ve transkripsiyonda gördüğü farklılıkların bir kısmını tablolaştırarak vermiştir.

23. Osman F. SERTKAYA - Yırtıcı Kuş Resmi Etrafındaki Uygur Harfli Metinler (391-398) adlı makalede Topkapı Sarayı Müzesindeki bir albümün içerisinde yer alan ve üzerinde yırtıcı bir kuş ile Uygurca kayıtlar bulunan bir sayfanın yazıları hakkında bilgiler verilmiş, yazıların muhtemel doğru aktarımı ve anlamlandırılması yapılmıştır.

24. Mesut ŞEN - Eski Türkçede Kapalı e (è) Meselesi (399-410) makalesinde Türkçede ve Türkçenin dönemlerinde varlığı tartışmalı olan kapalı e /è/ konusuna farklı bir yönden yaklaşmış ve sesin çağdaş Türk lehçelerindeki durumu ortaya konmuştur.

25. Serkan **ŞEN** - *Eski Türkçe'den Yunus Emre'ye Hatır Sorma İfadeleri Bağlamında "sayru" ve "sayıklamak" Sözcüklerinin Kökeni Üzerine* (411-422) çalışmasında Türklerin hâl hatır sorma kültürünün bağlamı ortaya konmuş ve buna bağlı olarak sözcüklerin kökeni hakkında bir kanaate varılmıştır.

26. Yaşar **ŞİMŞEK** - *Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar (III)* (423-442) adlı yazı, zikredilen nüsha ile ilgili yapılan incelemelerin devamı niteliğindedir. Nüshada tespit edilen bazı sözcükler üzerine etimolojik izahat yapılmış, 6 örnek hapax (tek örnek) olarak değerlendirilmiş ve söz varlığının önemi bakımından nüshaya dikkat çekilmiştir.

27. Sultan **TULU** - *Dede Korkut Kitabı Günbed-i Kâbus Elyazmasında 'Şuhâr Oklar' Üzerine* (443-454) çalışmasında söz konusu tamlamada geçen "suhar" sözcüğünün çeşitli okumalarına ve etimolojisine dair görüşler verilmiştir. Sözcükle ilgili olan, ok ve okçulukla bağlantısı bulunan ve soyu tükenmekte olan bir kuş türü üzerinden sözcüğün kökeni ve semantiği açıklanmak istenmiştir.

28. Erdem **UÇAR** - *Orijinal Resimleriyle Birlikte Altun Yaruq'un St. Petersburg Yazmasından Üç Parça (R-M: 695/17-24, 201-202 ve 345-346) (355-496)* adlı çalışmada zikredilen parçaların orijinal resimleri ilk kez verilmiş ve daha önce neşredilen bu parçalar yeniden neşredilmiştir.

29. Hülya **UZUNTAŞ** - *Dede Korkut Kitabı'nın Dresden ve Vatikan Yazmalarında Geçen Bayburd/t Hisarın Beyinin Adına Dair Bir Değerlendirme* (497-517) makalesinde söz konusu adın izahı sözlük ve Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle yapılmıştır. Yunancaya dayandırılan sözcüğün Ermenice varyantlarının telaffuzuyla okunabileceği vurgusu yapılmıştır.

30. Emek **ÜŞENMEZ** - *The Chagatai Manuscripts in the British Library* (518-534) makalesinde British Library'de bulunan bazı Çağatay el yazmaları üzerinde durulmuştur. Kütüphanedeki 200'e yakın Çağatay el yazmalarının herhangi bir kataloğunun bulunmamasına ve Çağatay sözlüklerinin Türkçenin söz varlığı için önemli kaynaklar olabileceğine dikkat çekilmiştir.

31. Hüseyin **YILDIZ** - *Eski Türkçe çı/şı 'ıslak, nemli' Kelimesinin Kökeni ve Türevleri Üzerine* (535-554) başlıklı yazıda çeşitli dönem metinlerinde tanıklanan ve gözden kaçtığı düşünülen söz konusu sözcüğün etimolojisi Çinceye dayandırılmış ve türevleri üzerine bilgiler verilmiştir.

32. Peter **ZIEME** - *Verlorene Fragmente aus einer vorrede zum altuigurischen altun yaruk sudur* (555-570) makalede *Altun Yaruk*'un ön sözündeki kayıp parçalar üzerine durulmuştur. Paylaşılan parçaların transkripsiyonu ve tercümesi yapılmış olup çalışmanın sonunda ilgili parçaların görselleri yer almıştır.

Armağan kitap içerisinde bulunan çalışmalar Türklük Bilimi araştırmaları için önem arz etmekte, armağanın önemini ve anlamını daha da pekiştirmektedir. Çalışmalar, Türkçenin farklı dönemlerine ait dilsel yapıların etimolojisine, söz varlığına, semantiğine; Türklük Bilimi için önemli sayılan şahısların katkılarına, bazı yazmaların ve eserlerin dilsel özelliklerine yer vermesiyle konu ve bakış açısı yönünden zenginlik oluşturur. Çalışmaların öneminden söz ederken çalışmaların sunumu ve basımı üzerinde de durmak gerekir. Kitabın içindeki yazıların *sunuş*, *Prof. Dr. Ceval Kaya hakkında bilgiler* ve *bilimsel çalışmalar* şeklinde bölümlendirilerek düzenlenmemiş olması başka bir deyişle bilim insanı hakkındaki bilgilerin ve ona armağan edilen çalışmaların sayı sistemine göre tek bölüm şeklinde verilmesi, kitabın tertibini basit ve karışık kılmıştır.

Kitap, ilk bölümü *sunuş*, *bilim insanının hayatı*, *bibliyografyası* ve *hakkındaki diğer bilgiler*; ikinci bölümü *bilimsel çalışmalar* olacak şekilde tasarlanabilirdi. Ayrıca kitabın sonraki basımlarında düzeltilmesi düşünülen, bazı çalışmalarda yazar soyadının yanlış yazılması, sayfa aralıklarının yanlış gösterilmesi, farklı yazı tipleri ve yazım yanlışları gibi bazı noktalara da vurgu yapmak gerekir. Nitekim bu unsurlar, çalışmaların ve kitabın teşekkülündeki amacı ve önemi etkileyecek düzeyde olmamıştır. Kitabın hazırlanması için emek veren başta Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA, merhum Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ ve Prof. Dr. Mesut ŞEN olmak üzere kıymetli yazılarından ötürü tüm araştırmacılar ve kitabın yayımını yapan Akçağ Yayınları, alan yazına yaptıkları bu önemli ve anlamlı katkıdan dolayı teşekkürü hak etmektedirler.

